

આ જ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

શ્રીયોગીશ્વર મહાત્માશ્રી કૃષ્ણાત્મજી મહારાજ પ્રણીત આ
 સિંચાવનાં ખીજાં પુસ્તકો “ શ્રીકૃષ્ણાત્મજ વાસ્તુધાયા સ્વયં-
 પ્રકાશ જ્ઞાનદીપક મંથમાળા ” એ નામ નીચે પ્રસિદ્ધ થયેલાં
 છે. આ દસ અને પરશુરામ એમનું પાંચમું પુસ્તક છે. પરંતુ
 પુસ્તકોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

- ૧ શ્રીઉપાસનામાર્ગ કિંવા આત્મસાક્ષાત્કાર ૧૬૩નિ.
- ૨ નિત્યોપાસનાક્રમ યા ઇંદ્રિયાર્થન.
- ૩ સ્વધર્માચરણ અર્થાત્ દશોદ્ધાર.
- ૪ મહાકાલપુરુષવર્ણન અર્થાત્ કાસોત્પત્તિવિજ્ઞાન
૧૬૨૯ વાગ ૧

આ પુસ્તકો અસ્તુ આદિત્ય વધંક દાપોલ્લપ-અમાર્.૧૬
અને મુંબઈ શાખાએથી પણ મળશે.

...
...
...
...
...
...
...

નિવેદન

હિન્દુસ્થાનની પુરાતન સંસ્કૃતિમાં 'ત્રિપુરારહસ્ય' નામનો મહાન ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ હરિતાયન ઋષિને દ્વારે લખાયેલો હોઈને એને 'હરિતાયનસંહિતા' એ નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેના ખીજા ભાગને જ્ઞાનકાંડ કહે છે. ૧૯૨૫માં કાશી સંસ્કૃત સિરિઝમાં આ પુસ્તક છપાયું હતું. 'દત્ત-ભાગવ-સંવાદ' એ નામે આનો થોડો ભાગ મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. હિન્દીમાં પણ તેનો અનુવાદ થયો છે. ગુજરાતીમાં પણ જ્ઞાનકાંડનું ભાષાંતર થોડા મહિના ઉપર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

પાંચ-છ વર્ષ ઉપર ગિરનારમાં એક સાધુજન સાથે મહાત્મા કૃષ્ણાત્મજ મહારાજને સંવાદ થયો હતો. તેની નોંધ ડૉઈ શિષ્યે બનાવી હતી. તેમાં વખતોવખત ઉમેરા અને સુધારા કરતાં આવું સુંદર પુસ્તક બન્યું છે. આમાં 'ત્રિપુરારહસ્ય'ના જ્ઞાનકાંડનું ભાષાંતર નથી, પણ ખીજા ભાગમાં તેનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે અને જે વિષય ધણો જ અધરો ગણાય છે, તેમજ પૂર્વના શુભ સંસ્કારો ન હોય તો જે જરા પણ સમજાય નહિ એવો ગણાય છે, તે મહાત્માજીએ સુગમ અને સરળ બનાવી જિજ્ઞાસુ વાચકવર્ગને ઉપકારના બોજ તથે મૂક્યા છે.

જિંયામાં જિંચી વિદ્યા જનતાના હૃદયમાં ટપી જાય માટે જૂના સમયમાં તેનો બોધ વાર્તાઓ અને આખ્યાનોના રૂપમાં આપવામાં આવતો હતો. આ પુસ્તકમાં પણ તેમ જ કરવામાં આવ્યું છે. આમાં વધુ મુશ્કેલ વાત સૌથી છેલ્લી આવે એવો સમજવાનો સુગમ ક્રમ લેવામાં આવ્યો છે. વગી વાચકની વધુ સમજણ માટે એક જ નજરે જોઈ શકાય તેવાં જુદાં તેની વિગતવાર સમજણ સાથે આપવામાં આવ્યાં છે. પહેલાં લોકમાન્ય તિલક અને હવે અરવિન્દ ધોળ જેવા પ્રુદ્ધિશાળી

“આપણને સુખી કરવાને માટે જાણ વસ્તુઓની આવશ્યકતા દર્શાવવાવાળી જે જે વૃત્તિઓ આપણા ચિત્તમાં ઉદ્ભવે, તે સર્વ કેવલ્યપ્રાપ્તિના માર્ગમાં વિવક્તા છે. પુરુષ પોતે સ્વમાવધી જ સુખ અને આનંદસ્વરૂપ છે. એ સત્યજ્ઞાનને પૂર્વના વિપરીત સંસ્કારો વારંવાર ઉદ્ભવીને ઢાંકી દે છે; માટે એ સંસ્કારોને ક્ષીણ કરવાની જરૂર છે.” સત્સંગ અને સંતસમાગમ, એ જ આ કાર્યમાં મદદરૂપ થાય. સુખ અને શાન્તિ માટે અનુભવસિદ્ધ મહાત્માઓના માર્ગદર્શનની જરૂર આજના વખતમાં તેમના ગુણજ્ઞાનને પ્રગટ કરનારાં પુસ્તકોની ગારફતે જ પૂરી પાડી શકાય; કારણ કે તેમને મળવાનું અને ‘પરિપ્રજ્ઞેન સેવયા’ એમ તેમની પાસેથી અંગત જોષ લેવાનું સહજાગ્ય બહુ થોડા માણસો મેળવે છે. આ રીતે ગુજરાતના તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યમાં આ પુસ્તક ઉચ્ચ શ્રેણીનું હોઇને આવકારલાયક ગણાશે એમ અમારું માનવું છે. થોડુંક વાંચીને બરોબર ન સમજાય, તોપણ મૂકી ન દેતાં એક વાર આખું પુસ્તક વાંચી જવાની અમારી ભલામણ છે.

જમનાદાસ ભગવાનદાસ ટ્રસ્ટખાતું સારાં પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ કરવા માટે સ્થાપવામાં આવ્યું છે. તેના ટ્રસ્ટીઓએ જ આ સુંદર ગ્રંથ વિષે અમને જણ કરી. તેમણે જ આ પુસ્તક આ સંસ્થા તરફથી ઇપાય તેમ સૂચન કર્યું અને ગ્રંથસુધારણા તેમજ અન્ય રીતે આ પુસ્તક માટે અત્યંત શ્રમ લઇને તેમણે સફાવતા કરી, માટે તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

પુસ્તકપ્રકાશનનું કામ લકાઇને લીધે કેટલું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે, તેનો ખ્યાલ વાચકવર્ગને આવી શકશે નહિ. નફો રાખીને તો આ સંસ્થા સાધારણ સમયે પણ કામ નહોતી કરતી; તો હવે

• જુઓ આ સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થયેલું સ્વામી વિવેકાનંદની ટીકા સાથેનું ‘પાતંજલયોગસૂત્ર,’ પાનું ૨૨૩

વડાકના મેદા વર્ષમાં નુકસાન ખમીને જ આપંસરૂંનિનો નિર્મળ
 નાનપ્રવદ વડેનો રાખવાનો રહ્યો. પૂજ્ય સ્વામી શ્રીઅખંડા-
 નંદની કૃપાથી આ શુભકાર્ત્ત મધુ રાખવાનો દરેક પ્રવલ
 દર્શિએ કર્યો. પત્રોગ વર્ષમાં જનોપચામ સારુ પુખ્તો મુજરાતને
 તરુ ભગ્ની કિંમતે આ મરદાએ આપાં છે. એટલે આ મરદા
 તરુ વાચકાવર્તની દિલમેષ્ટ અને જયો સાવળી બેંચાઈ છે.
 ત્વ દવે પાડી એક પુષ્પમે કરવાનો જરૂર છે. સૌથી સરુત્ર
 પુખ્તો એકદુરુ દોષ તેમલે 'વિવિધ ધંધમાળા'ના ધાદક
 ૫ જવાની વરુ છે. જુનાં ડાપાં ૧૫ ન ૧૦ દેહતા મે. ૦૧

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ

વિષય

પૃષ્ઠાંક

ભાગ ૧ લો

મંથપ્રયોજન વગેરે... ૬ થી ૭૬

ભાગ ૨ જ્ઞે-જ્ઞાનખંડ

૧ છું	ઉપાસનાની ઇચ્છા ...	૮૦
૨ જાં	સદ્ગુરુનો મેળાપ ...	૮૧
૩ જાં	દુઃખનિવૃત્તિનું આદિકારણ ...	૮૪
૪ થું	પ્રિય થું અને અપ્રિય થું ? ...	૮૬
૫ મું	જેવી સોખત તેવું ફળ ...	૧૦૯
૬ હું	મેળ વગરની વાત ...	૧૨૫
૭ મું	સર્વ દુખોનું મૂળ ...	૧૩૧
૮ મું	વિચારમાં જ નિમગ્ન થયો ? ...	૧૪૩
૯ મું	હું કોણ ? મારું સ્વરૂપ શું છે ? ...	૧૪૭
૧૦ મું	આંખો મીઠવાથી યા ઉધાડવાથી શું થાય ? ...	૧૬૧
૧૧ મું	આ દશ્ય ચૈતન્યરૂપ હોય ખરું કે ? ...	૧૬૯
૧૨ મું	જન્મનું મૂળ ...	૧૮૪
૧૩ મું	આ પ્રદેશ કયો ? ...	૧૯૪
૧૪ મું	મારી ભાવના કેમ ખરી થતી નથી ? ...	૨૦૪
૧૫ મું	આટલું તો સમજાયું પણ— ...	૨૨૭
૧૬ મું	મેળામેળનો નિર્ણય કહો ...	૨૩૮
૧૭ મું	વ્યવહારમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિઓ ...	૨૫૪
૧૮ મું	‘હું’ નથી તો વળી ‘તારો’ ક્યાંથી ? ...	૨૬૮
૧૯ મું	જ્ઞાનનાં સાધનમાં ભેદ છે ? ...	૨૯૪
૨૦ મું	મહેશ્વરની સભામાં શ્રેષ્ઠ કોણ ? ...	૩૦૬
૨૧ મું	શાન્તિમાંથી પરશુરામની મુક્તિ ...	૩૨૧
૨૨ મું	પ્રકાશ અને અંધકારનું ઐક્ય ...	૩૩૨

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ

વિષય

પૃષ્ઠાંક

ભાગ ૧ લો

મંથપ્રયોજન વગેરે... ૬ થી ૭૯

ભાગ ૨ જો-જ્ઞાનખંડ

૧ છું	ઉપાસનાની ઇચ્છા ...	૮૦
૨ જું	સદ્ગુરુનો પ્રેમાપ ...	૮૧
૩ જું	દુઃખાનિવૃત્તિનું આદિકારણ ...	૮૪
૪ થું	પ્રિય શું અને અપ્રિય શું ? ...	૮૯
૫ મું	જેવી સોખત તેવું ફળ ...	૧૦૯
૬ ઠું	પ્રેમ વગરની વાત ...	૧૨૫
૭ મું	સર્વ દુષ્કાંતનું મૂળ ...	૧૩૧
૮ મું	વિચારમાં જ નિમગ્ન થયો ? ...	૧૪૩
૯ મું	હું કોણ ? મારું સ્વરૂપ શું છે ? ...	૧૪૭
૧૦ મું	આંખો મીઠવાથી યા ઉધાડવાથી શું થાય ? ...	૧૬૧
૧૧ મું	આ દૃશ્ય ચૈતન્યરૂપ હોય ખરું કે ? ...	૧૬૯
૧૨ મું	ભ્રમનું મૂળ ...	૧૮૪
૧૩ મું	આ-પ્રદેશ કયો ? ...	૧૯૪
૧૪ મું	મારી ભાવના કેમ ખરી ચતી નથી ? ...	૨૦૪
૧૫ મું	આટલું તો સમજાયું પણ— ...	૨૨૭
૧૬ મું	પ્રેમાપ્રેમનો નિર્ણય કહો ...	૨૩૮
૧૭ મું	બ્યવહારમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિઓ ...	૨૪૪
૧૮ મું	‘હું’ નથી તો વળી ‘તારો’ ક્યાંથી ? ...	૨૬૮
૧૯ મું	જ્ઞાનનાં સાધનમાં ભેદ છે ? ...	૨૬૪
૨૦ મું	મહેશ્વરની સભામાં પ્રેમ કોણ ? ...	૩૦૬
૨૧ મું	આન્તિમાંથી પરશુરામની મુક્તિ ...	૩૨૧
૨૨ મું	પ્રકાશ અને અધિકારનું ...	૩૩૨

ତତ୍ତ୍ୱପତ୍ର

ପୃଷ୍ଠା	ଖଣ୍ଡ	ଅଧ୍ୟାୟ	ଶ୍ଳୋକ
୧୧	୧	୧	୧
୨୧	୨	୨	୨
୩୧	୩	୩	୩
୪୧	୪	୪	୪
୫୧	୫	୫	୫
୬୧	୬	୬	୬
୭୧	୭	୭	୭
୮୧	୮	୮	୮
୯୧	୯	୯	୯
୧୦୧	୧୦	୧୦	୧୦
୧୧୧	୧୧	୧୧	୧୧
୧୨୧	୧୨	୧୨	୧୨
୧୩୧	୧୩	୧୩	୧୩
୧୪୧	୧୪	୧୪	୧୪
୧୫୧	୧୫	୧୫	୧୫
୧୬୧	୧୬	୧୬	୧୬
୧୭୧	୧୭	୧୭	୧୭
୧୮୧	୧୮	୧୮	୧୮
୧୯୧	୧୯	୧୯	୧୯
୨୦୧	୨୦	୨୦	୨୦
୨୧୧	୨୧	୨୧	୨୧
୨୨୧	୨୨	୨୨	୨୨
୨୩୧	୨୩	୨୩	୨୩
୨୪୧	୨୪	୨୪	୨୪
୨୫୧	୨୫	୨୫	୨୫
୨୬୧	୨୬	୨୬	୨୬
୨୭୧	୨୭	୨୭	୨୭
୨୮୧	୨୮	୨୮	୨୮
୨୯୧	୨୯	୨୯	୨୯
୩୦୧	୩୦	୩୦	୩୦
୩୧୧	୩୧	୩୧	୩୧
୩୨୧	୩୨	୩୨	୩୨
୩୩୧	୩୩	୩୩	୩୩
୩୪୧	୩୪	୩୪	୩୪
୩୫୧	୩୫	୩୫	୩୫
୩୬୧	୩୬	୩୬	୩୬
୩୭୧	୩୭	୩୭	୩୭
୩୮୧	୩୮	୩୮	୩୮
୩୯୧	୩୯	୩୯	୩୯
୪୦୧	୪୦	୪୦	୪୦
୪୧୧	୪୧	୪୧	୪୧
୪୨୧	୪୨	୪୨	୪୨
୪୩୧	୪୩	୪୩	୪୩
୪୪୧	୪୪	୪୪	୪୪
୪୫୧	୪୫	୪୫	୪୫
୪୬୧	୪୬	୪୬	୪୬
୪୭୧	୪୭	୪୭	୪୭
୪୮୧	୪୮	୪୮	୪୮
୪୯୧	୪୯	୪୯	୪୯
୫୦୧	୫୦	୫୦	୫୦
୫୧୧	୫୧	୫୧	୫୧
୫୨୧	୫୨	୫୨	୫୨
୫୩୧	୫୩	୫୩	୫୩
୫୪୧	୫୪	୫୪	୫୪
୫୫୧	୫୫	୫୫	୫୫
୫୬୧	୫୬	୫୬	୫୬
୫୭୧	୫୭	୫୭	୫୭
୫୮୧	୫୮	୫୮	୫୮
୫୯୧	୫୯	୫୯	୫୯
୬୦୧	୬୦	୬୦	୬୦
୬୧୧	୬୧	୬୧	୬୧
୬୨୧	୬୨	୬୨	୬୨
୬୩୧	୬୩	୬୩	୬୩
୬୪୧	୬୪	୬୪	୬୪
୬୫୧	୬୫	୬୫	୬୫
୬୬୧	୬୬	୬୬	୬୬
୬୭୧	୬୭	୬୭	୬୭
୬୮୧	୬୮	୬୮	୬୮
୬୯୧	୬୯	୬୯	୬୯
୭୦୧	୭୦	୭୦	୭୦
୭୧୧	୭୧	୭୧	୭୧
୭୨୧	୭୨	୭୨	୭୨
୭୩୧	୭୩	୭୩	୭୩
୭୪୧	୭୪	୭୪	୭୪
୭୫୧	୭୫	୭୫	୭୫
୭୬୧	୭୬	୭୬	୭୬
୭୭୧	୭୭	୭୭	୭୭
୭୮୧	୭୮	୭୮	୭୮
୭୯୧	୭୯	୭୯	୭୯
୮୦୧	୮୦	୮୦	୮୦
୮୧୧	୮୧	୮୧	୮୧
୮୨୧	୮୨	୮୨	୮୨
୮୩୧	୮୩	୮୩	୮୩
୮୪୧	୮୪	୮୪	୮୪
୮୫୧	୮୫	୮୫	୮୫
୮୬୧	୮୬	୮୬	୮୬
୮୭୧	୮୭	୮୭	୮୭
୮୮୧	୮୮	୮୮	୮୮
୮୯୧	୮୯	୮୯	୮୯
୯୦୧	୯୦	୯୦	୯୦
୯୧୧	୯୧	୯୧	୯୧
୯୨୧	୯୨	୯୨	୯୨
୯୩୧	୯୩	୯୩	୯୩
୯୪୧	୯୪	୯୪	୯୪
୯୫୧	୯୫	୯୫	୯୫
୯୬୧	୯୬	୯୬	୯୬
୯୭୧	୯୭	୯୭	୯୭
୯୮୧	୯୮	୯୮	୯୮
୯୯୧	୯୯	୯୯	୯୯
୧୦୦୧	୧୦୦	୧୦୦	୧୦୦

પૃષ્ઠ પંક્તિ	અક્ષર
૮૦ ૧૧	૦દપંચ રૂપિણી
૮૨ ૨૧	પ્રભોપનિવદ
૮૬ ૨૬	જમદગ્નિને
૮૭ ૨૬	ત્રિપુરાદેવીનું
૮૯ ૨૩	નોકાર
૯૯ ૬	બનાવવી
૧૦૧ ૯	ખરો
૧૦૩ ૧૨	દેવેચ્છાથી
૧૦૪ ૭	કાળુ
૧૦૪ ૧૫	સાંભળો.
૧૦૭-૧૯	ગ્રીષ્મી
૧૦૭ ૨૦	ગ્રીષ્મી
૧૧૨ ૭	રતિમાત્ર
૧૧૨ ૧૩	રતિ
૧૧૭ ૧૦	વર્તુળાકાર
૧૧૯ ૧૩	એકતું
૧૨૦ ૧૩	ભાં
૧૨૩ ૧૮	કવચિત
૧૨૩ ૨૨	શું
૧૨૮ ૧૩	બોધ્યા
૧૩૩ ૧૮	આવતા
૧૩૩ ૨૨	હાથિક
૧૪૧ ૨૪	સ્વપ્ન ભ્રમનો
૧૪૧ ૨૮	જગતાદિ...તિને
૧૪૭ ૮	આવા
૧૫૨ ૨૦	પો...

શબ્દ
૦દર્પણરૂપિણી
પ્રભોપનિવદ
જમદગ્નિને
ત્રિપુરાદેવીના
નોકાર
બનાવવી
ખરો
દેવેચ્છાથી
કાળું
સાંભળો.
ગ્રીષ્મી
ગ્રીષ્મી
રતિમાત્ર
રતિ
વર્તુળાકાર
એકતું
ભાં
કવચિત
શું
બોધ્યો
આવતાં
હાથિક
સ્વપ્નભ્રમનો
જગતાદિભ્રમનિવૃત્તિને
આવી
પોતાનું

શુદ્ધિપત્રનો ઉમેરો

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯	૩	મૂળ સ્વરૂપ	મૂળ ચિત્ર-મૃત્યુરૂપ
૩૨	૧૧	પારાસર	પરાસર
૪૧	૬	સ્વરૂપો	સ્વરૂપ
૪૬	૧૧	સુધીના	સુધીના
૪૯	૨૩	કાર્ય	કર્મ
૫૪	(૯-૧૧)	હું જ છું.	"હું"જ છે.
૫૫	૭	અન	અન્
૫૭	૬	સંકટ	શકટ
૮૧	૧૮	ત્રિપુરા	ત્રિપુરા
૧૦૨	૨	શત્રુ	શત્રુ
૧૨૧	૬	પરિણામ	પરિણામ
૧૫૫	૨૬	નિમ્નાહાદિ	નિમ્નાહાદિ
૧૮૧	૨૩	વિ ત	વિવત
૧૮૯	૧૮	લોકવ્યવહાર	લોકવ્યવહાર
૨૧૮	૧૬	વિશેષ	શેષ
૨૨૨	૨૪	શાસ્ત્રીએ	શાસ્ત્રીએ
૨૬૧	૯	સિક્ષક	સિક્ષક
૨૮૪	૨૪	દૃષ્ટાંક ૨	દૃષ્ટાંક ૩
૨૮૯	૨૬	પેરામાં	વિભાગમાં

ઉત્તમ દેવાર્ચન

ખરો દેવ—સદાશિવ કહે છે: "હે વસિષ્ઠમુનિ! હું તમને સર્વોત્તમ દેવાર્ચનનો પ્રકાર કહું છું. ખરો દેવ મેલુ, એ શું તમે જાણો છો? આદિ-અંતથી રહિત એવો જે અકૃત્રિમ ચૈતન્ય-પ્રકાશ છે, તે જ ખરો દેવ છે. કાળ, દેશ કે વસ્તુથી જેનો પરિચય થતો હોય, તેમાં દેવપણું ક્યાંથી સંભવે? પરંતુ આદિ તથા અંતથી રહિત અકૃત્રિમ એવો જે ચૈતન્ય-પ્રકાશ છે, તે જ 'દેવ' એ શબ્દથી કહેવાય છે; માટે તેવા દેવનું જ પૂજન કરવું.

આ આખું જગત કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ એવા પરમાત્મારૂપ જ છે અને એ જ પરમાત્મા પરબ્રહ્મ છે. તે જ સર્વોત્તમ છે. એ દેવનું પૂજન જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે.

મૂર્તિમાં દેવાર્ચન કરવાનું પ્રયોજન—હે મહામુનિ વસિષ્ઠ! તમે મોટા વિવેકી છો તેથી હું તમને ખરું રહસ્ય કહું છું. વિષ્ણુ ખરા દેવ નથી, હું પણ ખરા દેવ નથી, બ્રહ્મા પણ ખરા દેવ નથી; તેમજ વાયુ, સૂર્ય, અગ્નિ, ચંદ્ર, બ્રહ્મણ્ય, રાજા, રાક્ષસ કે તમે પણ ખરા દેવ નથી. જે દેહરૂપ અથવા ચિત્તરૂપ હોય તે દેવ સંભવે જ નહિ. તેમ શોભા અથવા પ્રકૃતિરૂપ પણ દેવ હોય જ નહિ. પુષ્પો કે ધૂપનો મોટો સમૂહ પરમાત્માના પૂજનમાં કરો ઉપયોગી નથી. જેઓ અનુત્પન્ન અર્થાત્ મંદ પ્રુદ્ધિ-વાળા અને બાળકની પેઠે મુગ્ધ ચિત્તવાળા (નાદાન) હોય છે, તેમને માટે જ શાસ્ત્રોમાં આ કૃત્રિમ મૂર્તિઓમાં દેવાર્ચન કરવાનું કહ્યું છે. જેમ બાત ન મળે તો કાદરા ખાવામાં આવે, તેમ જેને ઉપશમ, બોધ તથા સમતા આદિ હોય નહિ, તે અગાનીઓને સુખ અને શાંતિ આપનાર ખરું પરમાત્મસ્વરૂપ કદી પણ પ્રાપ્ત થવું નથી.

સાચું દેવાર્ચન—ઉપશમ, બોધ અને સમતા આદિ પુષ્પોથી જ આત્મરૂપ દેવનું અર્ચન કરવું એ જ સાચું દેવાર્ચન

દત્ત અને પરશુરામ

અથવા

આત્મદર્શન વા અનાસક્ત કર્મયોગ

ભાગ પહેલો

શ્રીપરમાત્મસ્વરૂપચિંતનમ્ ।

ॐ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥ શ્રીસરસ્વત્યૈ નમઃ ॥ શ્રીપરબ્રહ્મ-
પરમાત્મને નમઃ ॥ શ્રીસત્ત્વિદાનંદસ્વરૂપાય શ્રીસિદ્ધિ-
વિનાયકસ્વરૂપાય સદ્ગુરુમ્યો નમો નમઃ ॥ હરિઃ ॐ

પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદચ્યતે ।

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાપશિષ્યતે ॥ ૧ ॥

મોહાન્ધકારમગ્નાતાં જનાતાં જ્ઞાનરદિમભિઃ ।

કૃતમુદ્દરણં યેન તં નૌમિ શિવભાસ્કરમ્ ॥ ૨ ॥

અવ્યક્તમવ્યયં શાન્તં નિતાન્તં યોગિનાં પ્રિયમ્ ।

સર્વાનન્દસ્વરૂપં યત્તદ્ ઘન્દે બ્રહ્મ સર્વગમ્ ॥ ૩ ॥

નિત્યં શુદ્ધં નિરાભાસં નિરાકારં નિરંજનમ્ ।

નિત્યં ઘોષં ત્વિદાનંદં શુદ્ધં બ્રહ્મ ષડામ્યદમ્ ॥ ૪ ॥

અંશપ્રયોજન

અર્વાચીન યુગમાં આત્મદર્શન અને અનાસક્ત કર્મયોગ
એટલે શું? એ સંબંધમાં જગતમાં સર્વત્ર મોટો બિડાપોડ મચી

જ સર્વવ્યાપક છે, તું જ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ત્યાગ કરનાર છે; બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ગણેશ, સૂર્ય દંત્યાદિ સર્વે તું જ છે. 'દરેક દેવતા માટે શાઓમાં આ પ્રકારનું જ વર્ણન જોવામાં આવે છે. આથી જિજ્ઞાસુએ શું કરવું, તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. માટે આ સંબંધમાં સંશય નહીં થાય અને ગ્રાહ્ય, પ્રેમ અને ભક્તિથી ઉપાસના કરવા જિજ્ઞાસુને પ્રેરણા મળે તેનો નિશ્ચિત માર્ગ કયો છે ?

આ પ્રશ્ન મણી મહત્ત્વનો છે. આ વિશે શાઓમાં તો એક-વાક્યતા જ છે, પરંતુ અગાનને લીધે લોકો તે સમજી શકતા નથી. તત્ત્વદષ્ટિએ જોતાં કોઈ પણ દેવમાં ભેદભાવ નથી. તે સર્વ એકરૂપ જ છે. આ વિષયમાં એક પ્રસંગ યાદ આવે છે, તે કહું છું; તેથી એ સંશય દૂર થશે.

એક ઉપાસના કઈ ?

એક વિદ્વાન સદ્ગૃહસ્થ પોતે શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસક હોઈ પ્રખર વક્તા પણ હતા. પ્રસ્થાનત્રયી એટલે (૧) ઉપનિષદ, (૨) ગીતા અને (૩) બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર સુંદર વ્યાખ્યાનો કરીને તે લોકોમાં ગાનનો પ્રચાર કરતા હતા. તેમણે બે-ત્રણ દિવસ મારા સામિપ્યમાં રહેવાની દૃઢતા બતાવી. ત્યાં પણ પ્રસ્થાનત્રયી ઉપરનાં તેમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળી હતાં. એક દિવસ તેઓ બ્રહ્મ-ઉપાસક અને સગુણભક્તિમાર્ગના ઉપાસક વચ્ચેના ભેદ સમજાવતા હતા. તેમાં તેમણે કહ્યું કે, 'સગુણભક્તિ એ જ એક ભક્તિ છે. બ્રહ્મોપાસના એ સાચી ભક્તિ નથી. શાઓ અને પુરાણોમાં સગુણોપાસના કરનારાઓમાં એવાં મણાં હિદાહરણો મળી આવે છે કે, જેમાં પરમાત્માએ સાકાર રૂપ ધારણ કરી કોઈ બક્ષાની દંડીનો સ્વીકાર કર્યો છે, તે કોઈને ખવડાવ્યું છે, દત્ત્યાદિ. આ પ્રમાણે ભગવાને પણ બક્ષોને સંકટ સમયે મદદ કરી છે. પરંતુ નિર્ગુણ-

નામરમરણુનો પુષ્કળ મહિમા છે. કેટલાક પરમભક્તોને હાલના સમયમાં પણ યોડેધણે અંશે આ પ્રકારના અનુભવો યમાના પુરાવા મળી આવે છે. આમ હોવા છતાં અમારી હંડીનો સ્વીકાર તો આખરે વ્યાવહારિક લોકોની પાસે માયના દ્વારા જ કરાવવો પડે છે. તેનું શું કારણ હશે ?

તમારો પોતાનો જ કાખલો લો. તીર્થયાત્રાએ જવા માટે તમે આ વ્યાવહારિક લોકો પાસેથી જ કંઈક મદદ મેળવવાની અપેક્ષા ધરાવો છો. તો આને શું કહેવું ? વારુ, વાસ્તીકિ જેવા પાપીના ઉદ્ધાર માટે બાર વર્ષ જેટલો કાળ પૂરતો થયો. અમે પોતે પોતાની જાતને વાસ્તીકિ જેટલા પાપી સમજતા નથી. અમેએ આજ સુધીમાં એક પણ મનુષ્યનું ખૂન કર્યું નથી. અર્થાત્ અમે મહાન પાપી નથી એમ માનીએ છીએ. હવે મહાન પાપીના ઉદ્ધારને માટે ત્યારે બાર વર્ષની ઉપાસના બસ ચર્ધ, ત્યારે અમે એવા પાપી નહિ હોવા છતાં અને વીસવીસ પચીસપચીસ વર્ષોની ઉપાસના થવા છતાં અમારી હંડી સ્વીકારાતી નથી, અમારો ઉદ્ધાર પણ થતો નથી, અથવા શ્વનલરમાં કદી પણ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. આ તો મહા આશ્ચર્યની વાત મણાય !

દરેક ઉપાસક દુરાગ્રહ છોડીને, શુદ્ધ બુદ્ધિ અને નિર્મળ અંતઃકરણથી વિચાર કરશે, તો ઉપરનું કથન નમસ્તત્ત્વ જ છે એમ તેને જણાયા સિવાય રહેશે નહિ. આમ થવાનું કારણ શું છે, તેનો હવે આપણે વિચાર કરીશું.

અસિદ્ધ ઉપાસનાનાં કારણો

સૂત્રમ બુદ્ધિથી વિચાર કરતાં આમાં ફક્ત ચૈકા ઉદાવી ચકાવ એવાં ત્રણ જ કારણો મળી શકે છે. (૧) શું પુરાણ અને શાસ્ત્રોમાં પણ વાપેમાં ઉદાહરણો સત્ત્વ હશે ? (૨) શું આપણે વાસ્તીકિ,

હવે ત્રીજી સંકા એ બિંદુ છે કે, ઉપાસનામાર્ગ બૂલબરેતો તો નથી ને ? એનો વિચાર કરતાં એક દર્શાત માદ આવે છે.

ઉપાસના કેની ?

એક ભક્તરાજ ભગવાન રામચંદ્રજીના સમુદ્દેશોપાસક હતા. સુમારે દસ-પંદર વર્ષ સુધી યોગ્ય પૂજનચંનવિધિ અનુસાર તેમણે ઇષ્ટદેવની ઉપાસના કરી, છતાં સ્વપ્નમાં પણ કોઈ વાર રામચંદ્રજીનાં દર્શન થયાં નહિ. આથી તેમણે વિચાર્યું કે, ‘શ્રીરામચંદ્રજીનો જન્મ ત્રતાયુગમાં થયો હતો અને અત્યારે તો કલિયુગ ચાલે છે. એટલે રામચંદ્રજીને થયે લાખો વર્ષો વીતી ગયાં છે.’ તેથી તેમણે દૈવત ઓછું થયું હશે. એટલે ઇષ્ટદેવ બદલવાની જરૂર છે. આ રીતે વિચારીને નજીકના કાળમાં એટલે સુમારે પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે થયેલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની ઉપાસના કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. શ્રીરામચંદ્રજીની મૂર્તિ એક ખૂણામાં ખસેડી દબને તેમણે તેને ઢેકાણે તરત શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ પધરાવી. એટલું સારું થયું કે, રામની મૂર્તિને સમુદ્રમાં ન પધરાવી ! ભારપણી તેમણે શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના ઘણા જ પ્રેમથી શરૂ કરી. દરમ્યાન તેમના એક રનેહીએ પોતાના આ ભક્ત-મિત્ર માટે પ્રવાસમાંથી સર્વોત્તમ સુગંધીદાર ધૂપની બેટ મોકલી. ભક્તરાજને આથી ધણો આનંદ થયો અને કોઈ સારા મહોત્સવને પ્રસંગે એ ધૂપનો ઉપયોગ કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. થોડા સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ જન્માષ્ટમીનો મહોત્સવ આવ્યો. ઘણી ધામધૂમથી તેમણે ભગવાનના ઉત્સવની શરૂઆત કરી. મધ્યરાત્રિએ જન્મસમયે પોડશોપ-ચાર પૂજનવિધિમાં ધૂપસગર્વણનો પ્રસંગ આવ્યો. ધૂપિયું ભગવાન આગળ મૂક્યું અને પેલો એક ધૂપ ધરાવવા માટે તૈયારી કરી. એટલામાં તેમને વિચાર આવ્યો કે, આ ધૂપ તો ઉત્કૃષ્ટ છે, ભગવાન રામચંદ્રજીની જે ઘણાં વર્ષો સુધી સેવા કરી, પણ તેઓ કદી સ્વપ્નમાં પણ પ્રસન્ન થયા નથી. તેથી આ પાસે ખૂણામાં મૂકેલા રામચંદ્રજીને

વાય ગમે તેટલાં દ્રવ્યો અને ઉપચારોથી તેમજ ગમે તેટલા મય સુધી પૂજન કરવામાં આવે તો પણ તે નિર્થક જ નીવડે. આથી જ લોકો ધણા કાળપર્મ ત પૂજન કરે છે, છતાં તેમને રા દર્શનનો અનુભવ મળતો નથી."

વ્યક્ત કેમ?

તાત્પર્ય એ કે લોકો નિત્યપ્રતિ પૂજનાદિ તથા દર્શનાદિ કરે તે સમયે ઉપરઉપરથી તો હું ત્રેલોકીકથનો નાથ છે, સર્વવ્યાપક સર્વની સંભાળ રાખનારો છું વગેરે શબ્દોચ્ચાર કર્યે જાય છે, પરંતુ તે સમયે મન તથા દષ્ટિ તો 'કોઈ બહાર ઉતારેલો બેડો તો પાણી જલું નથી ને?' તે તરફ જ હોય છે. કોણ જાણે કે સર્વની સંભાળ રાખનારો સર્વવ્યાપક ભગવાન કદાચ તુલ્ય એવા મારા ધની સંભાળ નહિ રાખે, કિંવા ઉઠાવી જશે તો શું કરશે? ભગવાન સર્વશક્તિમાન છે એમ મોટેથી બોલવા પરંતુ તો ,, પણ કોઈ સ્થળે એકલા જવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, તો ખીન્ને સંભાળ કિંવા વ્યાવહારિક સાધનોનો જ આશ્રય કરવો પડે છે. પણ કે ખરે સમયે અમારા અંતઃકરણમાં નિશ્ચયાત્મક એવા દૃઢ ધાર્મ્ય હોતો નથી. પરંતુ ડોળ કરવા તથા ભક્તમાં અપવા માટે વે શબ્દોચ્ચાર કર્યે જઈએ છીએ. જે નિઃશંક રીતે મનમાં દૃઢ ધાર્મ્ય હોય, તો પછી દર્શનને માટે વાર પણ શી? કહેવાનો શય એ છે કે, વસ્તુતઃ અમારો ઉપાસનાનો માર્ગ જ ભૂલભરેલો અમે ધણા લાંબા કાળ સુધી ઉપાસના કરીએ છીએ ખરા, પરંતુ ઉપાસના કેની અને શા માટે કરવામાં આવે છે, તે જ માં જાણતા નથી.

ત્રેલોકીકથન પરમાત્મા ચરચર સૃષ્ટિમાં વ્યાપક છે. પોતે વ્યક્ત, નિયુક્ત, નિરાકાર હોવા છતાં જે ચરચર દ્રવ્ય જગતમાં

* આમાં અર્થેશ 'અલ્પકા' શબ્દપ્રયોગ 'તત્' દર્શક સમજવો.

પ્રેમ હોય, સદ્ભાવના હોય, શ્રદ્ધા હોય તેવી કોઈ પણ વિભૂતિવિશેષની સાધારણે ઉપાસના કરવામાં આવે છે. આ રીતે અન્યકૃતની ઉપાસના કરવાની અશક્તિને લીધે સરળતા માટે મૂળ સ્વરૂપની સાધારણ સ્વરૂપે ઉપાસના કરવાનો ક્રમ શાસ્ત્રમાં ઠણો છે. હવે તે ત્રિત્રય-સ્વરૂપ જ અનેક નામરૂપો વડે દરમ્યાન થયેલું હોવાથી તેનો આરોપ જે મૂર્તિ ઉપર કરવામાં આવે, તેને માટે પણ 'દ્રુ' ચરાચર-રૂપે વ્યાપ્ત છે' એવી ભાવના કરવી એમ શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવે છે. આથી આમાં વિરોધાભાસ જેવું કંઈ જ નથી. આ સંબંધી નીચેના પ્રસંગથી વધુ સ્પષ્ટતા થશે.

એક કે અનેક ?

એક સદ્ગુહરૂપ હંમેશાં પંચાચતન (વિષ્ણુ, મહેશ, સૂર્ય, ગણેશ અને દેવી આ પાંચને શાસ્ત્રમાં પંચાચતન કહેવામાં આવે છે)નું પૂજન કરના હતા. તેમની સ્તુતિ કરતી વખતે શ્રુતિમાં ખતાવેલા પંચાચતન દેવતાના અથર્વશીર્ષોપનિષદનો પાઠ કરતા હતા. પાઠમાં દરેક દેવતાને સંબોધીને 'તું પ્રત્યક્ષ સત્ત્વમસિ છે, તું બ્રહ્મ છે, કર્તા, હતા, થર્તા તું જ છે; આ સર્વ સદિત નિશ્વવાત્મક બ્રહ્મરૂપે પણ તું જ છે, તું જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, સૂર્ય, દેવી, ગણેશ અને ચંદ્રમા રૂપે છે; તેમજ ઉત્પત્તિ, રિપતિ અને લયનો કર્તા પણ તું છે; તું જ સર્વનો સાક્ષી આત્મા છે; ઋત, સત્ય પણ તું જ છે; હું પણ તું જ છે અને તે પણ તું જ છે' છત્યાદિ વર્ણન આવતું હતું. આથી તે ગૃહસ્થના મનમાં સંકટ રહેતી કે, 'આ પાંચેમાં મોટો કોણ હશે વાર ?' પૂજન તો તેઓ ભક્તિથી કરતા, પણ મનમાં આ બાબતમાં હંમેશાં સંશય રહેતો. તેમણે એક દિવસ આ સંબંધમાં મને પ્રશ્ન કર્યો. તે પોતે વિદ્વાન હતા. મેં તેમને કહ્યું— 'હું કોઈ શાસ્ત્રનો જ્ઞાતા નથી કે તમારા પ્રશ્નનો યોગ્ય રીતે ઉત્તર આપી શકું. પણ ઠીક, તમારું નામ શું ?

એમ સમજવું.

અરે ! જુઓ, કે વ્યવહારમાં 'પણ' પરમાત્માની ભક્તિ કરો, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો, ધ્યાન કરો, દર્શન કરો, દત્તાદિ શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આનો શો ઉદ્દેશ હશે વારુ ? ઉપર પ્રમાણે કહેવામાં વાસ્તવિક રીતે દ્વંદ્વભાવના નષ્ટ કરી, ઐક્યની ભાવના કરવા માટે જ એવી શબ્દરચના શાસ્ત્રમાં થયેલી છે. તેનો જરા સંશ્લેષમાં વિચાર કરીએ.

ભક્તિ-ભક્તિ કરો, એમ કહેવાની વ્યવહારમાં પ્રથા છે. સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં જણાશે કે, આ 'ભક્તિ' શબ્દ મૂળ ત્રિપુટી પૈકીનો એક છે. (૧) ભગવાન, (૨) ભક્તિ અને (૩) ભક્ત. આ મુજબ ત્રણ પુટો (૫૬ અથવા આવરણ) જેમાં છે, તે ત્રિપુટી કહેવાય છે. હવે ભક્તિ કરવા માટે પહેલાં ભક્ત બનવું જોઈએ. જેનામાં વિભક્તતા એટલે કે જુદાપણું સર્વથા નથી, તે ભક્ત કહેવાય છે. અર્થાત્ ભક્તને સાધ્ય કરવાનું જે ધ્યેય ભગવાન તેની સાધ્યતા માટે ભક્તિરૂપી સાધનનો આશ્રય કરી ઉપાસક ભક્ત બની જાય છે. એટલે કે સર્વ દ્વિત-ભાવના (એ-જુદાપણાની ભાવના)નો લય થઈ ભક્ત અને ભગવાન એકરૂપ બની જાય એવું જે સાધન અથવા એવો જે માર્ગ તે જ ભક્તિ કહેવાય છે. આમાં આપણે જોઈએ છીએ કે, પ્રાપ્ત્ય ધ્યેય તો ભગવાન છે, છતાં 'ભગવાન કરો' એમ તો વ્યવહારમાં પણ કહેવામાં આવતું નથી, પરંતુ તેમ થવાને સાધનરૂપ જે શબ્દ 'ભક્તિ' તે પ્રાપ્ત કરી ભક્ત બનો એમ કહેવાની વ્યવહારમાં પ્રથા છે. આ ઉપરથી સાચો ભક્ત તો તે જ કહી શકાય કે જેની બેપણાની ભાવનાઓ (દ્વિતભાવનાઓ) સદાને માટે નષ્ટ થયેલી હોય છે. અર્થાત્ જે વિભક્ત નથી તે જ ભક્ત.

∴ 'વિમક્ત' શબ્દ વ્યવહારમાં જુદાપણાની ભાવનાનો દર્શક છે. જેમકે વિમક્ત તથા અવિમક્ત કુટુંબ. આથી જ તે વ્યવહારમાં 'અમક્ત' શબ્દનો અર્થ બતાવે છે.

આ અર્થમાં જ પ્રચલિત છે. આથી શું સંભવનું ? સર્વ લોકો જૂઠું
 બોલે છે કે શું ? આવો વિચાર ઉત્પન્ન થયા વિના રહેશે નહિ. કારણ
 કે જોવાની વસ્તુ અથવા જાણવાના વિષયને તો દશ્ય કહેવામાં આવે
 છે, એવો વ્યવહારનો જ નિયમ છે. દ્રષ્ટા અને દશ્ય આ બન્ને જોઈ
 શકાય, પરંતુ દર્શન તો અદશ્ય વસ્તુ છે. છતાં દેવમંદિરોમાં દેવનાં
 તથા મહાત્માઓનાં દર્શન માટે ગયા હતા એમ જોતવામાં આવે
 છે. વસ્તુતઃ દેવમંદિરોમાં દેવતાઓની મૂર્તિઓ કે અન્ય દશ્યો
 અથવા તો મહાત્માઓ એ સર્વે તો દશ્ય હોય છે, તથા દર્શન
 જનારા પોતે તેના દ્રષ્ટા હોય છે; છતાં તે દશ્યોને જ 'દર્શન' શબ્દ
 લગાડવામાં આવે છે, તેનું કારણ શું હશે ? આમાં જૂઠું
 બોલવાનું પણ કોઈ પ્રયોજન નથી. અને સાચકારો આપણને જૂઠું
 બતાવે એમ પણ સંભવનું નથી. ખીલ્લું વ્યાવહારિક દશ્યો જેવાં કે
 નાટક, સૃષ્ટિસૌંદર્ય, ઇત્યાદિ માટે 'દશ્યો' જોવાં એવું કહેવામાં
 આવે છે. તેમને માટે 'દર્શન' શબ્દ લગાડવામાં આવતો નથી.
 પરંતુ દેવતાઓ, મહાત્માઓ, પૂજ્ય અને વયોવૃદ્ધો ઇત્યાદિ માટે
 ખાસ કરીને 'દર્શન' એવો શબ્દપ્રયોગ થાય છે. તો આવા
 શબ્દપ્રયોગમાં કોઈ વિશેષ મહત્ત્વ હોતું જોઈએ, તેનો હવે આપણે
 અહીં વિચાર કરીશું.

સ્વભાવથી જ મનુષ્યમાત્રની હૃદય શાન્ત, અખંડ સુખ
 માટેની હોય છે, અને તેટલા માટે જ તેઓ રાત્રિદિવસ પ્રયત્ન
 (પ્રવૃત્તિ) કર્યે જાય છે. પરંતુ સુખનું સાચું સ્થાન કયું અને ક્યાં
 છે, તેનું સર્વ મનુષ્યને જ્ઞાન હોવું નથી. આથી પોતાની પાસે
 પોતાના અંતઃકરણમાં જ જોઈલા, અદૃશ્ય એવા એક ચિત્તન્યમન
 પરમાત્માને તે જોળખી શકતા નથી અને આમતેમ વ્યથા કાંઈ
 મારે છે. આ એક ચિત્તન્યમન પરમાત્મા જ-હું, તું, તે, આ, ઇત્યાદિ
 રૂપે બાસવું દશ્ય-વિશ્વ, ત્રિપુટીઓ, ત્રણે અવસ્થાઓ તથા તે
 સર્વેનો સાક્ષી ઇત્યાદિ ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે-અરાગચર્યે

દસ્ય છે અને જે દસ્ય છે તે જ દ્રષ્ટા છે. આ રીતે પણ દ્રષ્ટા અને દસ્ય લાવોનું એકત્વ જ સિદ્ધ થાય છે. હવે દર્શનનો વિચાર કરવો રહ્યો. 'વાસ્તવિક રીતે દસ્ય-દ્રષ્ટા લાવોનું' ઐક્ય સિદ્ધ થયા પછી દર્શનનું જીવંત અસ્તિત્વ જ રહેતું નથી. અર્થાત્ તે પણ ઐક્ય-સ્વરૂપ જ બને છે. આમ છતાં તે શબ્દમાં પણ ગૂઢ રહસ્ય મું છે, તે જાણવાથી આપણા શાસ્ત્રકારોની રચના કેવી વ્યાપક અને અર્થસૂચક છે, તે સમજી શકાશે.

'દર્શન' શબ્દનો ઉદ્દેશ તો દ્રષ્ટા અને દસ્ય આ બે ભાવ જ્યાં નથી તેવું અદૃશ્ય, નિર્વિકલ્પ, નિરાકાર, અવ્યય આત્માનું ચૈતન્ય-સ્વરૂપ કે જેને આ ત્રિપુટીમાં મધ્ય-સંધિ અર્થાત્ દર્શનના નામથી કહેવામાં આવે છે, તે જ આ દસ્યસ્વરૂપે થયેલું છે, એવું કહેવાનો છે. એટલે કે તે ચૈતન્યસ્વરૂપ જ પ્રથમ કેવળ નિર્વિકલ્પ, નિરાકાર, તત્ (વૃક્ષાંક ૧) સ્વરૂપે હતું, તે જ પ્રથમ દ્રષ્ટાના દ્રષ્ટા રૂપે અર્થાત્ ત્રિપુટીના સાક્ષી (વૃક્ષાંક ૨) રૂપે થયું, બાદ તે જ પુનઃ અવ્યક્તરૂપે નિરાકાર અવસ્થામાં રહી દ્રષ્ટા (વૃક્ષાંક ૩) રૂપે વ્યક્ત થયું અને પ્રાપ્તું અવ્યક્ત એવા દર્શનરૂપ પોતાના સ્વસ્વરૂપમાં રહી બાદ તે જ પુનઃ દસ્યરૂપે વ્યક્ત સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે અને તે પછી જ્ઞાન વડે દ્રષ્ટા-દસ્યનો બાધ (વિકલ્પ) થતાં, તે જ ચૈતન્ય-તત્ત્વ પુનઃ અવ્યક્ત એવા પોતાના મૂળ તત્ (વૃક્ષાંક ૧) સ્વરૂપમાં જ રહે છે. તાત્પર્ય કે, સુવર્ણ જેમ પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં બદલાયા વિના દાગીનારૂપે રહે છે, એટલે સુવર્ણનો અંશ કાઢી લેતાં દાગીનાનું જીવંત અસ્તિત્વ રહી શકતું નથી; અર્થાત્ જેનું 'અરં' નામ સુવર્ણ છે, તેને જ જુદાજુદા નામરૂપથી દાગીના સ્વરૂપે કહેવામાં આવે છે; તેમ તે એક ચૈતન્યતત્ત્વ જ મૂળ અપ્રગટ (અદસ્ય-અવ્યક્ત) એવા પોતાના સ્વસ્વરૂપમાં જેવું ને તેવું રહી તે જ 'અદ્' (હું), 'મમ' (મારું), ઈત્યાદિ દસ્ય (પ્રગટ) રૂપે તથા તેના સાક્ષી, ઈત્યાદિ રૂપે

અથી જ ઉપર જે જે ત્રિપુટીઓ જનાવવામાં આવેલી છે, તે તમા પ્રાણ, બોજન, વાચન, x ઇત્યાદિ ત્રિપુટીઓમાં પણ મધ્ય-સંધિ-ભાવ ઉપર જ વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવેલો હોય તેની જ વિશેષ મહત્તા છે, એમ જણાઇ આવશે. અર્થાત્ આ સંધિભાવ એ જ વાસ્તવિક અભ્યક્ત-ચૈત-ચરૂપ એવું પરમ પદ છે. આ મુજબ ધણી જ મૂઢ અને રહસ્યપૂર્ણ દૃષ્ટિથી આ શબ્દરચના અવધારને માટે પશુ/શાસ્ત્રકારોએ દગાવી છે. આ રીતે જો દરેક દરેકને માટે અભ્યાસ કરવામાં આવે, તો મનુષ્ય થોડા સમયમાં જ કૃતાર્થ બનીને પરમાત્મપ્રાપ્તિ સહેજમાં કરી શકે. ઉપર જનાવેલા દરેક ત્રિપુટીના 'સંધિ' શબ્દનું મહત્ત્વ આ પ્રમાણે જ સમજવું.

અવ્યલિચારિણી ભક્તિ

શાસ્ત્રમાં અવ્યલિચારિણી ભક્તિ કરવી એમ જણાવ્યું છે, તેનું શું પ્રયોજન છે? ચોતાના કંઈદેવ વિના ખીજ કાઈ પણ રથને દૃષ્ટિ પણ કરવી નહિ એટલું જ નહિ પણ મનમાં પણ તેનો સંકલ્પ લીધા દેવો નહિ, એમ ભક્તિમાર્ગપ્રવૈતા નારદ-વ્યાસાદિકોએ તેમજ શાસ્ત્ર અને પુરાણોમાં પણ કહેલું છે, તેનો શો ઉદ્દેશ છે?

શાસ્ત્રોમાં અવ્યલિચારિણી ભક્તિ કરવા જણાવેલું છે, તેનો ઉદ્દેશ વાસ્તવિકપણે ઉપર્યુક્ત વિવેચનથી સ્પષ્ટ થાય છે. છતાં બોધની પરિપક્વતાને માટે ફરીથી કહું છું.

ઉપાસના તો નિર્ગુણ, નિરાકાર, અભ્યક્ત, એવા ચૈત-ચરૂપ પરમાત્માની જ કરવાનો મૂળ ઉદ્દેશ છે. પરંતુ તે મવી અસંકલ્પ હોવાથી તે ચૈત-ચને જ રાગ, ક્રુષ્ણ, વિષ્ણુ, મહેશ, સુર્વ, દેવી ઇત્યાદિ સમુચ્ચમૂર્તિનાં નામો તથા રૂપોની યોજનાનો ક્રમ ઉપા-

x પ્રાણિક, પ્રાણ અને પ્રાણ્ય; બોજના, બોજન અને બોજ્ય; વાચક, વાચન અને વાચ્ય;—આ ત્રિપુટીઓમાંથી મધ્ય-સંધિના જ આ બધા શબ્દો છે

તાત્પર્ય:-તું જ માતા, પિતા, ખંડુ, આમગ્ન, વિદ્યા, દ્રવ્ય, દત્તાદિ સર્વરૂપ છે. આ નિત્ય પ્રચલિત શ્લોકનો અરો ઉદેશ ઉપરના વિવેચનથી રૂપરૂ રીતે સમજી શકાયો.

તત્ત્વમસિ અને સગુણોપાસના

વેદમાં મુખ્ય ચાર મહાવાક્યો છે, તેમાંથી 'તત્ત્વમસિ' એટલે 'અનિર્વચનીય પરમતત્ત્વ વા બ્રહ્મ (પૃ. ૪૩-૪૪ અર્થ ૩માં ૧) તે તું પોતે જ છે' એમ કહેલું છે. સગુણોપાસનાની સરળતાની ખાતર તે તત્ત્વની જ પોતપોતાના ઇષ્ટદેવરૂપે ઉપાસના કરવાની યોગ્યતા શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવેલી છે. એટલે આ સગુણોપાસનાનું મૂળ બીજા વેદનાં મહાવાક્ય 'તત્ત્વમસિ' (તું તે છે) ને આધારે જ કરવામાં આવેલું છે. આ સંબંધમાં ભક્ત પ્રહ્લાદે કરેલી સગુણોપાસના તથા તેને યથેચ્છા શ્રીવિષ્ણુભગવાનના સાક્ષાત્કારનું ઉદાહરણ અત્રે સંક્ષેપમાં આપું છું. જે ઉપરથી સગુણનિર્મુલ્કની અભિનતા સંબંધી બોધ દૃઢ થશે.

પરમ ભક્ત પ્રહ્લાદે વિચાર કર્યો કે, પરમ સમર્થ અને સર્વ-વ્યાપક વિષ્ણુ ભગવાન સાથે મારા બાપદાદાઓએ પૈરબાવ દાખવ્યો તે મૂર્ખતા હતી. હું તેમને શરણે જઈ ઉપાસના દ્વારા તેમને પ્રસન્ન કરી લઉં. આવો નિશ્ચય કરીને, તેણે વિચાર કર્યો કે જળ, રથજ, પાપાણુ, દત્તાદિ દરેકમાં વિષ્ણુ જ સર્વત્ર ભરેલો છે. જે જે કંઈ દ્રવ્ય છે, તે સર્વ વિષ્ણુરૂપ જ છે. મન વડે જે સંકલ્પ કરવામાં આવે છે, તે પણ વિષ્ણુરૂપ જ છે. વાણીથી જે બોલવામાં આવે છે તે પણ સર્વ વિષ્ણુમય જ છે. બુદ્ધિથી જે નિશ્ચય કરવામાં આવે છે, તે પણ સર્વ વિષ્ણુરૂપ જ છે. 'હું તથા મારું' એ રૂપે જે ભાસે છે, તે પણ સર્વ વિષ્ણુરૂપ જ છે. આ સારું-નરસું જે જે કંઈ પ્રતીત યાપ છે, તે પણ તેનું જ રૂપરૂપ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, સૂર્ય, રેવી, ઇન્દ્ર, રુદ્ર, આત્મા, બ્રહ્મ, દત્તાદિ

માગી અને છે. એ કરતા વિશેષ દોષ પ્રાપ્ત કરી યજ્ઞના નશો. ૪૪ી
 'આ અમુક આપણા ઉપારય દેવનું સ્વરૂપ છે' અને 'આ અમુક
 આપણા ઉપારયનું સ્વરૂપ નથી,' એમ દરેકથી ઉપામક પોતાના
 ઉપારયની સર્વવ્યાપકતા જૂઠીને તેને પોતાના જ હાથે મર્યાદિત
 બનાવે છે. આમ અવિચારને લોધે તે મદાન દોષ કરી નથી ઈ,
 તેની કૃપના પણ તેને હોતી નથી.

આ રીતે મર્યાદાથી બંધાયેલા દેવમાં અને કમં અથવા
 વાસના-જાળથી દોરીથી બંધાયેલા મનુષ્યોમાં યોગ્યે તાત્પર્ય છે,
 દેવ કદી મર્યાદિત હોઈ શકે જ નહિ. માટે જગતમાં પ્રસરેલા આ
 પ્રકારના ઝગઝગાએ કેવળ અજ્ઞાન અને મૂડતાનું જ પરિણામ છે,
 એમ વિચાર કરતાં જાણીત આવશે.

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, સિવ, વિષ્ણુ, દેવી, શમ,
 કૃષ્ણ, ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન દેવતાઓ પ્રત્યે મનમાં મિથ્યા અભિમાન
 રાખી આપસઆપસમાં અનેક પ્રકારના ઝગઝગાઓ તથા વિતંડાવાદો
 કરવામાં આવે છે અને તે એટલે સુધી કે તેવી દેવપુત્રિ તો
 વ્યવહારમાં પણ ભાગ્યે જ જોવા મળે. આવા પ્રકારની મૂઢ પુત્રિથી
 એકબીજા પ્રત્યે પરસ્પર કામથી દેવનું 'વાતાવરણ બંધાયેલું' હોવા
 એવું જ્યારે જોવામાં આવે છે, ત્યારે તો તેમની આ મૂડતા ખરે-
 ખરે હાસ્યાસ્પદ છે એમ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ. શિવ, વિષ્ણુ,
 દેવી તથા શીમહાભગવત, વગેરે અઘાર પુરાણો અને અઘાર ઉપ-
 પુરાણો કે જેમાં સર્વ દેવતાઓનાં વર્ણનોનો સમાવેશ થયેલો છે
 અને તે વર્ણનોના આધાર વડે જ આ દેવ મોટો અને આ દેવ નાનો
 ઇત્યાદિ ઝગઝગા કરે છે, તેઓ શુદ્ધ અને નિષ્પાસસ અંતઃકરણથી
 થોડો વિચાર કરશે તો જાણશે કે આ સર્વ પુરાણો, ઉપપુરાણો,
 બ્રહ્મસૂત્ર (પૂર્વ અને ઉત્તર શ્રીમાંસા), મહાભારત (શીમહાભગવદ્-
 મહા) તથા વેદના અનેક વિભાગો વગેરેની રચના કરનાર
 એ અવનારિક એવી માનુષ્યરૂપાવન મદર્શિ વેદ

સ્મૃત્યાદિ શાસ્ત્રો તથા પુરાણાદિની રચના થયેલી છે. તેનો ઉદ્દેશ પણ અપૌરુષેય એવા (૧) પ્રજ્ઞાનં થલ્લ (૨) અપમાત્મા (૩) તત્ત્વ-મસિ અને (૪) અદ્વં જ્ઞાનાર્થિ-એ વેદના મૂળ મદાન સિદ્ધાંતોનું જ વિવરણ ન્યાય, તર્ક, શુદ્ધિ તથા દષ્ટાંતો દ્વારા સાચે કરેલું છે. તત્ત્વ સમગ્રવચાને માટે પ્રથમ દષ્ટાંતોની જરૂર હોય છે, દષ્ટાંત ઉપરથી સિદ્ધાન્ત તથા સિદ્ધાન્ત ઉપરથી લક્ષ્યાર્થ સમગ્ર લઈ તે ઉપરથી અંતે તત્ત્વાર્થનો નિર્ણય કરી સદરહુ મહાવાક્યોનો રવાનુભવ લઈ કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત કરી લેવી એ જ એકમાત્ર સર્વ શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણો ઉપપુરાણો દ્વારા સર્વનું ધ્યેય છે.

આ રીતે જો ખરેખર ધ્યેય તરફ લક્ષ્ય આપીને સૂક્ષ્મદષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે, તો મિથ્યાભિમાન કિંવા વિતંડાવાદને કપાંચે બિલકુલ સ્થાન જ નથી. છતાં પણ શુદ્ધિમાનો દુરામલ વડે તથા મંદબુદ્ધિના વગર સમજે પોતાની આ હીન મનોદશા ચાલુ રાખે તો ખરેખર તે દયાને જ પાત્ર ગણાય !

આ સંબંધી ચાર આંધળાઓનું હાથીના વર્ણનનું દષ્ટાંત પ્રખ્યાત છે. એકે કાન ઉપરથી કહ્યું કે, હાથી સૂપડા જેવો છે, બીજાએ પગ ઉપરથી કહ્યું કે, ચાંભલા જેવો છે, ત્રીજાએ પૂંછડા ઉપરથી કહ્યું કે હાથી દારડા જેવો છે. પછી તો અંદર અંદર લક્ષ્યા, અધઃપા અને લોહીસુહાસુ થયા. છેવટે આખા હાથીને પ્રત્યક્ષ આંખ વડે જોનારે તેમને શાંત પાડી હાથીનું ખરું સ્વરૂપ તેઓને સમજાવ્યું. તાત્પર્ય એ કે પરમાત્મસ્વરૂપ માટે ચાલતા વિતંડાવાદોને માટે આમ જ સમજવું. એટલા માટે જ અમુક ઉપાસના શ્રેષ્ઠ છે, અમુક કનિષ્ઠ છે, એવો વાદ મિથ્યા છે. વિદ્વાન વક્તા પોતે જ્ઞાનોપાસનાથી જોડે છે અને તેઓ જે ભગવદ્ગીતાના આધારે ભક્તિમાર્ગનું મહત્ત્વ અત્રે વર્ણવી રહ્યા છે તે ગીતામાં આવેલા આ શ્લોક તરફ લક્ષ આપે.

ચિત્તશુદ્ધિ ધર્મ સુવિચાર ઉત્પન્ન થાય છે.

હું કોણ ? જગત શું છે ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નરૂપા આત્મવિચાર ઉત્પન્ન થવા તે સુવિચાર કહેવાય છે. સુવિચાર ઉત્પન્ન થઈ 'હું' 'નું' 'ખરું' સ્વરૂપ જાણવું એ જ સર્વ દરતાં બ્રેષ એવું અનિર્ગમ્ય બોધાધી સ્વાભાવિક રીતે એવો સુવિચાર જ્યાં સુધી ઉત્પન્ન થાય નહિ ત્યાં સુધી ઉપાસનાનું સાચું રૂપ પ્રાપ્ત થયું એમ કહી શકાય નહિ. 'હું કોણ ? ઈશ્વર કોણ ? ખરું ખરું સ્વરૂપ શું છે ? જગત શું અને ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું ? ઉપાસના કેવી, કેવળ વડે અને શા માટે કરવામાં આવે છે ?' ઇત્યાદિ વિચાર ઉત્પન્ન થવાથી 'હું' 'નું' 'ખરું' તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સમજાય છે. આ પ્રમાણે સુવિચાર ઉત્પન્ન થતાં જે જે શંકાઓ જોડે તેનું સમાધાન સદ્ગુરુ પાસે જઈ કરી લેવું અને આમ પરોક્ષ યોગ પ્રાપ્ત થવા બાદ છેવટે જ્યાં શંકાઓ ખિન્નકુલ રહેતી જ નથી તેવા નિઃશંક આત્મપદમાં વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત કરી લેવી.

આ ઉપરથી જણાશે કે હકત ચિત્તશુદ્ધિને માટે જ જપ, તપ, ધ્યાન, ધારણા, ઇત્યાદિ ઉપાયોની યોગના શાસ્ત્રમાં બતાવેલી છે. તે તો કેવળ સાધનરૂપ છે. સાધ્ય જુદું છે. આ વિષયના સંબંધમાં શ્રીત્રિપુરાચર્ય કિંવા શ્રીસદ્ગુરુ દત્તાત્રય અને પરશુરામના સંવાદનો સારાંશ સંધિ-અવસ્થા સંબંધમાં સ્પષ્ટતા કરી પરમ તત્ત્વ પ્રત્યે લઈ જનારો છે.

ગિરનારના ગિરિશૃંગ ઉપર

કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે ઈશ્વરેન્દ્રજીનુંસાર તીર્થોટન કરતા, સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં આવેલા ગિરનાર પહાડમાં ઉત્તર તરફના એક બાગમાં ઘેર અરણ્યમાં એક શાન્ત અને રમ્ય એવા પવિત્ર સ્થાનમાં નિવાસ કરી રહેલા એક મહાત્માનો બેરો થયો. (આ કથાનક વિસ્તારના લખે અને સંક્ષેપમાં આપેલું છે.) મહાત્માની પેતે સારા અભ્યાસી

અમુક નદિ કેરું, આ બધે ભાવે તેમજ તેના સાક્ષીભાવનો પણ ત્યાગ કરી નિશ્ચય એવા પરમપદમાં રિયન રહેવું એ જ ખરી નિર્વિકલ્પતા અથવા સદગ્ન સમાધિ છે. આત્મતત્ત્વ ક્યાં અને ક્યા કાગમાં નથી ? અમુક કાગમાં કિંવા અમુક પ્રદેશમાં તે નથી એમ જો કહેવામાં આવે તો તે કાગ, તે પ્રદેશ અને તે કહેનારો આ બધાનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. તે આત્મતત્ત્વથી એટલે અહં (હું) રૂપથી આ ચરાચર દૃશ્યમાં અધિજ્ઞાનરૂપે વ્યાપક છે, તથા સાક્ષીરૂપે તે સર્વનો જ્ઞાના હોષ્ઠ તેથી પરરૂપે અનિર્વચનીય પદમાં પણ તે જ રિયત છે. અર્થાત્ અહં (હું), સાક્ષી, અને તેથી પર (તત્-તે) એ સર્વરૂપે પરમપદ જ છે.

મહાત્માશ્રીએ પૂછ્યું:—સર્વ દૃશ્યમાં આત્મતત્ત્વ અધિજ્ઞાનરૂપે કેવી રીતે વ્યાપક છે ? તેમજ તે સાક્ષી તથા તેથી પર એવા ભાવથી તથા સર્વરૂપ કેવી રીતે છે ? નિર્વિકલ્પતા સિવાય આત્મ-પ્રાપ્તિ શક્ય છે કે ? નિર્વિકલ્પતામાં સન્નિધાનંદ પરમાત્માનો અનુભવ થાય છે તે શું ખોટો ? આપ સદગ્ન સમાધિ કેને કહો છો ? અને તેનું શું પ્રયોજન છે ?

હું, હું, તમે

ઉત્તર:—સર્વસ્ય જ્ઞાત્વં હૃદિ સન્નિવિષ્ટઃ । એ શીભગવદ્-ગીતાના વચનનો તેમજ અધ્યાય ૧૦, વિશૂતિયોગ વર્ણનનો પણ વિચાર કરો. જે પ્રમાણે હું, કુંડળ, બંગડી, વીંટી, ઇત્યાદિમાં સુવર્ણ અધિજ્ઞાનરૂપે હોય છે, એટલે કે સોનું કાઠી લેવાથી કડાં, કુંડલાદિ નામરૂપ મિથ્યા દરે છે, તેમ સર્વના હૃદયમાં 'હું' છું એમ થીકૃષ્ણભગવાન કહે છે. અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવું જરૂરી છે કે ભગવાન 'સર્વસ્ય કૃષ્ણ' એમ કહેતા નથી, પણ 'જ અદમ્' 'હું' એમ કહે છે. વિદ્વાનો 'હું'નો અર્થ થીકૃષ્ણ કરે છે તે ખરેખર જૂલ છે. કારણ તે અનુભવથી વિરદ છે. 'કૃષ્ણ' નામનો

માં નથી. વારુ, 'હું' તમે, મારું, ઇત્યાદિ કષ્પના કરવાને માટે પ્રથમ 'હું' ની જરૂર પડે છે, પરંતુ 'હું' ને જાણવાને માટે કોઈ પણ અન્ય સાધનની જરૂર પડતી નથી. 'હું' નું સ્વરૂપ 'હું' શબ્દથી વેગળું એવું બિલકુલ હોતું જ નથી. તેને જાણવાને માટે કેવળ 'હું' કહેવું એટલું જ એક સાધન છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં આપણે 'હું' નાં સાચાં સ્વરૂપો સુધી પહોંચ્યા. માયા, જીવ, અવિદ્યા, અસત, અજ્ઞાન, મન ઇત્યાદિ સર્વ દૈનાદિ મિથ્યાભાવોનો આરોપ આ 'હું' ઉપર જ વિવર્તરૂપે કરવામાં આવે છે.

આત્મા એટલે શરીર ?

આત્માની પ્રાપ્તિ કરી લો એમ વેદ, વેદાંગ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, શાસ્ત્રો તથા પુરાણો સર્વે કંઠશોષ કરીને મોટેથી પોકારી રહ્યાં છે. પરંતુ મૂઠ અથવા અજ્ઞાની જીવો તો શાસ્ત્રકારો જેના નિર્દેશને માટે 'આત્મા, આત્મા' એવા શબ્દથી પોકાર કરી કરીને કહે છે, તે આત્મા એટલે શરીર અને આ શરીરને કોઈ પણ ઉપાયો વડે સંભાળી રાખવું અને ઐહિકે વિલાસો અથવા વિષય-વાસનાઓના ભોજો ભોજવતા જ રહેવું, એ જ એકમાત્ર પોતાના કર્તવ્યની સમાપ્તિ સમજે છે. શરીરનો અથવા શરીરના કોઈ અવયવ પ્રત્ય-વયવોનો નાશ થવો એટલે જાણે આત્માનો જ નાશ થાય છે, એવી તેઓની દૃઢ માન્યતા હોય છે. આથી તેઓ બિચારા આ જમમાં ને જમમાં આપો જન્મારો આધિજાની જેમ પશુવૃત્તિમાં જ, એટલે કે કેવળ ઉદરપોષણ તથા ઉદ્વિગોની વૃત્તિમાં જ યુગાવે છે. આટલું આટલું કરવા છતાં પણ જેના પર કદી પણ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ, એવું આ અવિશ્વસનીય શરીર વખત આવતાં એક દાણમાત્રને માટે પણ અમારી સરમ નહિ રાખતાં અમને હોદીને ચાલ્યું અને અનંત વાસનાઓને લીધે અમારે શરી જન્મ થા પડે છે. આ પ્રમાણેનો ચક્રવૃત્તિ

વૃક્ષ-અ

૦ પરમ (ચિદ્રૂપ)

૧ તત્ (બ્રહ્મ)

૨ સાક્ષી, શુદ્ધ "અહમ્" હિંદુર.

૩ અહમ્ (ત્વમ્) શુદ્ધ અહમ્નું પ્રથમનું પ્રતિ-
જિન કિંવા સ્ફુરણ, સદાશિવ, મૂલાવિદ્યા
૪ નાહમ્ (શિવ, અન્યક્ત)

૫ હવ (મમમાય) આમાંથી અનેક મહત્ત્વી
ઉત્પત્તિ થાય છે.

૬ અહંકાર (મહત્) મૂળમાયા.

૭ ચિત્ત-મહામાયા.

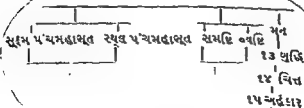
૮ પ્રાણ-મહેશ.

૯ મન-વિષ્ણુ આમાંથી અનેક વિરાટ ઉત્પન્ન
થાય છે.

૧૦ વિરાટ ૧૦ વેદયુક્ત બ્રહ્મા (અગ્રમહ)

૧૧ બ્રહ્મા, વેદ (પ્રાગટ્ય)

૧૨ બ્રહ્માંડ

૧૬ પ્રવૃત્તિ, મનુ, ચૌદ લોક, ઇ.

બ્રહ્માંડ

બ્રહ્માંડ

બ્રહ્માંડ

ત્યં તત્ ભસિ

અનાદિ કાળથી આત્માને તિથિ મળતો રહેલો છે, તેનું કારણ હવે
 એજ છે કે, પોતાની ('હું' ની) આગળ દોતો નથી. અદેવ
 મિથ્યા એવો જનનનો માનવીય અવતાર કેવી રીતે ચાલશે, તેની
 ચિંતા કરવાનું કાર્મિક પણ પ્રયોજન નથી. મિથ્યા વરુણી તે વળી
 ચિંતા શી કરતી ! જનન થવા પછી સ્વપ્ન ક્યાં થયું તેની કાર્મિક
 પાછળથી ચિંતા અથવા મોખ છે છે ખરું કે ? સ્વપ્નનાં આદર્શ
 બધાં આપણા ભાઈભાંડુઓ તથા પ્રદેશો વગેરે ક્યાં થયાં ! તેમને
 જગ મળી આવે તો ખરા ! તાત્પર્ય એ કે, આ પ્રભાતે આપણે
 અશાસ્ત્રીય એવા મિથ્યા વિચારો કરીને આત્માની શોધ વગર વચ્ચે
 જ અટકી રહેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે આપણે તો પ્રથમ 'મહમ્મદ'
 ની એટલે આપણી પોતાની જ શોધ કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થા
 છીએ. અને જો આપણને આપણો પોતાનો (મહમ્મદનો) જ પતો
 ન હોય, તો પછી ખીજની તો વાત જ ક્યાં રહી ! આમ પોતાના
 અસ્તિત્વનું જ જ્યાં ઠેકાણું નથી, ત્યાં ખીજનું અસ્તિત્વ માની
 લેવું એ શું ઠંડાપણું ભરેલું ગણાશે ખરું કે ? જો આપણે સત્યની
 શોધ બરાબર રીતે કરીશું, તો પછી કાર્મિક પણ રચજ અને કાર્મિક
 પણ કાળર્મી અસત્યનું અસ્તિત્વ જ રહેશે નહિ. એટલું જ નહિ
 પણ આ મિથ્યા એવું જનન વગેરે સર્વ દૃશ્ય સત્ય એવા
 આત્માશ્વે જ પ્રતીતિમાં આવશે. આ રીતે સત્યના પ્રકાશથી અસત્ય
 (મિથ્યા)ભાવેનો વિલય થાય છે એટલે પછી ચિંતા કરવાનું કાર્મિક
 પ્રયોજન રહેશે જ નહિ.

હું એક જ છું

અત્યાર સુધીના વિવેચન ઉપરથી 'હું' એટલે શું તેનું સાચું
 સ્વરૂપ તેમજ મમ, ઇ, તમે, તારું, દત્યાદિ સર્વ દૃશ્ય ભાવેનું
 મિથ્યાપણું કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે, તે સમગ્રનું દર્શો આનો સ્પષ્ટ
 બોધ થવા માટે સામેના પાન ઉપર ૧૬-મ આપવામાં આવ્યું છે.

અનાદિ કાળથી અજ્ઞાનને લીધે આત્મો રહેતો છે. તેનું કારણ કંઈ એજ છે કે, પોતાની (‘દુ’ ની) ઝોળખ દોતી નથી. અર્થાત્ મિથ્યા એવો જગતનો માનુષીય અવદાર કેવી રીતે ચાલશે, તેની ચિંતા કરવાનું કોઈ પણ પ્રયોજન નથી. મિથ્યા વસ્તુની તે વળી ચિંતા શી કરવી ? જન્યન થયા પછી સ્વપ્ન ક્યાં ગયું તેની કોઈ પાછળથી ચિંતા અથવા શોધ કરે છે ખરું કે ? સ્વપ્નનાં આટલાં બધાં આપણાં બાઈભાંડુઓ તથા પ્રદેશો વગેરે ક્યાં ગયાં ? તેમને જરા મળી આવો તો ખરા ? તાત્પર્ય એ કે, આ પ્રભાણે આપણે અસાક્ષીય એવા મિથ્યા વિચારો કરીને આત્માની શોધ વગર વચ્ચે જ અટકી રહેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે આપણે તો પ્રથમ ‘અહમ્’ ની એટલે આપણી પોતાની જ શોધ કરવાને માટે પ્રવૃત્ત થયા હીએ. અને જો આપણને આપણો પોતાનો (અહમ્નો) જ પતો ન હોય, તો પછી બીજાની તો વાત જ ક્યાં રહી ? આમ પોતાનાં અસ્તિત્વનું જ જ્યાં ટેકાણું નથી, ત્યાં બીજાનું અસ્તિત્વ માની લેવું એ શું ડહાપણ બરેણું ગણાશે ખરું કે ? જો આપણે સત્યની શોધ બરાબર રીતે કરીશું, તો પછી કોઈ પણ સ્થળે અને કોઈ પણ કાળમાં અસત્યનું અસ્તિત્વ જ રહેશે નહિ. એટલું જ નહિ પણ આ મિથ્યા એવું જગત વગેરે સર્વ દૃશ્ય સત્ય એવા આત્મારૂપે જ પ્રતીતિમાં આવશે. આ રીતે સત્યના પ્રકાશથી અસત્ય (મિથ્યા) માવોનો વિલક્ષ થાય છે એટલે પછી ચિંતા કરવાનું કોઈ પ્રયોજન રહેશે જ નહિ.

હું એક જ છું

આત્માર સુધીના વિવેચન ઉપરથી ‘દુ’ એટલે શું તેનું સાચું સ્વરૂપ તેમજ મમ, છું, તમે, તારું, હત્યાદિ સર્વ દૃશ્ય બંધેનું મિથ્યાપણું કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે, તે સમજાવું હજો આનો ૨૫૯ બોધ થવા માટે સામેના પાન ઉપર ૪૮-જ આપવામાં આવ્યું છે

વૃક્ષ-અ

૦ પરમ (ચિદ્રૂપ)

૧ તત્ (બ્રહ્મા)

૨ સાક્ષી, શુદ્ધ "અહમ્" ઈશ્વર.

૩ અહમ્ (ત્વમ્) શુદ્ધ અહમન્ પ્રથમન્ પ્રતિ-
બિંબ કિંવા રેકુરેલ્, સકાશિવ, મૂલાવિદ્યા

૪ નાહમ્ શિવ, અન્યક્ષ

૫ ઇવ (મમજ્ઞાવ) આમાંથી અનેક મહત્ત્વી
ઉત્પત્તિ થાય છે.

૬ અહંકાર (મહત્) મૂળમાયા.

૭ ચિત્-મહામાયા.

૮ જ્ઞાને-મહેશ.

૯ મન-વિષ્ણુ-આમાંથી અનેક વિરાટ ઉત્પત્તિ
થાય છે.

૧૦ વિરાટ ૧૦ વેદયુક્ત બ્રહ્મા (અપ્રગટ)

૧૧ બ્રહ્મા, વેદ (પ્રાગટ્ય)

૧૨ બ્રહ્માંડ

સૂક્ષ્મ પચમહાભૂત સ્થૂળ પચમહાભૂત સમસ્તિ ચૈત્તિ મન
૧૩ જુદી
૧૪ ચિત્
૧૫ અહંકાર
૧૬ પ્રજાપતિ, મનુ, વીરલોક, ઇ.

બ્રહ્માંડ

ત્વં તવ અસિ

બ્રહ્માંડ

બ્રહ્માંડ

વૃક્ષનો ઉદ્દેશ

આ વૃક્ષ આપવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે વેદ, વેદાંગ, ઉપનિષદ, શ્રુતિ-સ્મૃતિ, શાસ્ત્રો, ગીતા, પુરાણ, પૌરુષેય રામાયણ, મહાભારતોદિ દંતિકાસમ્રથો દત્ત્યાદિ દરેકનું મુખ્ય ધ્યેય તો કેવળ બ્રહ્મ અથવા

વૃક્ષાંકનાં વધુ નામો

૧—આ સ્થાન લક્ષ્યાર્થદર્શક છે.

‘તત્’ ના બીજા પર્યાયવાચક શબ્દો—સત્, આત્મા, ચૈતન્ય; જ્ઞાન, ચિદાકાશ, પરમેશ્વર, ખિંદુ, ચિત્, મહેશ્વર, મહાસ્વાતંત્ર્ય, પરાચિતિ, પ્રકાશનિખિડ, સમ, અમૃતાત્વ, અવ્યય, આનંદ દત્ત્યાદિ. આ પદ કેવલ સંકેતદર્શક જ છે. ખરું જોનારે તે અનિર્વચનીય હોઈ ‘હું’ નો વિસય થતાં જ અનુભવ વડે સમજી શકાય છે.

૨—સાક્ષીચૈતન્યના બીજા પર્યાયો—શમ્ભુ, હૃદય, તૂર્પા-તીત, દ્વંદ્વરથ, આદ્ય, મહામન, અર્ધમાત્રા, દત્ત્યાદિ.

૩—અહમ્ એ શુદ્ધ ચૈતન્યનો પ્રથમ આભાસ વા પ્રતિબિંબ છે. તેનાં બીજાં નામો—ચૈતન્યાભાસ, ચિત્તાકાશ, મૂલ અવિદ્યા, મહાશૂન્ય, સદાશિવ, મહાકારણ, આચરણ, પ્રથમ મર્યાદા, મહાતમ, પ્રથમ સર્ગ, પ્રકૃતિનું મૂળ, જડ શક્તિનું મૂળ સ્થાન, પ્રથમનું સ્ફુરણ, અત્યન્તાભાવ, મૂલતૂર્પ, ‘મ’ કાર, વ્યક્તાવ્યકાપર, વાસુદેવ.

૪—નાહમના બીજા પર્યાયો—શૂન્ય, અવ્યક્ત, શિવ, અભાવ, અર્ધનારીનરેશ્વર, પુરુષ (સાંખ્ય), તૂર્પ, અચાન, જડ ભાવનું મૂળ આરંભસ્થાન, મહાકાશ, અતરકરણ, કારણ, ‘ઉ’ કાર, સર્વ સૃષ્ટિ, મૂલબીજ, મૂલપ્રાણ, પ્રમાણ દત્ત્યાદિ.

૫—મમભાવ, ઇવને જ મૂળાકાશ, પ્રકૃતિ, શક્તિ, વ્યક્ત, ચિદાભાસ, નૃતનૈજમ, ‘અ’ કાર, રજ, સ્વપ્નબીજ, દત્ત્યાદિ કહે છે. ઇવ શબ્દનો મૂળ વ્યાખ્યા અત્રેથી જ સાર થાય છે.

૬—મહત્, અતરકરનાં દ્વાર નામો—પરાસ્થાન, શબ્દોત્પત્તિનું

આત્મરવરપત્નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લઈ, તેનો અનુભવજન્ય સાક્ષાત્કાર કરવો એ જ એક છે. આ આત્મપદ તત્ત્વતઃ અનિર્વચનીય હોવાને લીધે તેને માટે લક્ષ્યાર્થદર્શક, અનેક પ્રકારનાં નામોની યોજના યાઓમાં કરેલી છે. તેનો ઉદ્દેશ કેવળ નિર્દેશ કરવા પૂરતો જ

મૂળ, મૂલવૈશ્વાનર કિંવા વિશ્વ, મહાકાર, તમ, જગત-મૂલખીજ, મૂલમાયા, તન્માત્રાચન્દ્ર, વ્યાન, રથાન, વાણી ઇત્યાદિ.

૭—ચિત્ત-મહામાયા, તન્માત્રારપર, ઉદાન, રથાન, ત્વષ્ટ, મૂલ શુદ્ધ વાણ, ત્વષ્ટ ઇત્યાદિ.

૮—બુદ્ધિ-અવ્યાકૃત, મહેષ, તન્માત્રારપ, સમાન, રથાન ચમુ, મૂલ શુદ્ધ વહ્નિ, મહાસુષુપ્તિ ઇત્યાદિ.

૯—મન-અવ્યાકૃત, તૈજસ, હિરણ્યગર્ભ, વિધ્યુ, તન્માત્રારસ, અપાન, રથાન જિહ્વા, મૂલ શુદ્ધ જલ, મહાસ્વપ્ન ઇત્યાદિ.

૧૦—વિરાટ, વેદયુક્ત બ્રહ્મા-તન્માત્રામય, પ્રાણ, રથાન પ્રાણ, મહાજગૃતિ, મૂલ શુદ્ધ પૃથિવી.

૧૧, ૧૨—સૂક્ષ્મ મહાભૂત, રથૂલ મહાભૂત, સમષ્ટિ, વ્યષ્ટિ બ્રહ્માંડમાં અંતર્ભૂત છે.

૧૩—બ્રહ્મપતિ, મનુ, દેવ, ઋષિ, વેદ, સર્વ હંદ, ક્રીડાર, વપદ્કાર, વ્યાકૃતિ, યજ્ઞ, સંખ્યા, સિદ્ધ, ઇત્યાદિ બ્રહ્મદેવના આયુષ્યના એ પરાધર્મપર્વત રહેનારા અંડજ, જરાયુજ, સ્વદેજ અને ઉદ્ભિજ્જ તેમજ ભૂઃ, ભૂવઃ, સ્વઃ, મહઃ, જનઃ તપઃ અને સત્ત્વ એમ ક્રમે ઉપરના તથા અગ્નિ, વાયુ, સુન્દર, તલાતલ, રસાતલ, મહાતલ અને પાતાલ એમ ભૂલોકની નીચેના સાત-સાત મળી ચૌદ લોકો સહિત સૂક્ષ્મ તથા રથૂલ પંચ મહાભૂતયુક્ત ચૌર્ધોશી લક્ષ રથૂલ યોનિઓ તથા અસંખ્ય સૂક્ષ્મ યોનિઓવાળું, વ્યષ્ટિ-સમષ્ટિ સદિન ચમચર બ્રહ્માંડ, જે ઉત્પત્તિથી પ્રલય સુધીના એ પરાધર્મ સૌર વર્તોના કાળચક્ર છે, તે પણ આમાં આવી જાય છે, એમ સમજવું.

મૂળ લક્ષ્યભિન્દુ તો કેવળ અનિર્વાચનીય એવા પરમ સ્થાનનો નિર્દેશ કરવાનું જ છે. એ સ્પષ્ટ રીતે સમગ્ર શકાય તે માટે આ વૃક્ષની યોજના કરવામાં આવેલી છે અને પુસ્તકમાં પણ ન્યાં ન્યાં એ સંબંધમાં વિવેચન આપેલું છે, ત્યાં ત્યાં સમજાવવાને માટે આ વૃક્ષોના પણ આપવામાં આવેલાં છે.

જિહ્વાસુઓ આ વૃક્ષને લક્ષ્યમાં રાખીને ગીતાદિ અન્ય ગ્રંથ પણ શાસ્ત્રગ્રંથોનો અભ્યાસ કરશે, તો તે ઉપરથી તેઓને શાસ્ત્ર-કારનો લક્ષ્યાર્થ જરૂર ધ્યાનમાં આવશે; એટલું જ નહિ, પરંતુ અનેક પ્રકારની દીકાઓ વાંચવાથી મનમાં જે ગૂંચ ઉત્પન્ન થવા પામેલી હોય તે પણ ઉઠેલાઈ જશે. ઉદાહરણ માટે ભગવદ્ગીતા લેશું. તેમાં ભગવાને પોતે 'હું' સર્વ 'હું' એવા પ્રકારની ભૂમિકા ધારણ કરી છે. (આ માટે આગળ ઉપર આવતો અભ્યાસક્રમ જુઓ.) તેનો ઉદ્દેશ ક્રમાંક ૧ થી ૩ એ સર્વને 'હું' એમ કહી સમજાવેલું છે. એટલે ન્યાં તત્ત્વનો સંબંધ જતાવવાનો હોય ત્યાં તત્ત્વપદ્ધતિ 'હું' (૧) નો આશ્રય લીધો છે, ન્યારે દ્વૈતનો સંબંધ જતાવવાનો પ્રસંગ હોય ત્યારે પોતે સાક્ષીભાવ (૨) નો આશ્રય લીધો છે અને અણુનને 'હું' ક્રમાંક (૩) નો ભાવમાં સ્થિત કરવો પડ્યો. આ પ્રમાણે ન્યાં ન્યાં કેવળ તત્ત્વ સમજાવેલું છે, ત્યાં ત્યાં તેઓ આ ક્રમાંક (૩) થી નીચે કદી ઊતર્યા જ નથી. પરંતુ ન્યાં મમભાવનું વિવેચન પ્રસંગવશાત્ કરવામાં આવ્યું છે ત્યાં જ તેઓ ત્રણથી આગળના વૃક્ષોમાં આવેલા જણાય છે.

શ્રીભગવદ્ગીતા અને તત્ત્વજ્ઞાન

આ પરમતત્ત્વના સંબંધમાં જ દરેક શાસ્ત્રો, ઉપનિષદો, પુરાણો વગેરેમાં વિવેચનો આવે છે; જદું પ્રચલિત અને સર્વમાન્ય થયેલી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પણ એ સંબંધી

સ્પષ્ટતા કરેલી છે. આધારને માટે તેમાંના કેટલાક શ્લોકો અત્રે આપવામાં આવે તો તે અસ્થાને ગણાય નહિ. એટલું જ નહિ પરંતુ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો હિદેય પણ તત્ત્વબોધનો જ છે, તેની પણ ખાતરી થશે.

આ ભગવદ્ગીતાનો હિદેય સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય એટલા માટે પાન ૪૩ ઉપર વૃક્ષ અ આપેલું છે તે જોવું. તેમાં વૃક્ષાંક ૧ તત્ત્વ અથવા આત્મસ્વરૂપ (૬), વૃક્ષાંક ૨ સાક્ષીરૂપ અથવા શુદ્ધ 'હું' અને વૃક્ષાંક ૩ શુદ્ધ 'હું' નો પ્રથમનો વિવર્ત અથવા રકુરણ. આ 'હું' સામાન્ય ભાવનો કહેવાય છે, જેને દરેક ત્રિપુટીઓનો સાક્ષી અથવા દ્રશ્ય અગર પ્રકૃતિનું મૂળ આરંભસ્થાન કહેવામાં આવે છે. આ 'હું' નો સાક્ષી વૃક્ષાંક ૨ શુદ્ધ 'હું' છે, એમ જાણવું. અત્રે સાક્ષીભાવની પૂર્ણતા સમજવી. આને જ પુરુષ કહે છે. વૃક્ષાંક ૧ ને પુરુષથી પર તથા વૃક્ષાંક ૩ એ પ્રકૃતિનું મૂળ આરંભસ્થાન હોવાથી તેને 'પ્રકૃતિ' એ પ્રમાણે ભગવાન ગીતાકારે સમજાવેલું છે. આ ગીતામાં ભગવાને કોઈ વખત તત્ (૧) નો તો કોઈ વખત ત્વં (૩) નો તો કોઈ વખત સાક્ષી (૨) ભાવનો એમ પ્રસંગવશાત્ ત્રણે ભૂમિકાઓમાં રિયન રહી સમજાવેલું છે, તે લક્ષમાં રાખવું. આ ત્રણે બેદો લક્ષ્યાર્થદષ્ટિએ તત્ત્વ સમજાવવા પૂરતા જ અસંગ સમજવા; વસ્તુતઃ તો તે શુદ્ધ વિવર્તો જ છે.

મને કર્મબંધન કેમ નથી ?

(અધ્યાય ૯, શ્લોક ૬) શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.—તે ધનં-જયઃ! આ અધ્યાયના આ પદોમાંના શ્લોકોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ દ્રશ્યાદિ વિવર્તરૂપ ત્રિથ્યા જગત્ત નિર્માણ કરવાના કાર્યમાં આસક્તિરહિત એવો જે 'તત્' રૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) તેને તે કર્મો બંધનકર્તા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેનો કદી સ્પર્શ પણ થતો નથી. આમ કહેવાનો હિદેય તો એ છે કે, (વૃક્ષાંક ૧)

તત્ત્વમાં તત્ત્વતઃ 'હું' એ શબ્દ તથા તેના લક્ષ્યાર્થનો જે હેતુ છે તે છે જ નહિ; એટલે આ 'હું' એ તેમાં છે જ નહિ. આ 'હું'નું પ્રાગટ્ય તો અરેખરી રીતે વૃક્ષાંક ૩ થી જ શરૂ થાય છે. સર્વજ્ઞ મહાદેવભાવો (વૃક્ષાંક ૪ થી ૧૬) ને આ વૃક્ષાંક ૩ 'હું' નો જ આધાર છે. જેમ કુંડળ, કડાં, જંગડી ઇત્યાદિ આભૂષણો સુવર્ણ વિના હોતાં નથી, તેમ મહાદેવ સર્વ ભાવોનું અસ્તિત્વ આ વૃક્ષાંક ૩ 'હું' પર સામાન્ય ભાવ વિના કદી હોઈ શકે નથી. મહાદેવ સર્વભાવોને જાણનારો જેમ આ 'હું' (૩) મળી શકે છે, તેમ આ 'હું' ને જાણનારો 'હું' વિના ખીન્ને કોઈ મળી શકતો નથી. આથી તે વૃક્ષાંક ૩ 'હું' એ વિવર્તરૂપ આદિ સ્ફુરણ કિંવા સામાન્ય હું કહેવાય છે. તથા તેને જાણનારો અધિજ્ઞાન સાક્ષી એવો વૃક્ષાંક ૨ નો કોઈ શુદ્ધ 'હું' છે, એ પ્રમાણે લક્ષ્યાર્થ વડે સમજી શકાય છે અને આ સાક્ષીભાવરૂપ 'હું' ને લીધે જ તત્ત્વપદ એવા અનિર્વચનીય વૃક્ષાંક ૧ ના આત્મા (હું) ને કેવળ લક્ષ્યાર્થથી પર એવા લક્ષ્ય-ખિંદુ વડે જ જાણી શકાય છે. વધુ વિવેચન પ્રસંગવશાત્ આગળ આપેલું છે.

આ ધારણે ગીતામાં લગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, શુદ્ધ 'હું' (૨) નું પ્રથમનું સ્ફુરણ અથવા વિવર્તરૂપ જે વૃક્ષાંક ૩ 'હું' તે જ આ સર્વ દશ્યાદિ ભાવોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સમાપ્તિનું આદિકારણ છે. તે 'હું' મારામાં અર્થાત્ વૃક્ષાંક ૧ માં નથી. આથી આસક્તિ રહિત, ઉદાસીન અને અનિર્વચનીય એવો તત્ત્વરૂપ 'હું' વૃક્ષાંક ૧ ને દશ્યાદિ સર્વ કર્મોમાં મારી (હું-૧) ની જરા પણ આસક્તિ નહિ હોવાથી મને 'હું' (૧) ને કાર્મજનન ખિલકુલ નથી. અર્થાત્ આ તત્ત્વપદ 'હું' (૧) એ કેવળ નિર્લેપ જ છે. કારણ કે, કર્મજનન ને કારણભૂત એવો વૃક્ષાંક (૩) નો 'હું' છે અને તે 'હું' નું તો મારામાં 'તત્ત્વ ૧ માં' નામ નિશાન પણ નથી. આ રીતે કર્મજનનનાં મૂળ કારણનો જ મારા (૧) માં ગમે નથી

તો પછી કર્મના લેપની તો વાત જ રી કરવી !

આ જગત મારી અધ્યક્ષતા નીચે છે ?

(અધ્યાય ૯ શ્લોક ૧૦) શ્રીભગવાન કહે છે, ઉપરના શ્લોક ૯ માં જણાવ્યા પ્રમાણે તત્ત્વ એવો જે હું (જ્ઞાંક ૧) એ તો તદ્દન નિર્લેપ જ છે. પરંતુ જ્ઞાંક ૨ નો સાક્ષીરૂપ જે હું, તેની અધ્યક્ષતાને લીધે પ્રકૃતિ અર્થાત્ જ્ઞાંક ૩ નો 'હું' આ સાક્ષી-ભાવના નિમિત્ત વડે જ દૃશ્યાદિ ચરાચર જગતને (જ્ઞાંક ૪ થી ૧૬ જુઓ) ઉપજાવે છે તથા તે નિત્ય પ્રતિ પરિવર્તનને પામતું રહે છે. [જ્ઞાંક (૩) નો 'હું' એ ત્રિગુણાત્મ પ્રકૃતિનું મૂળ હોવાથી તેને અત્રે વટખીજ--ન્યાયાનુસાર પ્રકૃતિ કહેવામાં આવેલી છે. જેમ વટના ખીજમાંથી વટવૃક્ષની જ ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ આ 'હું' (૩) પ્રકૃતિનું ખીજ હોઈ તેમાંથી જ પ્રકૃતિ ઉદ્ભવે છે. તેથી તે પર્વાયે પ્રકૃતિ જ છે. આથી જ આને પ્રકૃતિનું મૂળ અથવા મૂલાશાન એમ કહેવામાં આવે છે.]

રાક્ષસી અથવા આત્મી સ્વભાવ

(અધ્યાય ૯, શ્લોક ૧૧-૧૨) શ્રીભગવાન કહે છે-ઉપરના શ્લોક ૧૦ માં જણાવ્યા પ્રમાણે વસ્તુના નિર્લેપ એવો તત્ત્વ જે હું (૧) તેવા સર્વ જૂતોના પરમ ઈશ્વરસ્વરૂપ એવા મારું [એટલે તત્ત્વ હું (૧) નું] આ પરમ સ્વરૂપ નહિ જાણવાવાળા મૂઠા પુરુષો મને ('તત્ત્વ હું ને') માનુષી શરીરનો આશયી સમજે છે. અર્થાત્ 'હું' ને જ્ઞાંક ૧ તત્ત્વ એવા આત્મરૂપે નહિ સમજતાં 'હું' એટલે શરીર જ છે, એમ દેહભાવથી જ સમજે છે. (જ્ઞાંક ૨ સાક્ષીભાવને ઈશ્વર તથા-જ્ઞાંક ૧ તત્ત્વ ભાવને પરમેશ્વર એવી સંજ્ઞાઓ છે. જણ વ જુઓ.) આ બંને શ્લોકોમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આત્મી અથવા રાક્ષસી રૂપિતા કેને કહેવા તે સમજાવે છે. તેમને કહેવાનો આશય (હેતુ) એવો છે કે, જેઓ

મને 'તત્ત્વ એવા હું' (૧) અર્થાત્ પોતે પોતાને જે 'હું' 'હું' કહે છે તે 'હું' કાણ, તેનું ખરું સ્વરૂપ સમજતા નથી અને પોતે આત્મસ્વરૂપ એવા તત્ત્વ (૧) હોવા છતાં પણ પોતાને 'હું' એટલે શરીર જ છું એમ સમજે છે. આ રીતે પોતે પોતાને 'હું' એટલે (વૃક્ષાંક ૧) પરમેશ્વર અર્થાત્ આત્મા નહિ સમજતાં, 'હું' એટલે શરીર જ એમ સમજીને અવમાને છે. અવમાનવું એટલે અસહ રૂપે માનવાને બદલે બીજી રીતે માનવું તેને જ અવમાનવું કહે છે. તેવા મૂર્ખાઓની આશાઓ નિર્થક છે, કર્મો વ્યર્થ છે, પોતે જે જે જાણુતા હોય એમ સમજે છે, તેઓનું તે તે સર્વ જાણુવાપણું અથવા જ્ઞાન વાંઝણીના પુત્ર જેવું મિથ્યા હોય છે. એવા આ અવિચારીઓનું ચિત્ત મોહને લીધે ભ્રમિત થયેલું હોય છે. તેઓ રાક્ષસી અને આસુરી સ્વભાવનો આશ્રય કરનારા છે. આ પ્રમાણે આસુરી સ્વભાવનું લક્ષણ કહીને આગળના શ્લોક ૧૩ માં દેવી પ્રકૃતિનું લક્ષણ કહે છે.

દેવી સ્વરૂપ

(અધ્યાય ૬, શ્લોક ૧૩) હે પાર્થ ! જે મહાત્મા 'હું' એ સર્વ જૂતોનું અભ્યય (વૃક્ષાંક ૧) એવું આદિ અને અવિનાશી સ્થાન છે, એ પ્રમાણે તત્ત્વ રૂપ 'હું' (૧)ના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સદને જરા પણ બીજી તરફ મનને નહિ જવા દેતાં મને [એટલે તત્ત્વ રૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧)ને] જ એકનિશ્ચયી બન્યું છે, તે દેવી પ્રકૃતિનો આશ્રયી વા અવલંબી કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જે પોતે પોતાને શરીરરૂપ સમજે છે, તેને આસુર અથવા રાક્ષસ કલા છે તથા જે પોતે પોતાને 'તત્ત્વ' આત્મરૂપ સમજે છે, તેને દેવી સ્વભાવના મહાત્મા કહીને સંબોધેલા છે.

સતત હિતર્તન કેળવું કરવું ?

(અધ્યાય ૬, શ્લોક ૧૪) ઉપરના શ્લોક ૧૩ માં જણાવી

ગયા તેમ જે સતત મારું અર્થાત્ [તત્ત્વ 'હું' (જ્ઞાંક ૧)
 તું] જ હંમેશાં કીર્તન કરે છે તથા સ્વીકારેલા આ વ્રતને અહોનિદ્રા
 સર્વદા ભક્તિયુક્ત અંતઃકરણથી દૃઢ રીતે ચલાવે છે; તે ચલાવવાને
 માટે તેના તરફથી જે જે નમસ્કારાદિ થતો કરવામાં આવે છે, તે
 તે સર્વે ક્રિયાઓ સહિત તે પોતે મારી [એટલે તત્ત્વ 'હું' (૧)
 ની] જ ઉપાસના કરે છે. તાત્પર્ય એ કે તેવી ઉપાસના કરનાર
 કાયા, વાચા અને મન વડે જે જે કર્મો આ તત્ત્વદની દૃઢતાને
 માટે કરતા હોય, તે કર્મોને બદલે પોતે 'તત્' રૂપની જ ઉપાસના
 કરે છે; એટલે કે તે સર્વભાવે આત્મસ્વરૂપનો જ ઉપાસક છે, એમ
 જાણવું. કારણ કે શ્લોક ૧૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણેના આસુરી ઉપા-
 સકોનાં સર્વ કર્મો, આશા વગેરે વ્યર્થ હોય છે, એમ શ્લોક ૧૨ માં
 કહ્યું છે. તેથી બ્રહ્મ શ્લોક ૧૩ પ્રમાણે દેવી સંપત્તિમાં મહાત્માનાં
 સર્વ કર્મો રચન-કાળ સહિત જ્ઞાનરૂપ હોવાથી, તેનાં કાર્મ કર્મો
 વ્યર્થ હોતાં નથી એવો ભીમગવાનનો કહેવાનો આશય છે. આ
 શ્લોકમાં એકત્વથી આત્માની ઉપાસના કરનારની શ્રેષ્ઠતા જણાવી,
 આગળના ૧૫ માં શ્લોકમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પૃથક્ભાવથી યજ્ઞન
 કરનારાઓનું વર્ણન કરે છે.

સર્વત્ર મારી જ ઉપાસના થાય છે

(અધ્યાય ૬, શ્લોક ૧૫) શ્લોક ૧૪ માં જાણી ગયા તે
 સિવાયના બીજાઓ તો વગર વિરમાં અને નિરાશા સુખેથી
 જે 'હું, હું' એમ કહેવામાં આવે છે, તે સર્વે જુદા જુદા જ છે,
 એવું સમજીને ઉપાસે છે ખરા; પરંતુ વસ્તુતઃ જ્ઞાનવશ વડે અર્થાત્
 જ્ઞાનદ્રષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે, તે તે પર્વતે એકત્વ અથવા એક
 બાર વડે રચિત એવા મન એટલે તત્ત્વ 'હું' (જ્ઞાંક ૧)
 જ યજ્ઞન કરે છે. એટલે એકરૂપથી, જુગપજુગથી અથવા તે અનેક
 રૂપેથી જે જે કાર્મ કરવામાં આવે છે, તે નિરવગત તત્ત્વ એવા 'હું'

(૧) ની જ ઉપાસના થાય છે, એમ સમજવું. સુવર્ણનાં કડાં, કુંડલ ઇત્યાદિ આભૂષણોનાં નામો અથવા વિશેષ ભાવો જેમ સામાન્ય ભાવ એવા સુવર્ણરૂપ જ છે તેમ. સામાન્ય (અધિજ્ઞાન) ભાવ વગર વિશેષ ભાવનું અસ્તિત્વ હોતું જ નથી, તેમ તત્ત્વરૂપ 'હું' (૧) એ (અધિજ્ઞાન) સામાન્યભાવ હોઇને તે વિના દરેક જણ પોતપોતાને 'હું' 'હું' એમ જે કહે છે, તેનું અસ્તિત્વ કદી પણ સંભવતું જ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, 'તત્ત્વરૂપ હું' (૧) એજ લક્ષ્યાર્થબિંદુ છે; એમ જ્ઞાનમાં રાખીને કેવળ તેની જ અભિજ્ઞ ભાવે ઉપાસના કરવામાં આવે, તેને જ જ્ઞાનયુગ્મ અર્થાત્ વિધિસરની ઉપાસના કહે છે. અને ઘું, મારું, આ ઇત્યાદિ ભાવો વડે જે ઉપાસના કરવામાં આવે છે, તેને ભિન્નરૂપ અને અજ્ઞાનયુક્ત અર્થાત્ અવિધિસરની ઉપાસના કહે છે. જેમ પ્રથમ દોરીમાં સર્પનો આભાસ થાય છે, પણ જેમને દોરીનું સાચું જ્ઞાન થાય તે તેને દોરીરૂપ સમજે છે; તેમ પરિપક્વ થતાં સુધીના કાળમાં થતી ઉપાસનાને જ્ઞાનોપાસના સમજો; તથા જેઓ તે દોરીને સર્પરૂપથી જ જુએ છે, તે અજ્ઞાનોપાસના સમજવી. હવે દોરી સર્પ નથી પણ દોરી છે, એમ દહેવાથી જ તે દોરી ઘર્ષ ઘર્ષ એમ નથી, તેમ સર્પ છે એમ કહેવાથી તે સર્પરૂપ પણ જનતી નથી. દોરી કહો વા સર્પ કહો, છતાં તે તો દોરીની દોરી જ છે. તે પ્રમાણે આ તત્ત્વરૂપ આત્મા (હું) (૧) ને આત્મા સમજીને જ્ઞાનયુક્ત ઉપાસના કરો; અથવા તો ઘું, ઘું, આ, મારું, તારું ઇત્યાદિ ચિત્તલાવો વડે અનેક રૂપે સમજીને અજ્ઞાતમા ભાવે ઉપાસના કરો; પરંતુ પદાર્થે તો તે આત્માની જ ઉપાસના થાય છે, એમ હવે સમજી ચકારો. કારણ કે અધ્યાય ૧૦, શ્લોક ૨૦ માં ધીરૂષ્ણુ ભગવાને વિષ્ણુતિયોગના આરંભમાં જ કહ્યું છે કે, 'હે ગુડાકેશ ! આત્મા એટલે તત્ત્વરૂપ 'હું' (૧) છે અને સર્વ જૂનમાત્રના આશયરૂપે રિચત એવો જેને માણી આત્મા કહે છે, તે (૧) પણ હું જ હું.

અર્થાત્ દરેક જૂતભાતનો આચય એટલે મૂળરથાન સર્વનો સાક્ષી-સ્વરૂપ એવો (વૃક્ષાંક ૨) સાક્ષી હું છું; તેમજ દરેક જૂતભાતનો આદિ, મધ્ય અને અંત પણ હું (વૃક્ષાંક ૩) છું. તાત્પર્ય એ છે કે, સર્વ ત્રિપુટી કે જેમાં વૃક્ષાંક ૩ થી ૧૬ પર્યંતના સર્વ ભાવોનો સમાવેશ થાય છે, તે સર્વના સાક્ષીરૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૨) સમજો. તેમજ વૃક્ષાંક ૪ થી ૧૬ સુધીના સર્વ મમાદિ ભાવોનો વિશ્વ વૃક્ષાંક ૩ ના 'હું' રૂપમાં થાય છે; તે વિના વૃક્ષાંક ૪ થી ૧૬ પર્યંતના ભાવોનું અસ્તિત્વ જ હોતું નથી. આથી વટખીજન્યાય અનુસાર આદિ, મધ્ય અને અંત પણ હું જ છું એમ ભમવાને કહ્યું છે. તે 'હું' (૩) એ સામાન્ય રૂપ સમજો! તેમ તે 'હું' (વૃક્ષાંક ૩) નો સાક્ષી વા દષ્ટા પણ વૃક્ષાંક ૨ નો શુદ્ધ 'હું' જ છું તથા આ શુદ્ધ 'હું' રૂપ સાક્ષીભાવથી પર એવા તત્ત્વરૂપ 'હું' વૃક્ષાંક ૧ સમજો. આને જ આત્મા, ચૈતન્ય, બદ્ધ હત્યાદિ કહે છે. સારાંશ એ કે, સામાન્ય ભાવ એવા 'હું' ને જાણનાર સાક્ષી તથા તેનાથી પણ પર એવા લક્ષ્યાર્થજિંદુને 'આત્મા' અથવા 'તત્' હત્યાદિ નામોની સંગ્રાથી સમજાવેલું છે.

આ પ્રમાણે તત્ત્વરૂપ એવા 'હું' વૃક્ષાંક ૧ ના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાના ઉદ્દેશથી આ વૃક્ષાંક ૧ તત્ત્વરૂપ 'હું' ની વ્યાપકતાની કસપના આવે એટલા માટે આ અધ્યાયમાં વિમુક્તિઓનું વર્ણન કરેલું છે. તે જોવાથી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ઉદ્દેશ પણ જાણવાનું થઈ આવે છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે. આ ૧૧ મો અધ્યાય ના થાય એ સાર અત્રે તેનો સંક્ષેપ મળે છે.

કેટલાકો મંત્રપ્રદાનના પ્રયત્નોથી જીવાન. જાગૃતના અધાર સર્જને, તેનો પોતપોતાન મંત્રપ્રદાને અનુગમ્ય એવે અર્થે કરે છે; પરંતુ જોએ. સ્વાનુભવથી વિમુક્ત થવા છે તેઓ તેને. ખરે અર્થે નમસ્ત રહના નથી. મુદ્ધિના એ ને નુદ્ધ અંતઃકરણથી વિચાર કરે, તે. તેઓને વિનયવાત્તુ કર્મ પણ પ્રયોજન કરે નહિ.

દરેક કર્મો તત્ત્વ એવા 'હું' રૂપ જ (૧) છે. તેની રૂપરૂતિને માટે અધ્યાય ૯, શ્લોક ૧૬ માં ચતુર્થ દષ્ટાંત આપ્યું છે તે જોવું; તેનો હિદેશ એ છે કે, જે જે કાર્યિક, વાયિક અને માનસિક કર્મો કરવામાં આવે છે, તે સર્વ ચતુરૂપ કહેવાય ■ એવી શાસ્ત્રની પરિભાષા છે.

ભક્તોનું યોગક્ષેમ હું ચલાવું છું

(અધ્યાય ૯, શ્લોક ૨૨,) ઉપરના શ્લોક ૧૩, ૧૪, ૧૫ માં બતાવ્યા પ્રમાણેના તત્ત્વરૂપ 'હું' વૃક્ષાંક ૧ નું જે અનન્ય (અન= નહિ+અન્ય=ખીજો) અર્થોત્ત ખીજો ઠાઈ ■ જ નહિ એવા ઐક્ય અથવા એકત્વની ભાવના રાખીને અથવા જીદાપણાનો ભાવ વીસરી જઈને, આ વૃક્ષાંક ૧ થી ૧૬ પર્યંતનું સર્વ 'હું' એવા એકરૂપ જ છે એમ સમજી, કેવળ એકરૂપનું જ અહોનિશ ચિંતન કરે છે તેવા તત્ત્વ રૂપરૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) રૂપ યથેક્ષા નિબંધન ભક્તોનો યોગક્ષેમ 'હું' જ (વૃક્ષાંક ૧) ચલાવું છું; એટલે કે એકનિષ્ઠા વડે જે કેવળ આ પ્રમાણે તત્ત્વરૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) ની જ ઉપાસના નિત્યપ્રતિ કરતા હોય છે; તે પોતે 'હું' રૂપ થવાને ક્ષીણે તેમના (વૃક્ષાંક ૨ થી ૧૬) સુધીના મિથ્યા સ્ફુરણથી દશ્યમાન થતા વિવર્તરૂપ દરેક મમાદિ દેતભાવો, અર્થોત્ત કર્મો તત્ત્વરૂપ જ બની જાય છે. આ રીતે તેનો યોગ એટલે બેપણામાંથી એકપણારૂપ થવું તે યોગજ કહેવાય. અર્થોત્ત તત્ત્વરૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) માં એકતા થવારૂપ યોગ તથા આ પ્રમાણે ઐક્યતાનું જ્ઞાન થયા બાદ તેમાં તન્મયતા અથવા સ્થિરતા થવી તે ક્ષેમ* તે જાને તત્ત્વરૂપ એવા 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) જ ચલાવું છું. અર્થોત્ત આ તત્ત્વરૂપ 'હું' જ વિવર્તરૂપે મિથ્યા (વૃક્ષાંક ૨ થી ૧૬) મમાદિ ભાવોનું વહન કરે છે, એમ કહેવાનો હિદેશ છે.

* આ ભૂમિકા સાક્ષાત્કાર થતાં સુધીની સાધકાવસ્થાની સમજાવી.

• આ ભૂમિકા સાક્ષાત્કાર થયા બાદ સદબંધવરૂપ (સદબંધસમાધિ) પ્રાપ્ત થતાં સુધીની સમજાવી.

યોગક્ષેમ એટલે શું ?

આ પ્રમાણે સર્વત્ર એક આત્મદેવતા કિંવા તત્ત્વ એવો (વૃક્ષાંક ૧ નો) 'હું' જ હોઈ તેનાથી અન્ય કોઈ છે જ નહિ, એવી રીતે અથવા તો તેને બદલે જે જેનો ઉપાસ્ય દેવ હોય તે ઉપાસ્યની જ સર્વત્ર અનન્યભાવ વડે ભાવના કરે, એટલે વસ્તુતઃ અન્ય નહિ એવું આ સર્વ એકરૂપ જ છે, એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેવા પ્રકારનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થઈ ઐક્યતા પ્રાપ્ત થાય તે દરમિયાનની સાધકાવસ્થામાં સાધકની રહેલી દ્વિત્વચિત્ત પછી રહેતી નથી. પરંતુ આ સર્વ અદ્વૈત જ છે, એવા પ્રકારની અદ્વૈત સાધના આત્મ રાખે છે અને તેવા દૃઢ અભ્યાસથી નિઃસંશય બનીને અંતે અદ્વૈત એવા પરમપદની અનુભવયુક્ત પ્રાપ્તિ કરી લે છે. પછી તે સાધક મટીને સિદ્ધ થયો એમ જાણવું. આ પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ થતાં સુધીનો જે અભ્યાસક્રમ તે યોગ અને અદ્વૈતભાવની પ્રાપ્તિ થઈ તેમાં એકરૂપે તદાકાર બની જવું તે ક્ષેમ+સાધક જ્યાં સુધી સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી લે ત્યાં સુધી તે નિર્ચલિત અનન્ય ભાવે કેવળ તત્ત્વ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) એવા એક અદ્વિતીય આત્માની જ ઉપાસના કરતો હોવાથી, તેનો કામિક, વાચિક અને માનસિક એ સર્વ વ્યવહાર પણ તત્ત્વ એવા આત્મ (હું) રૂપ બની જાય છે અને આ તે પરમ અદ્વૈતપદમા સ્થિર થાય છે. આ મુજબનું તેના યોગ અને ક્ષેમનું વદન 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) જ કરું છું એમ શીઘ્રજી ભગવાને કહ્યું છે.

વદન કરવું એટલે વહેવું, બાંધે વહેવું, અથવા વ્યવહારમાં પ્રયત્નિત અર્થ છે. ભરેલા ગાડાની નીચે ચાલનાર દુનગે મિથ્યા

+ પ્રાપ્તિ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થતા પુણ્ય તપસ્ય કરી જ અન્ય કરવામાં આવે છે, તેને પાન તથા વ્યવહાર પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી તેનું રક્તનું અવશ્યક નેન. નેન રહેવું - રૂન

અભિમાનથી આ ગાડામાંનો સર્વ બોલે હું જ વહન કરું છું એમ
 મનમાં સમજી લઇને ગાડાની નીચે નીચે ચાલ્યા દરે છે; પરંતુ
 ત્યારે તે યાત્રી જઈ એક જગાએ રિથર થઈને બેસે છે, ત્યારે જ
 તે સમજી શકે છે કે, હું તો મિથ્યા અભિમાનમાં પડીને યાત્રી
 ગયો; પરંતુ ભાર વહેનાર તો કોઈ જુદો જ છે. તેમ સંસારરૂપ
 સંકટના મોહમાં સપડાઈને હું, તું, મારું, તારું હત્યાદિ કરીને મિથ્યા
 ભાર વહન કરનારો વૃક્ષાંક ૩ નો 'હું' (અહંભાવ) ત્યારે હું
 તું, મારું, તારું વગેરે તમામ દૈતભાવોનો ત્યાગ કરીને, ચેતે પોતાને
 'હું' (વૃક્ષાંક ૩) આ મિથ્યા ભાર વહેનાર એવો નથી; પરંતુ
 'હું' વૃક્ષાંક ૧ તત્ત્વ એવો આત્મા જ છું. એ પ્રમાણે તે
 પદમાં રિયત થતાં સુધી જુદાપણાની ભાવનાનો ત્યાગ કરી દઈને
 તેનું અનન્યભાવથી ચિંતન કરે છે; તો તેવા સાધકનો આ મિથ્યા
 અહંભાવ વડે માનેસો મિથ્યા ભાર અર્થાત્ સાધકને સિદ્ધ અવસ્થા
 પ્રાપ્ત થતાં સુધી જે દૈત ભાવની પ્રતિતી થાય તે સર્વનું વહન 'હું'
 (તત્ત્વ ૧) જ કરું છું; એમ કહેવાનો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો આશય
 છે એમ ૨૫૯ રીતે જણાઈ આવશે. આથી જ વ્યવહારમાં પણ
 સંસારરૂપી ચક્ર યજ્ઞાવવાને માટે એ જ 'યોગક્ષેમ' શબ્દની પ્રથા
 પ્રચલિત છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ શ્લોકમાં હું ભક્તોનો યોગક્ષેમ
 યજ્ઞાવું છું, એમ જે કહ્યું છે, તેનો અર્થ કેટલાકો તરફથી સામાન્ય
 શોકવ્યવહારમાં એવા પ્રકારે પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે કે,
 ભગવાન ભક્તોનો આવાખીવાનો તથા તેનો સંસારપ્રપંચ યજ્ઞાવવા-
 નો બોલે જ ફક્ત હિપાડી લે છે. વિચાર કરનાં જણાયે કે, આ
 અર્થ તો ધણે જ સંકુચિત અને કુદ છે. આમાં એવો સંશય
 હિપમ થવા સંભવ છે કે, હું ભગવાન પણ એવા સ્વાર્થી દરે કે
 ભક્તોનો જ આવાખીવારૂપ યોગક્ષેમ તે યજ્ઞાવે છે ? અને વ્યવહારમાં
 જેઓ ભક્ત ગણાતા નથી, તે સર્વનો તે પ્રકારનો યોગક્ષેમ તો
 ચાલુ જ દેવ છે; તો હું તે કોઈ બીજો યજ્ઞાવે છે ? વળી વ્યવહારમાં

જોઇશું તો જોને ભક્ત કહે છે, તેની ઐહિક સ્થિતિ મોટેભાગે ઘણી જ નબળી હોવાનું જણાઈ આવે છે. જેમકે નરસિંહ મહેતા, તુકારામ, કબીર, સુદામાજી વગેરે જેઓ સાચા ભક્ત હતા તેઓ વ્યવહારદષ્ટિએ કરોડપતિઓ કદી બન્યા છે? તેઓ તેવી કદી ઇચ્છા પણ રાખે છે? જોઈતું તેઓને કોઈ કોઈ સમયે તો એક ટંક ખાવાના પણ સાંસા (શ્વાંસ) હતા. આ ઉપરથી જણી શકારી કે, આ યોગક્ષેમનો વ્યવહારદષ્ટિએ જે સંકુચિત અર્થ કરવામાં આવે છે, તે વ્યવહારદષ્ટિથી પણ અનુભવમાં આવી શકતો નથી; પરંતુ તાત્ત્વિક દષ્ટિએ જોઇશું તો જણારી કે, ભક્તના એકલા ખાવા-પીવાનો જ બોલો તો શું પણ અનંત અહ્યાંક ઉત્પન્ન થવા તથા નાશ કરવા ઇત્યાદિ (તેના જ્ઞાંત્રિક ૨ થી ૧૬) સુધીના તેના સર્વ ભારતું વહન (જ્ઞાંત્રિક ૧ તત્ત્વે) ભગવાન જ કરે છે. વિસ્તારના ભયને લીધે અહીં તેનું વધુ વિવેચન ક્યું નથી.

મારી અવિધિસરની ઉપાસના

(અધ્યાય ૯, શ્લોક ૨૩) ઉપરના અધ્યાય ૯, શ્લોક ૧૫ માં જણાવ્યા પ્રમાણે આત્મદેવ એ જ ખરો દેવ છે એની (અર્થાત્ જ્ઞાંત્રિક ૧ તત્ત્વ એવા લક્ષ્યાર્થરૂપ એક આત્મસ્વરૂપની) ઉપાસના કરવામાં આવે, તે વિધિસરની ઉપાસના કહેવાય. વધુ વિગત આમળા 'આત્મવદ્વિશ્રાન્તિનો અભ્યાસક્રમ' એ મથાળા નીચે આપવામાં આવી છે. પરંતુ જેઓ આ સિવાય આ, ઈ, માર' એવા દ્વિતમાવ વડે મને (અર્થાત્ જ્ઞાંત્રિક ૧ ને) બીજા સમજાને એટલે મુનિ' આદિ દેવદેવે માને છે; પરંતુ તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધાપુર્ણ અંતઃકરુણ-યો ઉતારે છે, તો તે પણ, દે કુંતીપુત્ર' પર્વાને તો માર' (એટલે ૧૧૩૫ ' ૬ ' જ્ઞાંત્રિક ૧ નું) જ પૂજન કરે છે. પણ તેમનું એ પૂજન અદ્યતનપુર્ણ દાવ-ધી ને અવિધિસરનું કહેવાય છે. (અવિધિસરની ઉપાસના. મંજરી ક્રમ ૨૦૦ : ૧૫ માં વિવેચન આપ્યું છે તે જુઓ)

મને કાઈ દેખ્ય કિંવા પ્રિય નથી

(અધ્યાય ૯, શ્લોક ૨૯) તતરૂપ એવો 'હું' વૃક્ષાંક ૧ સર્વ જૂતભાત્રમાં સમાન એટલે એક (સરખો) જ છે. તેમાં કોઈને માટે દેખ કે પ્રીતિ-આમ અને ભાવો કદી પણ હોતા નથી; છતાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ 'તતરૂપ' 'હું' વૃક્ષાંક ૧ ને જે ભક્તિથી બળે છે, તે મારા વૃક્ષાંક ૧ ના વિષે જ તથા તેના વૃક્ષાંક ૩ ના વિષે 'હું' વૃક્ષાંક ૧ છે, એમ સમજો.

એક સદ્ગૃહસ્થ સંસારથી કંટાળીને પોતાની સ્ત્રી તથા એક વર્ષના પુત્રને મૂકીને નાસી ગયા. ઘણાં વર્ષો સુધી શિક્ષાવૃત્તિ કરતા રહી વિચરતા રહ્યા. એ રીતે ફરતાં ફરતાં તે કોઈ મોટા શહેરમાં આવી ચડ્યા. ત્યાં તેમને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થઈ અને ઈશ્વર-કૃપાથી તે સારા શ્રીમંત બન્યા. આખા ૧૫-૧૭ વર્ષના કાળ પછી ગયો, તે પછી તેમને પોતાના પુત્ર તથા સ્ત્રીને મળવાની ઉત્કંઠા થઈ આવી; એટલે તેઓ પોતાના દેશ તરફ જવા માટે નીકળ્યા. આ તરફ તેમના સંસાર છોડી ગયા પછી તેમની સ્ત્રી-પુત્ર નિરાધાર ઘણાં અને ગામમાં શિક્ષાવૃત્તિ કરીને પેદ બરવા લાગ્યાં, છોકરાં ધીમેધીમે મોટા થયો અને ૧૦-૧૨ વર્ષની ઉંમરે નોકરી કરવા લાગ્યો અને તે જે ગૃહસ્થને ત્યાં નોકરીએ રહ્યો હતો, તે ગૃહસ્થ વેપારના અંગે આ શહેરમાં જ રહેતા હતા, એટલે ત્યાં તે છોકરાને લાખ્યા હતા. કેટલાંએક વર્ષો પછી શેઠની સ્થિતિ તંગ બનવાથી નોકરાને રજા આપી પછી છોકરાં નોકરીની શોધ કરવા લાગ્યો અને શેઠની લલામણુથી છેવટે આ શ્રીમંત ગૃહસ્થ કે જે તેના પિતા હતા, તેમને ત્યાં નોકરીમાં રહ્યો. પછી શેઠ ન્યારે પોતાના દેશ તરફ જવા નીકળ્યા ત્યારે પોતાની સાથે આ નવા નોકરને પણ લીધો હતો. ગામમાં પહોંચ્યા પછી તપાસ કરતાં સ્ત્રી-પુત્રના જૂરા દાસ થયેલા જણી, તેમને ધણું દુઃખ થયું. તેમણે પોતાની

ઓની શોધ કરાવી અને તેને પોતાની પાસે જોડાવી મંગાવી. તેને જોતા જ શોની સાથે આવેલો છોકરો 'ઓ મારી મા!' એમ કહીને તેને પહાલથી ભેટી પડ્યો. શેઠ વસ્તુસ્થિતિ તરત સમજી ગયા. તેમણે પોતાના પુત્રને ઓળખ્યો અને પુત્રે પિતાને ઓળખ્યા.

આ પ્રમાણે તત્ત્વરૂપ 'હું' એવા આત્માનું જ્ઞાન થવાથી તે વૃક્ષાંક ૩ નો 'હું' આત્માને તથા તત્ત્વરૂપ આત્મા (વૃક્ષાંક ૧) તે (વૃક્ષાંક ૩)ને ઓળખે છે. પરંતુ જ્ઞાનના અભાવથી આત્મા સર્વત્ર વ્યાપક હોવા છતાં પણ તેને આત્મરૂપે નહિ ઓળખતાં 'હું,' 'તું' ઇત્યાદિ મર્યાદિત એવા દશ્ય (જગત) રૂપે જુએ છે. ઉદેશ એ છે કે, કેઈ પણ વસ્તુનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં તે જો જાણવામાં આવે નહિ તો તે નિરર્થક જ છે; તેમ આત્મા તે ચરાચરમાં વ્યાપક હોવા છતાં તેનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી આ મિથ્યા સંસારમાં જન્મ-મૃત્યુની નિવૃત્તિ થતી નથી. આથી જ 'જો ભક્ત મને ભજે છે એટલે આત્માને જાણે છે, તેમાં 'હું' તથા 'તું' માં તે છે.' એમ ભગવાને સાપેક્ષ બાવે કહ્યું છે. એટલે આ. સર્વ દશ્ય આત્મરૂપ હોવા છતાં, તેને આત્મરૂપે નહિ ઓળખતાં જગતરૂપ સમજે છે; પરંતુ આત્મા તો (તત્ત્વરૂપ 'હું' લક્ષ્યાર્થદર્શક) સર્વમાં સમભાવે રહેલો છે અને તેનો કેઈ પ્રિય અથવા દેખ્ય નથી; છતાં જેઓ (વૃક્ષાંક ૩) મને અર્થાત્ તત્ત્વરૂપ 'હું' (વૃક્ષાંક ૧) ને ભક્તિથી ભજે છે, તેઓ તે 'હું' તત્ત્વ (૧) માં હોય છે અને 'હું' તત્ત્વ (૧) તેઓમાં છે.

વિભક્ત નહિ રહેનાં ભક્ત થા

(અખ્યાય ૬, શ્લોક ૩૪) ઉપર જનારી ગયા તે સર્વ-ને જ રાવં આ શ્લોકમાં રજૂ કરેલો છે. મારામાં (એટલે તત્ત્વરૂપ 'હું' વૃક્ષાંક ૧ માં) અને નિષ્વ ગમ, અંગે (તત્ત્વરૂપ 'હું' વૃક્ષાંક ૧ ને) જ ભક્ત થા. અર્થ જો (તત્ત્વરૂપ) 'હું' (૧) માં

વિભક્ત નથી, તે જ ભક્ત એ વ્યવહારના પ્રચલિત ન્યાયાનુસાર 'હું' (તત્) રૂપ જ યા. મારું (તત્ત્વું) જ યજન, પૂજન કર, તથા મને (તત્ત્વરૂપ 'હું') ને જ નમસ્કાર કર. આ પ્રમાણે મારા પરાયણ (અર્થાત્ તત્ત્વ એવા 'હું' રૂપ) થવાથી તું (ત્વં-વૃક્ષાંક ૩) નો ('હું') અંતે મને [એટલે તત્ત્વરૂપ 'હું' (આત્મા) ને જ] પ્રાપ્ત થઈશ. આ પ્રમાણે સાક્ષીભાવ વૃક્ષાંક ૨, માં રિચત રહી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનરૂપી ત્વં (અર્થાત્ વૃક્ષાંક ૩ ના 'હું') ને આત્મસ્વરૂપ (અર્થાત્ વૃક્ષાંક ૧ તત્ત્વરૂપ) થવાને માટે ગીતામાં રથળે રથળે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપેલો છે. ભક્તાદિને માટે લથ્થાઓ તરફથી ગીતાના આધારો ટાંકી તેના વ્યવહારને અનુકૂળ એવા અને પોતાની ઇચ્છાનુસાર અર્થ કરીને કંઈ કંઈ પ્રચાર ચાલેલો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. પરંતુ સાંપ્રદાયિક ઝગડાઓ છોડી ગીતાનો મૂળ તત્ત્વાર્થ જાણવાની ઉત્કંઠાવાળા જિજ્ઞાસુઓને આ વિવેચન માર્ગદર્શક થશે. સર્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે, તે સિવાય અન્ય કંઈ છે જ નહિ. આ દ્વિતી બાવના તથા દષ્ટને અદ્વિત એવા બ્રહ્મપદમાં રિચત થવા માટે વેદ, વેદાંગ, શ્રુતિસ્મૃતિ, શાઓ, પુરાણો છત્યાદિ પોકાર કરી કરીને જે કહી રહ્યાં છે. પણ તે જ સિદ્ધાંતનું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં રૂપરૂ રીતે પ્રતિપાદન કરેલું છે, તે આ પરથી સમજી શકાશે. એટલું જ નહિ, પરંતુ વિનંદાવાદોને સ્થાન રહેશે નહિ. હવે ઉપર જે વૃક્ષ આપવામાં આવેલું છે, તેની સમજૂતીનો વિચાર કરીશું.

વૃક્ષની સમજૂતી

આપણે ઉપર જે 'હું' (અહમ્) ની વાત કરી, તે નાચામાં અંક ૩ થી જનાવેલો છે. તે અહમ્ આ 'હું' અંક ૪ થી ૧૬ માં જનાવેલા દરેકમાં દોષ છે. જો તે 'હું' ન દોષ, તો ૪ થી ૧૬ મુખીના કૈંદરું પણ અસ્તિત્વ જ ન દોષ. આ મિથ્યજ્ઞો કમ આ પ્રમાણે સમજાવેલા-૪ માં ૩ નું મિથ્ય છે; ૪ માં ૩-૪ નું

મિશ્રણ; ૧ માં ૩ થી ૫ નું મિશ્રણ; ૭ માં ૩ થી ૧ નું મિશ્રણ; ૮ માં ૩ થી ૭ નું; ૯ માં ૩ થી ૮ નું; ૧૦ માં ૩ થી ૯ નું; ૧૧ માં ૩ થી ૧૦ નું હત્યાદિ. એ રીતે મિશ્રણ હોય છે. હવે ૧ તે સ્વતઃસિદ્ધ જ છે. તે અનિર્વચનીય હોવાથી અત્રે મિશ્રણમાં ગણેલો નથી અને ૨ તથા ૩ એકબીજા સાથે છાયાની જેમ પરસ્પર સંકળાયેલા છે. આ મિશ્રણ સમજાવવાનો ઉદ્દેશ તો ફક્ત એટલો જ છે કે, પરમાત્માની અંદર વિવર્તભાવના ક્રમે પ્રથમ 'હું' ધન્ય, મમ, હત્યાદિ ભાવો ઉત્પન્ન થઈને પછી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર પછી ચિત્ત, બુદ્ધિ અને મન, એ ક્રમથી વિવર્તભાવે ઉત્પન્ન થયેલાં બાકે છે. એટલે આરંભમાં બુદ્ધિ વગેરે ઉત્પન્ન થયા પછી મર્વના અંતે મન ઉત્પન્ન થાય છે. આથી મહત્ત્વા ને ને વિવર્તરૂપ સંકલ્પો ઉત્પન્ન થાય, તેમાંથી સત્યસંકલ્પરૂપ બ્રહ્મા, વિશ્વ, મહેશ, મહામાયાઓની જ ઉત્પત્તિ થાય; અને આથી જ એટલે જ બ્રહ્મદેવની ઉત્પત્તિ મહત્ત્વા મનમાંથી થતી હોવાથી અને તે મન શુદ્ધ અહંકાર, ચિત્ત, બુદ્ધિ, હત્યાદિ પછી સર્વને અંતે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી, સત્ય સંકલ્પરૂપ જ હોય છે. આથી ફક્ત તેના એટલે જ બ્રહ્મદેવના સંકલ્પથી જ સમસ્ત સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિભાવરૂપ ચૌદ સાક્ષવાળું વિશાળ બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે આ ચૌદ લોકના વિસ્તારવાળું બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કરવાને માટે દેવના એટલે સંકલ્પ વિના બીજા કોઈ પણ સાધનની તેને જરૂર દોતી નથી. પ્રત્યેક મનુષ્ય એવ પોતપોતાના મનમાં સંકલ્પરૂપ તરંગમાંથી જેમ માનસ (૧-૨-૩) ત્રિવિધ ઉત્પન્ન કરે છે, તેવી જ રીતે આ સમગ્ર બ્રહ્માંડ બ્રહ્મદેવની સંકલ્પમુદ્રિ છે. તે બ્રહ્મદેવના સંકલ્પ (અર્થાત્ ૧-૨-૩) મહત્ત્વા મન (ક્રમાંક ૬) માંથી સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ-ભાવના દેવતા થયેલી હોવાથી, બ્રહ્માના સંકલ્પની અંતર્ગત જ સમગ્ર બ્રહ્માંડ પ્રદેશ પ્રથમ (૧) મન, (૨) બુદ્ધિ, (૩) ચિત્ત અને (૪) અહંકાર એ પ્રમાણે ક્રમ દોષ છે. આ રીતે સમષ્ટિ

અને વ્યષ્ટિજીવોને પ્રથમ મન દ્વારા સંકલ્પ કરવો પડે છે. ત્યારબાદ અનેક સંકલ્પોમાંથી એકાદ શુદ્ધિ પડે સ્થિર થઇને, પછી ચિત્તરૂપ અને છેવટે અહંકારરૂપ બની પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરવાની તેને પ્રેરણા થાય છે. આ પ્રમાણેનો ઊલટો ક્રમ હોવાથી વ્યષ્ટિજીવોનાં દરેક સંકલ્પ સિદ્ધ થતો નથી. તેના કારણમાં ઉપરના વિવેચનથી સ્પષ્ટ જાણાય છે કે, મહત્ત્વામાં પ્રથમ અહંકાર, ચિત્ત, શુદ્ધિ અને મન એવો વિવર્ત-ક્રમ હોઇને મન સર્વને અંતે ઉત્પન્ન થયેલું છે તથા નિશ્ચય વગેરે પ્રથમથી જ થઈ ચૂકેલો હોય છે. આથી તેના (મહત્ત્વા) દરેક સંકલ્પો સાચ જ હોય છે. પરંતુ વ્યષ્ટિજીવો તો મહત્ત્વા મનની અંતર્ગત એવા ઇન્દ્રિયોના સંકલ્પરૂપ હોવાથી, તેમને માટે મોઢાં પશુ કાર્ય કરવા માટે પ્રથમ મનથી સંકલ્પ, પછી શુદ્ધિથી નિશ્ચય, બાદ ચિત્ત દ્વારા સ્પૃશ્ઠ કાર્ય કરવાની પ્રેરણા તથા અહંકાર દ્વારા કાર્યનું પ્રત્યક્ષ સંચાલન, પછી સ્પૃશ્ઠ ક્રિયા-એ પ્રમાણે થાય છે. આ પ્રમાણે ઊક્તદાસસૂત્રી બેઠે વિવર્તક્રમે જાણે છે. ઇન્દ્રિયાંડના આ વિવર્તક્રમમાં પશુ ઇન્દ્રિયોવે પ્રથમ સત્યસંકલ્પનું સામર્થ્ય ધરાવનાર પ્રભુપતિ, મહર્ષિ મનુ અને ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓ ઉત્પન્ન કરેલા છે અને તે પછી અસત્ય સંકલ્પવાળી સ્પૃશ્ઠ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિવર્તક્રમે કરેલી છે. આથી વ્યષ્ટિજીવોને માટે સત્યસંકલ્પની સિદ્ધતા કરવી પડે છે; ત્યારે સત્યસંકલ્પરૂપ દેવાદિકોને તે સ્વાભાવિક જ હોય છે; તેથી તેઓ ચિત્ત-ચેત્તો આ સર્વ ખેત્ર સારી રીતે સમજે છે; પરંતુ વ્યષ્ટિજીવોને તે સમજવા માટે ઘણા પ્રયત્નો કરવા પડે છે.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, एकोऽहं बहु स्याम् । એટલે 'હું' એક માંથી બહુ થવા ઇચ્છું છું.' તેનું કારણ પણ આ જ છે. જ્ઞાત્રમાં બનાવ્યા પ્રમાણે ક્રમાંક (૨) નો શુદ્ધ અહં (હું) એક જ હોવા છતાં બહુરૂપે જાણે છે. 'હું' એક કવી રીતે છે, તે તો ઉપરના વિવેચન ઉપરથી જાતજર સમજી શકાયે. દરે આપણે એથી પણ આગળનો વિચાર કરવાનો છે.

મનુષ્યેતરમાં 'હુ' નો સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થઈ શકે છે ?

મહાત્માએ પૂછ્યું:-મનુષ્યમાત્ર તો પોતપોતાને 'હુ' કહી સંબોધે છે, તે તો ખરું; પરંતુ મનુષ્ય સિવાયનાં અન્ય પ્રાણીઓ અથવા સ્થાવરજંગમાત્મકને પણ 'હુ' કેવી રીતે કહેવું ? અને જો તેમ ના થાય તો 'હુ' નો સર્વાત્મભાવ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ?

ઉત્તર:-આ સર્વ ચૌદ લોકમાંના સ્થાવર, જંગમ, અંડજ, જરાયુજ, સ્વેદજ અને ઉદ્બિજાદિ પ્રાણીઓ, સપ્તર્ષિ, મનુ, ઇન્દ્રાદિ દિગ્પાસો, દ્રુવ, દેવતાગણો, ગંધર્વો, સિદ્ધો ઇત્યાદિ સર્વેનાં કર્તા જે બ્રહ્મદેવ તે સહિત સિવ, શુવ ઇત્યાદિ આગળ આપેલા વૃક્ષમાં બનાવ્યા પ્રમાણે અંક ૪ થી ૧૬ સુધીના તેમજ ક્રમાંક ૧૬ ના પેટામાં આવેલા સર્વ વ્યક્તિસમૃદ્ધિભાવો કે જેમાં આ સર્વ સ્થાવરજંગમાદિનો સમાવેશ થાય છે, તે સર્વનું મૂળ ક્રમાંક (૩) માં જણાવેલ 'હુ' છે. વ્યવહારમાં પણ નિયમ છે કે, જેવું બી તેવું વૃક્ષ. જેમ આંખનાં બીજમાંથી આંખનું જાડ અને વડના બીજમાંથી વડનું જાડ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જેનું મૂળ બીજ 'હુ' (મહમ્) છે, તેમાંથી વિવર્તરૂપે ઉત્પન્ન થયેલું બાસનું આ મૂળ, શાખા પાત્તવાદિવાળું જાડ 'હુ' ૩૫ જ હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ?

જગતમાં સ્થળ તથા કાળભેદથી અનેક પ્રકારની જિમ જિમ ખાંડો તથા જિમ જિમ આચારવિચારાદિનું પાલન થતું સર્વ સ્થળે જોવામાં આવે છે. એટલે મનુષ્યજીવોના વ્યવહારમાં પણ મર્ત્ય એક-વ કપના નથી. આમ છતાં સર્વનો મૂળ કહેણ તો એક જ હોય છે. જેમકે મનુષ્યમાં કે ક પોત ને માટે મહમ્ કહેશે, તો ગુજરાતીમાં 'હુ', મરાઠીમાં 'મે' ઇત્યાદિ નામથી સંબોધશે; પરંતુ તે સર્વનો એક જ જાડ છે. પરંતુ જિમજિમ બાતાના મનુષ્યો એક-જાડના મનુષ્યેતરમાં કહે બાત જ નથી

એવું અનુમાન કરવું યોગ્ય ગણાશે ખરું ? મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ પણ આપસઆપસમાં પોતપોતાનો વ્યવહાર કરતાં હોવાનું જણાય છે અને જે પ્રમાણે મનુષ્યો આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન ઇત્યાદિ વ્યવહાર કરતાં નજરે પડે છે, તેવા વ્યવહાર તો પશુપક્ષ્યાદિ દરેક જીવજંતુમાં પણ નજરે પડે છે. એટલું જ નહિ પણ સ્થાવર ગણાતાં વૃક્ષોમાં પણ સમયસર પલ્લવાદિ ફૂટવા, નિદ્રા લેવી, ઇત્યાદિ ગુણધર્મો જણાય છે. વધવું, ઘટવું, ક્ષય પામવું ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ મનુષ્યની જેમ મનુષ્યેતરોમાં પણ થતી હોવાનું જણાય છે. ખીલું મનુષ્યો જેમ આસન લગાવી થોડા સમય માટે રિયર તથા નિષ્ક્રિય રહેવાની ક્રિયા નિદ્રાદિ સમયે કરતાં જણાય છે, તેમ સ્થાવર ગણાતા પહાડો પણ મધ્યાહ્ન કાળ સુધી રિયર બેસી રહેવાની (નિદ્રા લેવી) ક્રિયા કરી રહેલા દેખાય છે. તાત્પર્ય એ કે, ક્રિયા વગેરેની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીશું તો પણ મનુષ્યો અને સ્થાવર-જંગમ તથા અન્યમાં સમાનતા જ જણાઈ આવશે. જોડ એટલો જ છે કે, મનુષ્ય આ સર્વ ક્રિયાઓ પોતપોતાનાં મન પ્રમાણે એકદમ એકસાથે અથવા જુદી જુદી પણ કરી શકે છે; ત્યારે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ તથા સ્થાવરજંગમોમાં કોઈમાં એક તો કોઈમાં અનેક ક્રિયાઓ થતી હોવાનું જણાય છે. વિચારશીલ પુરુષો સમજી શકશે કે, ક્રિયાઓમાં સર્વોંશે અથવા એકાંશે પણ સામ્ય હોય તો તે થવાને માટે ખાસ કાંઈ સજ્જત હોવો જ જોઈએ; પરંતુ તેમના એ સજ્જતથી આપણે મનુષ્યો અઘાત છીએ. જે પ્રમાણે મનુષ્યોની બાપા અને વર્ણોદિની વ્યવહારરચના મનુષ્યેતરો માટે નિર્ધારિત છે, કારણ કે તેઓ તેથી અઘાત હોય છે; તે પ્રમાણે મનુષ્યેતરોની વ્યવહારરચનાથી મનુષ્યો અઘાત હોવાથી તેને નિર્ધારિત મળે છે.

મનુષ્યોનો વ્યવહાર કેવળ એકતરફી અને સ્વાર્થી છે

મનુષ્યોએ પરસ્પર પોતાના વ્યવહાર માટે તેની રચનામાં

કેવળ પોતાના સ્વાર્થ તરફ જ ધ્યાન આપ્યું છે. આ મનુષ્યરચિત્ત
વ્યવહાર ખરેખર એકતરફી હોઇને કેવળ સ્વાર્થી છે. તેને એકતરફી
શા માટે કહેવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરીએ. મનુષ્યોએ પોતાને
માટે 'મનુષ્ય' શબ્દની તથા અન્ય માટે પહાડ, ઝાડ, પશુ, પક્ષી
હત્યાદિ નામોના આરોપની યોગ્યતા કરેલી છે. પરંતુ મનુષ્યોએ
તેમને માટે સ્થાવરજંગમોમાં તથા પશુપક્ષ્યાદિક એ નામો વાપર્યા
છે એમ તે જાણતાં નથી; અથવા તેઓ એમ પણ સમજતા નથી
કે આમને મનુષ્યો કહેવા અને અમે પણ હત્યાદિ છીએ. બ-
વહારમાં પણ આરોપ તો ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે કે, ત્યારે ન્યાય
ધીસ બને પક્ષોનું કહેવું સાંભળાને તે પછી યોગ્ય ન્યાય આપે.
પરંતુ મનુષ્યોએ તો કેવળ એકતરફી પોતાના વ્યવહારમાં આમને
પશુ કહેવાં એમ ઠેરવીને વ્યવહાર શરૂ કર્યો. પણ પોતે એમ નથી
કહેતાં કે 'હા તમો મનુષ્ય છો, અને અમો પણ છીએ.' કદાચ
કોઈ મનુષ્ય પશુને બદલે ખીજાં કોઈ નામ, કે પ કે વર્ણાદિથી
તેમને સંબોધે, તો તેથી તેઓ એમ પણ નથી કહેતાં કે 'અમો તો
પણ છીએ, તમો ખીજું નામ શા માટે કહો છો ?' એટલું જ
નહિ પણ મનુષ્યેતરોને કલ્પના પણ નથી કે, મનુષ્ય નામથી યોગ-
માત્ર કોઈ જગતમાં અને તેમનામાં કોઈ બાંધ અથવા વ્યવહાર-
રચના છે ! મનુષ્યોને માટે મનુષ્યેતર વક્ષાદિકો એવા વિચારો નહિ
કરતા હોય કે, 'આ પાંદડાં અને ફળફૂલ વગરનાં ફૂંદાં ઝાડો એ
જગા ઉપર અમારી જેમ રિધર કેમ નથી બીમાં રહેતાં ? અમર
એમનાં મુગિયાં જમીનમાં કેમ નથી દાટતાં ?'

મનુષ્યવ્યવહારમાં પણ એવો નિવૃત્ત છે કે, કોઈ કંઈનામાં
પણ મનુષ્યો દે.વ અને તેમાં કોઈ મત્ત, કોઈ રજ, તે કોઈ
તમે.પ્રજાપતિ દે.વ છે, તો પણ મર્વની સાથે દગ્ધમગ્ધને કાપે
તો પડે છે. જપાનો અમરિ અનુમર ને વ્યવહાર કરવામાં
આવે, તે જ તેમને પગારે.પર દાનિથી સરજ રીને આપી શકે.

આ નિયમ સમષ્ટિજીવોના વ્યવહારમાં વિસારે મૂકવામાં આવ્યો છે. સમષ્ટિમાં ચોખ્ખો સાખ ચોનિ અથવા આકારરૂપે જીવ બહારમાં વ્યાપ્ત છે. તેનો વ્યવહાર ચાલવાને માટે તેમાંથી ત્યાજીસાખ, નમ્યાણું દબાર નવસો નવાણું (૮૩,૯૯,૯૯૯) ચોનિ અર્થાત્ આકારોની સંમતિ સીધા સિવાય, કેવળ એક મનુષ્યચોનિએ જે નિયમો કે વ્યવહાર કરાવ્યો, તેને સત્ત્વ કેવી રીતે કહી શકાય ?

મનુષ્યો આ વ્યવહારનિયમો ધડતી વખતે પણ, પક્ષી આદિની કહી સંમતિ લેતા હોય એમ જણાતું નથી. ખરેખર જ જો તેમની આવી વ્યાપક જાવના હોત તો તેઓ મનુષ્યેતર સર્વ ચોનિના વ્યવહાર સમજીને તે ઉપરથી વ્યવહારની રચના કરત અને જો તેમ થયું હોત તો આજે ધારાસભા અને કાઉન્સિલો (રાજસભા) માં વનના અગ્રણી સિંહ, વૃક્ષોના અગ્રણી અશ્વત્થ, પક્ષીઓના અગ્રણી ગરુડ, નાગાદિના અગ્રણી અનંતનાગ વગેરે ચૂંટાઇને આવ્યા હોત. આ રીતે વ્યાપક અથવા વિરાટજાવનો વિચાર દુરાગ્રહ છોડીને સૂક્ષ્મતાથી કરવામાં આવે તો મનુષ્યો અને તેમનો વ્યવહાર કેવળ હાંસીપાત્ર જ ગણાશે.

વિષાતા બહારેવે આ સર્વ વિરાટવ્યવહારની યોજના હરેકની યોગ્યતાનુસાર જ પૂર્વકર્મવશાત્ બરાબર કરેલી છે અને તે સર્વ નિયમો, વેદ, વેદાંગાદિ શાસ્ત્રો દ્વારા મનુષ્યોમાં સર્વ ચોનિ કરતાં બુદ્ધિનો અંશ પૂર્ણ સ્વરૂપનો હોવાથી, તેમને માટે જ પ્રસૂત કરેલા છે. શાહાર નિદ્રામયમૈથુનં ધ સામાન્ય મેતત્પશુર્ભિનરાણામ્ ।

બુદ્ધિર્દિ સેપામધિકો વિશેષો બુદ્ધેર્વિહીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ ॥

અર્થાત્ આહાર, નિદ્રા, લાલ અને મૈથુન એ ચાર બાબતો તો મનુષ્યેતર (પશુપક્ષ્યાદિ) તેમજ મનુષ્યોમાં એકસરખી જ છે. વિશેષતા એટલી જ છે કે, મનુષ્યોમાં મનુષ્યેતરો કરતાં બુદ્ધિતત્ત્વનો અંશ વિશેષ છે અને તેટલા માટે જ સત્ત્વસ્વરૂપ જાણવાની તેમના ઉપર મોટી જવાબદારી રહેલી છે. છતાં જો મનુષ્યો આજીવિકા, નિદ્રા

કેવળ પોતાના સ્વાર્થ તરફ જ ધ્યાન આપ્યું છે. આ મનુષ્યરતિ
વ્યવહાર ખરેખર એકતરફી હોઇને કેવળ સ્વાર્થી છે. તેને એકતર
ફા માટે કહેવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરીએ. મનુષ્યોએ પોતા
માટે 'મનુષ્ય' શબ્દની તથા અન્ય માટે પહાડ, ગાડ, પશુ, પક્ષ
હત્યાદિ નામોના આરોપની યોજના કરેલી છે. પરંતુ મનુષ્યોએ
તેમને માટે સ્થાવરજંગમમાદિ તથા પશુપક્ષ્યાદિક એ નામો વાપર્યા
છે એમ તે જાણતાં નથી; અથવા તેઓ એમ પણ સમજતા નથી
કે આમને મનુષ્યો કહેવા અને અમે પશુ હત્યાદિ છીએ. વ્ય
વહારમાં પણ આરોપ તો ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે કે, ત્યારે ન્યાય
ધીસ બને પક્ષોનું કહેવું સાંભળીને તે પછી યોગ્ય ન્યાય આપે.
પરંતુ મનુષ્યોએ તો કેવળ એકતરફી પોતાના વ્યવહારમાં આમને
પશુ કહેવાં એમ ઠેરવીને વ્યવહાર સર કર્યો. પશુ પોતે એમ નથી
કહેતાં કે 'હા તમે મનુષ્ય છો, અને અમે પશુ છીએ.' કદાચ
કોઈ મનુષ્ય પશુને બદલે બીજાં કોઈ નામ, રૂપ કે વર્ણાદિથી
તેમને સંબોધે, તો તેથી તેઓ એમ પણ નથી કહેતાં કે 'અમે તો
પશુ છીએ, તમે બીજું નામ શા માટે કહો છો ?' એટલું જ
નહિ પણ મનુષ્યેતરોને કલ્પના પણ નથી કે, મનુષ્ય નામથી યોગ-
માત્ર કોઈ જગતમાં છે અને તેમનામાં કોઈ ભાત અથવા વ્યવહાર-
વના છે ! મનુષ્યોને માટે મનુષ્યેતર જુદાકિંદો એવા વિચારો નહિ
કરના હોય કે, 'આ પાંદડાં અને ફળફૂલ વગરના પાંડો એ
જગત ઉપર અમારી જેમ સિધર કેમ નથી ઊભા ? અમે
એમ મનુષ્ય જમીનમાં કેમ નથી ઢાલના ?'

વ્યવહારમાં પણ એવો નિયમ છે કે, પશુ પક્ષમાં

પશુ અને તેમાં કોઈ સત્ત્વ, રોષ, મદ્ય, માદ્ય

કેવળ તે પશુ મર્વની સાથે વ્યવહાર કરાય

અર્થાત્ મનુષ્યેતરને વ્યવહાર કરવામાં

વ્યવહાર દ્વારા દાનિથી સરળ રીતે અર્થ થાય

આ નિયમ સમષ્ટિજીવોના અવદારમાં વિચારે મુકવામાં આવે છે. સમષ્ટિમાં ચોર્ધાશી સાખ યોનિ અથવા આશરે ૮૪ અર્ધાંશ વ્યાપ્ત છે. તેનો અવદાર ચાલવાને માટે તેમાંથી ત્રાગીસાખ, નખાઈ દબર નરસો નરાણું (૮૩,૬૮.૬૬૬) યોનિ અર્ધાંશ આશરે ૧ સંમતિ લીધા મિવાય, કેવળ એક મનુષ્યોનિમે ૭ નિયમે ૧ અવદાર કરાવ્યો, તેને સત્ય કરી રીને દહી રહ્યાં.

મનુષ્યો આ અવદારનિયમો ધડની વખતે પણ, પછી અગ્નિની દહી સંમતિ લેતા હોય એમ જણાતું નથી. ખરીબર જ ને તેમની આવી વ્યાપક ભાવના હોત તો તેઓ મનુષ્યોના સર્વ યોનિના અવદાર સમજીને તે ઉપરથી અવદારની રચના કરી અને ને તેમ વધુ દેવ તો આજે ધારાસભા અને કાઉન્સિલો (રાજસભા) માં વનના અમલો સિંહ, વજ્રોના અમલો અથવા, પક્ષીઓના અમલો મરુઠ, નામા-દિના અમલો અંતનામ વગેરે ચૂંટાઈને આવ્યા હોત. આ રીતે વ્યાપક અથવા વિરાટભાવનો વિચાર કુસમક છોડીને સૂક્ષ્મનાથી કરવામાં આવે તો મનુષ્યો અને તેમનો અવદાર કેવળ હાંસીપાત્ર જ મજાથી વિધાતા પ્રકારે આ સર્વ વિરાટઅવદારની યોજના કરેલી યોગ્યતાનુસાર જ પૂર્વકર્મવશાત્ બરાબર કરેલી છે અને તે સર્વ નિયમો, વેદ, વેદાંગાદિ શાસ્ત્રો દ્વારા મનુષ્યોમાં સર્વ યોનિ કરતાં બુદ્ધિનો અંશ પૂર્ણ સ્વરૂપનો હોવાથી, તેમને માટે જ પ્રસન્ન કરેલા છે. આદ્યાર નિદ્રામયમૈથુનં ચ સામાન્ય મેતત્પશુર્મિનરાણામ્ ।

બુદ્ધિર્દિ સેવામધિકો વિશેષો બુદ્ધેર્વિહીનાઃ પશુમિઃ સમાનાઃ ॥

અર્થાત્ આદ્યાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુન એ ચાર બાબતો તો મનુષ્યોનાર (પશુપક્ષ્યાદિ) તેમજ મનુષ્યોમાં એકસરખી જ છે. વિશેષતા એટલી જ છે કે, મનુષ્યોમાં મનુષ્યોત્તરો કરતાં બુદ્ધિતત્ત્વનો અંશ નિદેશ છે અને તેટલા માટે જ સત્યસ્વરૂપ જાણવાની તેમના ઉપ-મોટી જવાબદારી રહેલી છે. છતાં જો મનુષ્યો આજીવિકા, નિ-

૧૧૧. પોતાના સ્વાર્થ તરફ જ માન આપું છે
 વ્યવહાર ખરેખર એકાન્તરી દોષને કેવળ સ્વાર્થ
 શા માટે કહેવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરીએ.
 મનુષ્ય 'મનુષ્ય' શબ્દની તથા અન્ય માટે પદ્ય,
 કવિતાદિ નામોના આરોપની યોગ્યતા કરેલી છે.
 તમને માટે સ્વાચરજ મહાદિ તથા પશુપક્ષાદિ એ
 કે એમ તે જાણતા નથી; અથવા તેઓ એમ પણ
 કે આમને મનુષ્યો કહેવા અને અમે પશુ કવિતાદિ
 વહારમાં પણ આરોપ તો ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે કે,
 ધારા બને પક્ષોનું કહેવું સાંભળીને તે પછી યોગ્ય
 પરંતુ મનુષ્યોએ તો કેવળ એકતરફી પોતાના વ્યવહાર
 પશુ કહેવાં એમ ઠેરવીને વ્યવહાર શરૂ કર્યો. પશુ પોતે
 કહેતાં કે 'હા તમે મનુષ્ય છો, અને અમે પશુ છીએ
 કાંઈ મનુષ્ય પશુને બદલે બીજાં કાંઈ નામ, રૂપ કે
 તેમને સંબોધે, તો તેથી તેઓ એમ પણ નથી કહેતાં કે 'મનુષ્ય
 પશુ છીએ, તમે બીજું નામ શા માટે કહો છો ?' કે
 નહિ પણ મનુષ્યેતરોને કલ્પના પણ નથી કે, મનુષ્ય નામથી
 ખાતું કાંઈ જગતમાં છે અને તેમનામાં કાંઈ બાકાત વસ્તુ
 રચના છે ! મનુષ્યોને માટે મનુષ્યેતર જ્ઞાતિકો એવા વિચારો
 કરતા હોય કે, 'આ પાંદડાં અને ફળફૂલ વગરનાં ફૂંદાં કદે
 જગા ઉપર અમારી જેમ સ્થિર કેમ નથી બેઠાં રહેતાં ?
 એમનાં મુળિયાં જમીનમાં કેમ નથી દાટતાં ?'
 મનુષ્યવ્યવહારમાં પણ એવો નિયમ છે કે, કાંઈ કંઈ
 પણ મનુષ્યો દોષ અને તેમાં કાંઈ સર, કાંઈ રસ, કે
 તમોગુણસંપન્ન હોય છે, તેમજ મનુષ્યોને પણ
 તેવું પડે છે. બધાની સાથે વળાવળને

નિમ્ન સ્થિતિએના વ્યવહારમાં વિચારે મુકવામાં આવ્યો છે. દિન દેરણી લાખ જે નિ અવર આશરે જે જીવ જીવમાં મરે. એ વ્યવહાર ચાલવાને માટે તેમાંથી ત્યારીલાખ, નમ્રાણે તે નમ્રો નમ્રાણે (૮૩, ૬૬. ૬૬૬) એ નિ અર્થાત આશરોની જેની હીલા પ્રિય, કેવળ એક મનુષ્યોનીએ જે નિવરો કે વહાર હમણો, તેને સત્ત્વ કેવી રીતે દલી રહાય ?

મનુષ્યો આ વ્યવહારનિવરો પડતી વખતે પણ, પક્ષી આદિની જે સંમતિ દેના દોષ એક જાણું નથી. ખરેખર જ નો તેમની આવી વ્યવહારના દોષ તે તેઓ મનુષ્યોને સર્વ યોનિના વ્યવહાર સંમતિને તે હીરાથી વ્યવહારની રચના કરત અને નો તેમ થયું હોત તો આજે દરમિયાન અને કાલિન્દ્રિયો (રાજસભા) માં વનના અમણી સિંહ, વજ્રોના અમણી અમણ, પક્ષીઓના અમણી ગરુડ, નાગાદિના અમણી અનંતના વજ્રો વ્યંટાદિને આવ્યા હોત. આ રીતે વ્યવહાર અમણ વિરહાદિનો વિચાર દુરામક હોડીને સુદમતાથી કરે. જેમાં આવે તે મનુષ્યો અને તેમનો વ્યવહાર કેવળ હાંસીપાન જ ગણ્યારી.

વિરહાદિ અમણ સર્વ વિરહાદિવ્યવહારની યોગના દરેકની રોમનાદિમાર જ જે સંમતિવાત જરાખર કરેલી છે અને તે સર્વ નિવરો, વેદ, વેદાદિ શાસ્ત્રો દ્વારા મનુષ્યોમાં સર્વ યોનિ કરતાં પુરિને અમણ રૂપે રચાયેલા હોવાથી, તેમને માટે જ પ્રસૂત કરેલા છે. માહાર નિદાનકર્મકુનંદ સામાન્ય જીવજાતિનગણામ ।

કેવળ પોતાના સ્વાર્થ તરફ જ ધ્યાન આપ્યું છે. આ મનુષ્યર
વ્યવહાર ખરેખર એકતરફી હોઇને કેવળ સ્વાર્થી છે. તેને એકત
શા માટે કહેવામાં આવે છે તેનો વિચાર કરીએ. મનુષ્યોએ પો
માટે 'મનુષ્ય' શબ્દની તથા અન્ય માટે પહાડ, ઝાડ, પશુ, પ
છત્યાદિ નામોના આરોપની યોજના કરેલી છે. પરંતુ મનુષ્યો
તેમને માટે સ્થાવરજંગમમાદિ તથા પશુપક્ષ્યાદિક એ નામો વાપર
છે એમ તે જાણતાં નથી; અથવા તેઓ એમ પણ સમજતા નથી
કે આમને મનુષ્યો કહેવા અને અમે પણ છત્યાદિ છીએ. વ્ય
વહારમાં પણ આરોપ તો ત્યારે જ સિદ્ધ થાય છે કે, જ્યારે ન્યાય
ધીય બને પછોત્તું કહેવું સાંભળાને તે પછી યોગ્ય ન્યાય આપે
પરંતુ મનુષ્યોએ તો કેવળ એકતરફી પોતાના વ્યવહારમાં આમને
પણ કહેવાં એમ ઈર્ષ્યાને વ્યવહાર શરૂ કર્યો. પણ પોતે એમ નથી
કહેતાં કે 'હા તમે મનુષ્ય છો, અને અમે પણ છીએ.' કદાચ
કોઈ મનુષ્ય પશુને બદલે ખીળું કોઈ નામ, રૂપ કે વર્ણાદિથી
તેમને સંબોધે, તો તેથી તેઓ એમ પણ નથી કહેતાં કે 'અમે તો
પણ છીએ, તમે ખીળું નામ શા માટે કહો છો ?' એટલું જ
નહિ પણ મનુષ્યેતરોને કષ્ટના પણ નથી કે, મનુષ્ય નામથી યોગ-
ખાતું કોઈ જગતમાં છે અને તેમનામાં કોઈ ભાત અથવા
રચના છે ! મનુષ્યોને માટે મનુષ્યેતર જસાદિકા એવા
કરના દોષ કે, 'આ પાંદડાં અને રંગમુલક વગર
જગત ઉપર અમારી જેમ રિષર કેમ નથી
એમનાં મુગિયં જમીનમાં કેમ નથી ફાટનાં

મનુષ્યવ્યવહારમાં પણ એવો નિવૃત્ત

પણ મનુષ્યો દેવ અને તેમાં કેટલાં

તમે મનુષ્યમાં પણ દેવ છે, તે પણ અવ

મનુષ્યો છે. જ્યાંની મનુષ્યો

અને, તે જ તેમને વગર, મનુષ્યો

આ નિયમ સમષ્ટિજીવોના વ્યવહારમાં વિસારે મૂકવામાં આવ્યો છે. સમષ્ટિમાં ચોર્યાશીં લાખ યોનિ અથવા આકારરૂપે જીવ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપ્ત છે. તેનો વ્યવહાર ચાલવાને માટે તેમાંથી ત્યાશીલાખ, નમ્વાણું દગ્ગર નવસો નવાણું (૮૩,૯૯.૯૯૯) યોનિ અર્થાત આકારોની સંમતિ સીધા સિવાય, કેવળ એક મનુષ્યયોનિએ જો નિયમો કે વ્યવહાર ઠગવ્યો, તેને સત્ય કેવી રીતે ઠહી શકાય ?

મનુષ્યો આ વ્યવહારનિયમો ધડતી વખતે પશુ, પક્ષી આદિની ઠહી સંમતિ ભેતા હોય એમ જણાવું નથી. ખરેખર જ જો તેમની આવી વ્યાપક ભાવના હોત તો તેઓ મનુષ્યેતર સર્વ યોનિના વ્યવહાર સમજીને તે ઉપરથી વ્યવહારની રચના કરત અને જો તેમ થયું હોત તો આજે ધારાસભા અને કાઉન્સિલો (રાજસભા) માં વનના અમ્રણી સિંહ, વૃક્ષોના અમ્રણી અમ્રાથ, પક્ષીઓના અમ્રણી ગરુડ, નાગાદિના અમ્રણી અંનંતનાગ વગેરે ચૂંટાઈને આવ્યા હોત. આ રીતે વ્યાપક અથવા વિરાટભાવનો વિચાર દુરામલ છોડીને સૂક્ષ્મતાથી ઠરવામાં આવે તો મનુષ્યો અને તેમનો વ્યવહાર કેવળ હાંસીપાત્ર જ મથારો.

વિષાતા બ્રહ્મદેવે આ સર્વ વિરાટવ્યવહારની યોજના દરેકની યોગ્યતાનુસાર જ પૂર્વકર્મવશાત બરાબર કરેલી છે અને તે સર્વ નિયમો, વેદ, વેદાંગાદિ શાસ્ત્રો દ્વારા મનુષ્યોમાં સર્વ યોનિ કરતાં બુદ્ધિનો અંશ પૂર્ણ સ્વરૂપનો હોવાથી, તેમને માટે જ પ્રસૂત કરેલા છે.

ઘાદાર ત્રિદ્રામયમૈથુનં ચ સામાન્ય મેતત્પશુર્મિનરાણામ્ ।
બુદ્ધિર્દિ સેપામધિકો વિશેષો બુદ્ધેર્વિહીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ ॥

અર્થાત આહાર, નિદ્રા, બળ અને મૈથુન એ ચાર જાન્યો તો મનુષ્યેતર (પશુપક્ષ્યાદિ) તેમજ મનુષ્યોમાં એકસરખી જ છે. વિશેષતા એટલી જ છે કે, મનુષ્યોમાં મનુષ્યેતરો કરતાં બુદ્ધિનાત્વનો અંશ વિશેષ : તેટલા માટે જ સત્સ્વરૂપ જાણવાની તેમના ઉપર મોટી રહેલી છે. છતાં જો મનુષ્યો અજ્ઞાનતા, નિદ્રા

(એશઆરામ) જય તેમજ કેવળ વિષયજોજોમાં જ રચ્યાપચ્યા રહી આખો જન્મભારો ભારવાહીની જેમ મિથ્યા ભાર ખેંચ્યા કપા કરે અને પોતાનું સાચું સ્વરૂપ જોળખવા માટે છુદ્ધિનો ઉપયોગ ન કરે, તો તેવા પામર મનુષ્યોમાં તથા મૂઢ પશુઓમાં શો બેદ છે? મનુષ્યેતરથી મનુષ્યો કાંઈ શારીરિક બળમાં શ્રેષ્ઠ નથી; પરંતુ કેવળ છુદ્ધિબળમાં જ શ્રેષ્ઠતા ધરાવે છે. તેથી જ મનુષ્યો હાથી અને વ્યાઘ્રાદિ જેવાં બળવાન હિંસક પ્રાણીઓને જોર કરી બધનમાં રાખી શકે છે.

આ રીતે બાંકાણામાં બનરીને મૂળનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, એક તો મનુષ્યોનો દરાવેશો આ સર્વ વ્યવહાર મર્યાદિત હોઈ મિથ્યા છે અને તે પ્રમાણે મનુષ્યેતરોમાં પણ કંઈ વ્યવહારરચના હોવી જોઈએ. આમ છે તો પછી તેઓ દરેક પોતાપોતાની ભાષામાં પોતાને મારે (અહમ્) 'હું' એવી સંજોગો કાંઈ શબ્દપ્રયોગ કરતા હોવા જોઈએ. આ રીતે ચરાચર સ્થાવર જગમાત્રમક વિશ્વ 'હું' રૂપ જ છે, એમ નિઃસંશય કહેવું પડે. ઉપર જણાવી મયા તેમ દરેક મનુષ્ય બાળને 'તુ, તમે' હત્યાદિ બાવોધી સંજોગો છે, પણ પોતાને મારે 'હું' બાવથી સંજોગો છે. તે પ્રમાણે અ. સ્થાવરજગમાત્રમક જગતન વ્યવહારમમયે પણ તે 'માન' નામના શબ્દો રચેલા પ્રયોગ જ કરે છે. મનુષ્યો અ. મમ નામના શબ્દો રચેલા પ્રયોગ જ કરે છે અને તેથી તેઓ તે કાંઈક પ્રાણુજન પણ નથી કહે છે. આ મનુષ્યેતર પાત્રો તેથી અપર્યાપ્ત કેવલ તે જગતના જ સ્વરૂપ છે.

વ્યવહાર પશુઓની મા

પ્રાણીઓ, જે કરે ન જાણે ન - - - - - ૧૮૧૩ છે તે
જાણે ન જાણે ન, ૧૦૦ ૧૦ - ૧૦૦. - - - - - ૧૧૧૩ ૧૦.
૧૦૦ - ૧૦૦૦ ૧૦૦૦ - ૧૦૦૦૦ તે - - - - - ૧૦૦૦ ૧૦૦૦,
૧૦૦૦ - ૧૦૦૦ ૧૦૦૦ ૧૦૦૦ - ૧૦૦૦૦ - ૧૦૦૦૦૦ - ૧૦૦૦૦૦૦

પૂર્વકર્માનુસાર મનુષ્યો કરતાં ઝોણા પ્રમાણમાં જલ્દવામાં આવ્યો છે. આથી મનુષ્યોનાં જીવનમાં જે સ્વામી સમને પોતાને અનુકૂળ થાય એવા સ્વાર્થો કામદાઓની રચના કરી છે. જેમકે કાંઈ સ્ત્રી નાનાં બાળકને મૂકીને મરી જાય, તો તે બાળકને જીવતા રાખવા માટે મનુષ્યોએ તેને ગાય કે બકરીનું દૂધ આપવાની વ્યવસ્થા કરી છે; પણ જો ગાય કે બકરી મરી જાય તો તેનાં બચ્ચાં ખાટે મનુષ્યો પોતાનું દૂધ આપતા નથી. જો આ પ્રમાણે અરસપરસ થયું હોત, તો તે એકતરફી ગણાત નહિ. પરંતુ મનુષ્યના બાળકને જીવવો અધિકાર છે, પણ ગાય-બકરીનાં બાળકની મનુષ્યોને શી પડી છે? અર્વાચીન કાળમાં મનુષ્યોએ શોધ કરી છે કે, આયુષ્ય વધારવું હોય તો વાંદરા કે સસલાના કાળજીનો ઉપયોગ કરવો. એક મનુષ્યના જીવન માટે કેટલાં વાંદરાં કે સસલાંનો ભોગ લેવામાં આવે છે તેની મનુષ્યોને કશી જ પડી નથી. એટલું સારું કે, પશુપક્ષી આદિમાં બુદ્ધિતત્ત્વ ઝાણું છે. કદાચ વ્યાધાદિને મનુષ્યો જેવી બુદ્ધિ હોત અને તેમની શોધમાં એમ જણાયું હોત કે, તેમને વધુ જીવવા માટે મનુષ્યોના કાળજીની જરૂર છે; અથવા કાંઈ આયુષ્ય માટે મનુષ્યોએ બાંધેલા મકાનોમાં રહેવું અથવા તેમના ઐશ્વર્યોદિ સાધનો ઉપયોગી છે, તો આજે મનુષ્યોના દેવા હાથ ધાત? અમે ન રહી શકત ગામમાં કે ન જઈ શકત જંગલોમાં. કારણ કે એક બાળુએ એકલા મનુષ્યો અને બીજા બાળુએ વિરુદ્ધમાં ૮૩,૯૯,૯૯૯ જીવો, અને તે દરેકની નવી નવી શોધો! પછી તો જીવેલીનો પાર રહેત નહિ! પરંતુ માનુષી વ્યવહારની કે તેમની શોધોની કે ઐશ્વર્યની મનુષ્યોત્તરોને તો સહેજે પડી નથી. તેઓ તો કેવળ નિષર્જિના વ્યવહાર પ્રમાણે ચિંતરે છે, પૂર્વકર્માનુસાર આવેલા રહેનો ભોગ ભોજવે છે અને ઉપર જતાવેલા આહાર-નિદ્રાદિ ચાર પ્રમાણના ભોજોમાં પ્રવૃત્ત રહી, આયુષ્ય પૂર્ણ થયે મરણને શરણ થાય છે અને પુનઃ જન્મે છે. મૃદ મનુષ્યો પણ બુદ્ધિતત્ત્વનો દુરપ-

યોગ કરીને ચોતાના ખરા સ્વરૂપને જોળખતા નથી અને આ રીતે
પશુની જેમ મરે છે અને કરેલાં કર્મોનું ફળ ભોગવવા માટે પુનઃ
જન્મે છે. કોઈ સમયે પશુ-પક્ષીની કે વૃક્ષ-પદ્મ વગેરેની યોનિ-
ઓમાં જન્મે છે. વળી પાછા મનુષ્યયોનિમાં અને ફરી પાછા
સ્થાવરજંગમમાં જન્મે છે. આ પ્રમાણે દુઃખપરંપરામાં
રખા કરવું, એ કેવું શાયનીય છે !

સર્વ દશ્યમાત્ર કેવળ 'હું' રૂપ છે

શાસ્ત્રકારો જગત મિથ્યા છે, કિંવા ઉત્પન્ન જ થયું નથી
એમ કહીને આ અતિ ભયંકર દુઃખપરંપરામાંથી બચવાને માટે
'હું' કોણ છું' તેનો વિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. તેનું કારણ
મૂલ્યમ પ્રુદ્ધિમાનોના સદ્ગુણમાં હવે સદેશમાં આવરી. કારણ આ 'હું',
તુ, તે, તમે, મારું' હત્યાદિ અનેક નામરૂપો વડે આસતો સર્વ
દશ્યવ્યવહાર કેવળ મનુષ્યયોનિએ જ ફરવેલો છે. અ.ગગના
હસમા જણાવ્યા પ્રમાણે ક્રમાંક ૩ થી દશ્યની શરૂઆત થાય છે
અને અ.ગગ તેનો ક્રમપૂર્વક વિસ્તાર થવા પામેલો છે. અર્થાત્ સર્વ
દશ્યનું મૂળ, ક્રમ ૩ નો બ્રહ્મ (હું) જ છે અને આ 'હું'નું
મ નું મ નું આધિત્ય એનું આપક સ્વરૂપ વૃક્ષીજન્માદિ અનુસાર
જ છે. તે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. તે
વક્તોઃ સદ્ બ્રહ્મચર્યમ્ । એ પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે માણીમાયે -
જ છે એ દરે મારી રીતે મનનગો.

કહેનારો કોઈ સુક્ષ્મભાવ બાકી રહે છે. જો 'હું' ચોતાને જ 'હું' કહે, તો તેથી પણ વિરોધાભાસ આવે છે. કારણ કે એવો સિદ્ધાંત છે કે, કહેનારો અને કહેવાની વસ્તુ એમ બે બિન્ન ન હોય તો કહેવાની વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી. હવે 'મમ-મારું' એમ કહેતાંની સાથે જ 'હું' ની સિદ્ધતા અનાયાસે જ થઈ જાય છે. કારણ કે 'હું' ન હોય તો 'મારું-તું' ઇત્યાદિ દૈતવું અસ્તિત્વ હોવું નથી. તેમ 'હું' કહેવામાં પણ તે જ હોય આવે છે. પરંતુ આ 'હું' માં 'હું' કહેનારો 'હું' વિના ખીન્ને કોઈ મળ્યા આવતો નથી. આથી એક 'હું' તથા ખીન્ને તેનો સાક્ષી 'હું'-એવા બે સુક્ષ્મ ભેદ નીકળી શકે છે; અથવા 'હું' કહેવું એ પણ દૈત જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (જુઓ વૃક્ષ-ક્રમાંક ૨-૩) તે 'હું' (૩) ને તો બીજી તેની ઉત્પત્તિ થઈ તે મૂળ સ્થાન જાણવાની જરૂર હોવાથી તે ચોતાના સાક્ષી (ક્રમ-૨) ને પૂછે કે 'હું' સાક્ષી ! હું કોણ ? મારું મૂળ સ્થાન અને સ્વરૂપ કયું ? તે પ્રશ્ન ઉપરથી સાક્ષી કહે છે કે, હું 'હું' (ક્રમાંક ૩), તું (ત્વં) વૃક્ષમાં ક્રમાંક ૧ માં બતાવ્યા પ્રમાણે (તત્ત્વ મલ્લિ) 'તે' છે. એટલે ક્રમાંક ૧ નો પદ તરફ રૂપ નિર્દેશ કરીને જે સ્થાનને (ક્રમાંક ૧ જુઓ) વ્યવહારમાં સમજવાને માટે અનિર્વચનીય આત્મા, બ્રહ્મ, શાન ઇત્યાદિ મિથ્યા આરોપિત શબ્દોથી સમજાવવામાં આવેલું છે, તે તું છે, એમ કહી સ્તબ્ધ રહે છે. કારણ કે કર્તા, કારણ, કાર્ય; શાતા, શાન, સેવ; દષ્ટા, દર્શન, દસ્ય; ઇત્યાદિ સર્વ ત્રિપુટીઓનો વિષય તો ક્રમાંક-૩ 'હું' માં જ થયેલો છે. તથા તે ક્રમાંક ૩ 'હું' નો વિષય ક્રમાંક ૨ સાક્ષીમાં થયેલો છે. આગળનું પદ કેવળ અનિર્વચનીયતા અથવા મોનવું જ ઘોતક છે. (તત્ત્વમલ્લિ) તે, તું છે. (મહાનિર્વાણ) હું બ્રહ્મ છું. (અય-માત્મામદ્ય) આ આત્મા બ્રહ્મ છે. (મહાનિર્વાણ) શાન એ જ બ્રહ્મ છે. ઇત્યાદિ આર મદાવાચોમાં નિર્દેશ કરી વેદ પણ મેતિ મેતિ એટલે

અંતઃકરણમાં સૂક્ષ્મરૂપે સ્ફુરીને સામે પડેલી મોસંબીના રમૂદ આકારે બને તે પહેલાં, સંકલ્પ અંતઃકરણમાંથી સ્ફુરવો તથા આકાર-રૂપ બનવો, આ બેની વચ્ચેની સંધિ. તેમજ મોસંબીમાંથી કેળારૂપ બનવો, એટલે કે મોસંબીનો આકાર અંતઃકરણમાંથી નીકળી જવો અને કેળારૂપ આકાર બનવો-તે બે ક્રિયાઓની વચ્ચે ક્ષણિકને માટે જે પરમપદની અવસ્થા હોય છે, તે જ આ કેળા અને મોસંબીરૂપે બને છે. તે જ સ્વસ્વરૂપ-દર્શનાદિ ચળવડે જે ઉપર સમગ્રબુદ્ધિ છે, તે જ આ પરમપદ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, ઇત્યાદિ સર્વ તેના વિવર્તો હોઇને ચરાચરરૂપે તે જ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે.

આ સંબંધમાં ભગવાન દત્તાત્રેયે પરશુરામને જે બોધ આપ્યો છે, તે ધણે જ રહસ્યપૂર્ણ હોઇ ત્રિપુરાચર્યમાં છે. તેમાંના જ્ઞાન-ખંડ અતિ શ્રેષ્ઠ હોવાથી તેનો સારાંશ કહું છું. તે સાંભળવાથી મનુષ્યોના તમામ સંશયો હટાઈ જાય છે અને પરમપદમાં કાયમી વિશ્રાંતિ પામી શકાય છે.

પ્રશ્ન:-મીદત્તાત્રેય અને પરશુરામ વચ્ચે થયેલો સંવાદ કે જે પરમ રહસ્યમય હોવાનું આપ કહો છો, તે સાંભળવા પહેલાં મનમાં એક સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. આપે અત્યાર સુધી જે અત્યંત સુંદર અને રહસ્યપૂર્ણ જ્ઞાન સમગ્રબુદ્ધિ, તે ખરેખર અપૂર્વ હોઇ વિચારણીય છે. તેનો વિચાર કરતાં તો મને એમ જણાય છે કે, આ (૦) પરમાત્મા, (૧) આત્મા, બ્રહ્મ (૨) સાક્ષી, (૩) હું, (૪) નાદમ્- (હું નથી); (૫) મમ-મારું, તું, જીવ ઇત્યાદિરૂપે જે વિવેચન દ્રષ્ટા, દર્શનાદિ ત્રિપુટીરૂપે દેવોમાં આબુ છે, તે (મૂળ ૦ ય-વધી માંડીને ૧૬ સુધી) સર્વે, મનુષ્યોનાંનિએ જ રચેલી બ્રહ્મદાર-રચના અનુસાર હોવાથી, તે પણ ત્રિપુટી હશે. આથી શું કરવાનું, અથવા શું નહિ કરવાનું, તે સમજી શકાતું નથી. તો અભ્યાસકોની સરળતા માટે કયો ક્રમ યોગ્ય છે?

ઉત્તર:-આ જાણનામાં તમે જે સમજ્યા છો તે જરાબર છે. ૧૨મું તમે ‘શું કરવું?’ એમ કહીને જે પ્રશ્ન કરો છો, તો કહો કે

એવો પ્રશ્ન કરનાર કોણ ? ઉત્તર, 'હું.' ઠીક, હવે એ 'હું' તો મનુ-
ધ્યવ્યવહારમાં નિશ્ચિત થયેલા વ્યવહાર પૈકી (ક્રમાંક ૩)નો જ છે
અને તમારા કથન પ્રમાણે (૦) પરમાત્માથી માંડી તે ક્રમાંક ૧૬ સુધી
સર્વ મિથ્યા હોવાથી 'હવે શું કરવું ?' એ પ્રશ્નનો ઉદ્ભવ પણ થતો
નથી. આથી જ તે પરમપદ તદન નિર્વિશેષ અને અનિર્વચનીય છે,
એમ જે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તેનું કારણ પણ આ જ છે.

આત્મપદમાં વિશ્વાંતિનો અભ્યાસક્રમ

મનુષ્યોનો સર્વ વ્યવહાર આ પ્રમાણે મિથ્યા ઠરતો હોવાથી
શાસ્ત્રકારોએ તત્ત્વના અભ્યાસક્રો માટે અથવા પરમ પદમાં વિશ્વા-
ન્તિની તીવ્ર જિજ્ઞાસા હોય તેવા મુમુક્ષુઓ માટે ત્રણ પ્રકારે
અભ્યાસક્રમ નિશ્ચિત કર્યા છે.

૧. આ સર્વ નામરૂપાત્મક દશ્ય ત્રિતકુલ છે નહિ, એટલા માટે
દરેક વસ્તુનો નિરાસ કરનાં કરનાં હેતુ 'હું' પણ નથી' એ પ્રમાણે
'હું' નો પણ માક્ષીભાવસાદિન વિમલ કરવો. આ એક પ્રકાર છે.
જેમકે સર્વ દશ્ય ત્રિપુટી દ્વારા જાણી શકાય છે, (૧) દષ્ટા, દર્શન અને
દશ્ય; (૨) જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય; (૩) કર્તા, કરણ અને કાર-
ણ્યાદિ ત્રિપુટીઓનો જાળનાર 'હું' જુ, માટે સર્વ ત્રિપુટીઓનો
વિમલ આ 'હું' નથી' આ 'હું' નથી' એમ કરનાં કરનાં, અર્થાત્
જેને 'મ.' મા' કરી શકાય તે મર્ચનો નિરાસ કરનાં કરનાં, જે
કા. ને ને ને ' : ' (૨૬ ક્રમાંક ૩ જુઓ) અને અતે ને 'હું'
પણ નથી, એને તત્ત્વ મ કેવલ એટલી બે છોને નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ
દૃ (મહામ ને મ : જોનાર મદિન વિમલ કરીને જે નિર્વિકલ્પ
સ્થા. : ૧૨ ૨૬ ને જા. નવર કરેલ.

૨. માત્ર પ્રકાર એ ના કે વર્ણવેલ-૧.૫ અનુમાર ઉપર
અનુ. : ૨૦ ને આ. નવર દશ્ય 'હું' જુ અને તેના મર્ચનો
અનુ. : ૨૦ ને આ. નવર નવર. મ. ને સ્થાન (નવ) એ જ
'હું' ને ને નિર્વિકલ્પ ને આ. નવર નવર. 'હું' જ

એક વ્યાપી રહ્યો છે, એવી દૃઢ ભાવના કરવી તે ડહમસો ! આ બીજો પ્રકાર છે. (શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની ભૂમિકા આ પ્રકારના અભ્યાસની છે. અધ્યાય ૧૦, વિશ્વતિયોગ જુઓ.)

૩. હવે આ બન્નેનો સમન્વય તે ત્રીજો પ્રકાર છે. એટલે કે આ જે જે કંઈ છે, તે સર્વ ' હું ' જ છું અને એવો જે ' હું ' (ક્રમાંક ૩) તે તત્ત્વ આત્મામાં (ક્રમાંક ૧) કદી ઉત્પન્ન જ થયો નથી. આ પ્રમાણે એકસાથે બન્નેનો એકદમ પણ અભ્યાસ થઈ શકે છે.

નિઃશય એવું પરમપદ કે જ્યાં કંઈ નથી, અથવા છે તથા તેનો સાક્ષી ' હું ', તથા તે ' હું ' રૂપ એવા સાક્ષીના સાક્ષીભાવનો પણ વિલય થઈ જાય છે. અર્થાત્ અંતે અનિર્વચનીયતા પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, એવા પરમપદનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવો એટલા પૂરતો જ આ અભ્યાસક્રમનો ઉદ્દેશ છે. આ અભ્યાસ કેવળ મોઢેથી પોપટની જેમ બોલીને નહિ, પરંતુ અંતઃકરણપૂર્વક વિવેકમુક્ત વિચાર કરીને કરવાનો હોય છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય અને શ્રદ્ધામુક્ત અંતઃકરણથી અભ્યાસ કરવો, કે જેથી તે અનિર્વચનીય એવા પરમપદનો અનુભવ આવે. તેમાં ક્ષણમાત્ર રિધર રહીને પછી આ મોઢનો પણ ત્યાગ કરી કેવળ નિશ્ચય એવી સ્વાભાવિક રિધનિર્મા રહેવું, એને જ સદગ્રસમાધિ અથવા શુદ્ધ-મુક્તિ કહે છે. જેમ જળ, સમુદ્ર, તરંગ, હીણ, પરપોટા એ સર્વ જળરૂપ હોવા છતાં જુદા જુદા રૂપે જણાવા તે અજ્ઞાન અને તે સર્વ એક જલરૂપ છે એમ જાણવું તે જ્ઞાન કહેવાય છે, તથા પુનઃ સમુદ્ર, તરંગ, હીણ, પરપોટા તત્કાલિ નામરૂપો સ્મરણ થાય નહિ, અર્થાત્ સર્વ કેવળ પાણી રૂપે જ દેખાવું, રરમમાં પણ પાણી વ્યનિરિક્ત અન્યરૂપે લાસ ન થવો, તે નિર્વિદ્યતા, જ્ઞાનની પરિપક્વ દશા વા માસાત્માર કહેવાય. અને ત્યાર પછી પાણી કદી પેંડાને ' દ ' પાણી

'ધુ' એમ કહેતું નથી, તેમ તેમાં સમુદ્ર, તરંગો, ફોણ, પરપોટા
 ઇત્યાદિ છે અથવા નથી, તેની તેને કાંઈ પડી હોતી નથી; હોય તો
 પણ તે પોતાના સ્વરૂપથી બ્રહ્મ થતું નથી અને ન હોય તો પણ તેને
 કાંઈ હાનિ નથી, તેમ હોવું અને ન હોવું એ જાણેના સાક્ષીભાવની
 પણ તેને કાંઈ પડી નથી. તાત્પર્ય એ કે, આ સર્વે દરોડો બ્રહ્મ-
 ઇદિ રૂપો પણ તેના (પરમતત્ત્વના) જ છે અને તેમાં કશું પણ
 છે નહિ. તે સર્વ જાણે છે પણ ખરો, તેમ નથી પણ જાણતો-એ
 જાણે જાણે, નથા તેના સાક્ષીભાવનો પણ ઉદય નહિ થયે તેના,
 નિશ્ચય એવા પરમપદમાં સહજભાવે રિયત રહેતું, એ જ શ્ર-
 વણ છે. આ અવસ્થાને જ પરમાત્મા, પરબ્રહ્મ અવસ્થા વા
 ત્ત્વ કહે છે. તેમાં જ સર્વ છે અને તે જ સર્વમાં છે, જ્યાં
 નથી તે કરતા પર પણ છે. આ પ્રમાણે નિઃશય
 નિશ્ચય એવા મુદ્દા કૃતકૃત્ય અને ચાતુર્ય થન્ય શ્રવણ
 કૃતકૃત્ય કૃતકૃત્ય કૃતકૃત્ય કૃતકૃત્ય કૃતકૃત્ય કૃતકૃત્ય કૃતકૃત્ય
 કૃતકૃત્ય કૃતકૃત્ય કૃતકૃત્ય કૃતકૃત્ય કૃતકૃત્ય કૃતકૃત્ય કૃતકૃત્ય

મિથ્યા સમજતાંની સાથે જ તે સર્વ મિથ્યા હરે જ એમ કહેા; અથવા તો તરંગો પાણીરૂપ છે, એવો નિશ્ચય દૃઢ થયા પછી તેને તરંગાદિ રૂપે કહેવામાં આવે તો પણ તેથી કાંઈ હાનિ નથી. આ જ સર્વનું મૂળ એવું પરમપદ છે.

મહાત્માએ પૂછ્યું—નિઃશેષ એવા નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપનાં જ આત્મા, બ્રહ્મ, હત્યાદિ નામો હોય, તો પછી તેમાંથી સાક્ષીભાવ (ક્રમાંક ૨) અથવા અહમ્ (ક્રમાંક-૩) કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે ?

ઉત્તર:—વાસ્તવિક રીતે (૧) બ્રહ્મ, આત્મા હત્યાદિ નામોથી સંબોધવામાં આવતી નિઃશેષ, નિર્વિકલ્પ અવસ્થાની સાથે સાક્ષી-ભાવ (૨) અથવા ‘હું’ (૩) નો કાંઈ પણ સંબંધ નથી. આ (૨) સાક્ષીભાવ તો (૩) ‘હું’ નો છે. પણ (૧) બ્રહ્મનો નથી. જેમ મનુષ્ય અને છાયા એ બંને સાથે જ હોય છે, તે પ્રમાણે સાક્ષીરૂપ મનુષ્ય તથા છાયારૂપ ‘હું’ એ બંને પરસ્પર એકબીજાને ઊડીને રહી શકતાં નથી; વળી તેમાંના એકના અભાવે બંને હોતાં નથી. જેમ આકાશને વાદળનો પરસ્પર કિંચિત્માત્ર પણ સંબંધ હોતો નથી, છતાં આકાશ વિના વાદળનું અસ્તિત્વ, સ્થિતિ અથવા નાશ શક્ય નથી. વાદળ આ વાત જાણી શકતું નથી; પરંતુ તેને જોનાર જે સાક્ષી અથવા દ્રષ્ટા, તે વાદળને સારી રીતે જાણે છે. વાદળને પોતાનું ખરું સ્વરૂપ એટલે આધારસ્વરૂપ શું તે જાણવાની ઠગ્ગા થવાથી તે પોતાના દૃષ્ટા અથવા સાક્ષીને પૂછે છે કે, ‘હું’ કોણ? મારું ખરું સ્વરૂપ વા આધાર શું છે? ત્યારે સાક્ષી દક્ષ તેને સકેન કરીને એટલું જ જનાવી શકે છે કે, ‘હે વાદળ! તું તે છે,’ અર્થાત્ ત્યારે વાદળ પોતાનાં મૂળસ્વરૂપનો અનુભવ લેવાની ઠગ્ગા રાખે છે, ત્યારે તેનો પોતાનો જ તે આકાશમાં વિષય થઈ જાય છે. અથવા તો વાદળરૂપમાં રહીને જ જાણવાની ઠગ્ગા રાખે તો બે બંને અનવરત એ બંને શબ્દો ઊભી, એ મદનઅવસ્થા એ જ ખરું અનિ-વર્તનીય એવું પરમપદ છે.

મનુષ્યવ્યવહારનાં નામો શાસ્ત્રમાં આપવામાં આવેલાં છે. આ રીતે તે 'હું' ને પોતાના ખરા સ્વરૂપનું 'ચાન ચાપ ત્યારે જ તે પોતે જ સમજી શકે છે કે, સમુદ્ર, તરંગ, ફીણ, પરપોટા, પાણી એમાં કશી ભેદ નથી. તે કેવળ પાણીના જ વિવર્તો છે. એટલે જેમ તેમને પાણી કહેવાને બદલે સમુદ્ર, તરંગ ઇલાદિ કહેવામાં આવે છે, તેમ હું, સાક્ષી, તથા મમ (મારું) અવિદ્યા દ્વારા નામરૂપોથી પ્રતીત થતું આ સર્વ અનિર્વચનીય એવું બ્રહ્મ જ છે. તે બ્રહ્મના ઉપર જ વિવર્તરૂપ હું, તું, તે, આ, દ્વારા નામરૂપોની મિથ્યા કલ્પના કરવામાં આવેલી છે. વસ્તુતઃ આ સર્વ શાંત, નિર્મળ, અનિર્વચનીય એવું પરમતત્ત્વ જ છે. તો પછી હવે કહો કે, તે પદ ક્યારે અને ક્યાં નથી? અથવા ક્યારે અને ક્યાં છે?

આટલું સાંભળ્યા પછી મહાત્માશ્રીનો કંઈ બરાબ ગયો. ક્ષણવાર સર્વત્ર જાણે સ્તબ્ધતા હવાઈ ગઈ. પછી તેઓ ગદ્ગદ સ્વરે બોલ્યા: 'મને એમ લાગતું હતું કે, મહાત્માઓએ તો કેવળ જંગમમાં જ વાસ કરવો જોઈએ. જગતની તેમને શી પરવા? તેમણે જગતમાં ભટકી લોકો પાસે બિદ્યાવૃત્તિ શા માટે કરવી જોઈએ? અથવા લોકકાર્યમાં લાગ શા માટે લેવો જોઈએ? દ્વારા, પરંતુ હવે આપની આ દિવ્યામૃતરૂપ વાણીથી મારાં એ સર્વ સંશયો નાશ પામ્યા છે, મારો મોહ નષ્ટ થયો છે. છતાં તે પદની દૃઢતાને માટે આપ ત્રિપુરારહસ્ય જ્ઞાનખંડ કે જેમાં શ્રીસદ્ગુરુ દત્તાત્રેયે શ્રીપરશુરામને બોધ કર્યો છે, તે સર્વે કૃપા કરીને સંભળાવો. 'આ ગીર રથજી પણ શ્રીસદ્ગુરુ દત્તાત્રેયનું જ સિદ્ધપીઠ છે અને આપ પણ અવધૂન છો. જગતમાં આપનું ચિયરવું ફરજ લોકકલ્યાણ અર્થે જ છે.' એમ તેમના ચિત્તેકુક્ષ્ણ અને પ્રશંસાપૂર્ણ હૃદયારો સાંભળીને તેમને ઉત્તર મળ્યો કે, 'પરમતત્ત્વ જાણનાર મહાત્માને માટે સ્મૃતિ અથવા નિંદાને અવસર જ નથી. હવે તમને ત્રિપુરારહસ્ય જ્ઞાનખંડનો સારાશ કે જેમાં બ્રહ્મ મુંઝવે બોધ છે, તે હું છું.'

દત્ત અને પરશુરામ

ભાગ બીજો-જ્ઞાનખંડ

[ત્રિપુરા-રહસ્ય-જ્ઞાનખંડનું અક્ષરસાઃ આપાંતર આમાં અપાકું નથી. લોકોને સરળતાથી સમજાય તેવા પ્રકારે, વિવેચન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમને કેવળ મૂળ અણુવાની જરૂર હોય, તેમણે તે પ્રથમે જાણે. અત્રે કોઈ કોઈ જગાએ તેનો સારાંશ તથા કોઈ કોઈ જગાએ સંપૂર્ણ બાધક દર્શાવેલો આપીને વધુ વિસ્તાર કરેલો છે, કે નથી નિર્ધારિત તેનું મૂલ્ય રહસ્ય સરળતાથી સમજી શકે. પરંતુ કરીને બાવાઈમાં ખાસ મોડ નથી]

પ્રકરણ ૧ છું

ॐ નમઃ વાગ્દાનન્દરૂપિણી ધરાચિન્મયી ।

વિરાજતે જગદિત્રચિત્રદર્પણ રૂપિણી ॥

જાત્રાનંદ એ જેનું રસપ્રદ છે અને જે અમરોદ એના યૌન્યરૂપ દોષ જમદગ્ન અદ્ભુત ચિત્ર પોને કર્પજાપે ધારે, પ્રતિ-
નિભાવથી પોનામાં જે જનારે છે, તે ત્રિપુરાદેવીને નમસ્કાર દે.

નહરિતાવન કરે છે-દે નારદ ! આ ત્રિપુરાદેવીનું આદાત્મ્ય તમે

૧. આ કથામાં નહરિતાવન જાણીને નારદજીએ કરેલો છે. જ્ઞાનો
૨. આ નહરિતાવન અને અન્યથા કથા અનંદપદને નિભાવે. અનુભવ
૩. આ અનંદપદમાં કથાની અનુભવને અનુભવી અનંદપદો અનંદપદ
૪. આ નહરિતાવન અને કથાની અનુભવને અનુભવી અનંદપદો અનંદપદ
૫. આ નહરિતાવન અને કથાની અનુભવને અનુભવી અનંદપદો અનંદપદ
૬. આ નહરિતાવન અને કથાની અનુભવને અનુભવી અનંદપદો અનંદપદ
૭. આ નહરિતાવન અને કથાની અનુભવને અનુભવી અનંદપદો અનંદપદ
૮. આ નહરિતાવન અને કથાની અનુભવને અનુભવી અનંદપદો અનંદપદ
૯. આ નહરિતાવન અને કથાની અનુભવને અનુભવી અનંદપદો અનંદપદ
૧૦. આ નહરિતાવન અને કથાની અનુભવને અનુભવી અનંદપદો અનંદપદ

બરાબર લક્ષપૂર્વક સાંભળ્યું ને ? કારણ કે માહાત્મ્ય સાંભળવું એ મોક્ષનું મુખ્ય સાધન છે. હવે હું તમને જ્ઞાનખંડ કહું છું. તે બહુ જ સુંદર છે. તે બરાબર શ્રવણ કરવામાં આવે, તો મનુષ્યને દુઃખ માત્ર સ્પર્શ કરી શકશે નહિ. આ ભાગ વૈદિક, વૈષ્ણવ, શૈવ, શાકત, પાશુપત વગેરે સાંપ્રદાયોની બરાબર શોધ કરીને રચાયો છે. બુદ્ધિ કળ્પ કહે એવું, આની બરાબર બીજું શાસ્ત્ર નથી. આ જ્ઞાન શ્રી-ગુરુદત્તાત્રયે પરશુરામને કહેલું છે અને તે અનુભવની વાતો અને મુક્તિપૂર્વક ચોગ્ધેલી વિચારપદ્ધતિને લીધે ધણું જ સુંદર બનેલું છે; તેથી આ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી પણ જો કાંઈ મનુષ્યને સ્વરૂપજ્ઞાન થાય નહિ, તો તે કમનસીબ પુરુષને કેવળ પથાર જ કહેવો જોઈએ. આ વિષય આ જ્ઞાનખંડના રૂપમાં હવે તમને કહું છું. પણ હે નારદ ! તમે જ્ઞાની હોવા છતાં કેવળ પરોપકાર માટે મારી પાસેથી કાંઈક શ્રવણ કરવા આવ્યા છો તેથી મને લાગે છે કે, ખરી રીતે સંતપુરુષોનું ચરિત્ર ધણું અઝોડિક હોય છે. જેમ કરૂરી નાકને કુદરતી રીતે જ સંતોષ આવે છે. તેમ અજ્ઞાનીઓ ઉપર એવી કૃપા કરવી એ સંતપુરુષોનો સદૃશ સ્વભાવ જ છે.

ઉપાસનાની ઇચ્છા

અત્યાર સુધી દત્તાત્રેય પાસેથી પરશુરામે ત્રિપુરાદેવીનું માહાત્મ્ય શ્રવણ કર્યું.* તે સાંભળીને તેમના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પ્રેમ ભભરા-

નિશ્ચય હોવાને માટે આ જ્ઞાનખંડનો આરંભ કર્યો છે.

* ત્રિપુરાદેવી એટલે ગાયત્રી માતા. આ ગાયત્રી નામની બ્રહ્મચરિત્ર ત્રિલોચીને ધરે છે અને તેથી પર રહે છે. વળી તે વેદવધીના સારસ્વ દેવાથી વેદવધીના રદસવને જાણાવનારી છે તે ગોપીસ અક્ષર વડે પદાવલી, વળી પાદમાં રચાવલી, વળી બાહ્યદિમાં બીજાના રહેલી અને પ્રભુવની વધુ માત્રામાંથી પ્રસુદિભવ મેલવનારી આદ્યારાત્રિ, દિવ્યદિત્તું રેવતી છે. જ, સુત્રેય અને રેસ્ય એ ત્રણે વહેતિ પરોપવીડનો

વાથી કેટલોક સમય તો તે તદ્દન સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેમની આંખોમાં
આનંદાશ્રુ આવ્યાં, શરીર ઉપર રોમાંચ ખડાં થયાં અને અંતઃ-
કરણમાં હાઈનું પૂર આવ્યું! પછી થોડીવારે શુદ્ધિમાં આવ્યા એટલે
તેમણે દત્તાત્રેયને વંદન કર્યું. અને હવે આનંદના અનુભવ પછી
ગદગદ સ્વરે તે બોલ્યા: “આપની કૃપાથી આજ હું કૃતાર્થ થયો
હું. સાક્ષાત્ સિવરૂપ કરુણાસાગર શ્રીગુરુદત્તાત્રેય સંપ્રદાય તો
પછી તેની આમળ અલ્પદ પણ વૃદ્ધ છે, એમ મને લાગે છે.
જેમની કૃપા વડે પ્રાપ્ત્ય કાળ પણ જીવેના મિત્ર બની જાય છે, તે
મહેશ્વર ગુરુએ આજ મારા ઉપર અનાપાસે કૃપા કરી છે.
ભગવન્ ! મને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય એવું સર્વ પ્રાપ્ત થયું.
તેથી જેનું માહાત્મ્ય આટલું વિશાળ છે, તે દેવીની ભક્તિ
રીત આજે મને સમજાવીને કહેશે.”

આ રીતે પ્રાર્થના કર્યા પછી પરશુરામ ઉપર
થયા છે, એવું મીઠતાત્રેયના લક્ષમાં આવ્યું.
આપણું ખરું કલ્યાણ છે, એવી પરશુરામને
પ્રેમાળ અંતઃકરણ જોઈને તેમણે ઉપામનાને
જાણ્યો. પરશુરામે પણ તે સર્વ કમ વડે
રાખ્યાં. પછી હવે અગ્નિમાં મારે એકાંતમાં
અનુતા મેળવી અને પછી તે દૂર આવેલા
ઉપર ગયા. ત્યાં જતાંની સાથે જ તેમણે
એક નિવાસસ્થાન તૈયાર કર્યું અને ત્યાં
ઉપાસના શરૂ કરી. તેમણે વિપુલ-વૈદ્ય

પૂર્ણ વગેરે નિત્યનિયમપૂર્વક સતત બાર વર્ષ સુધી કર્યા હયું. ઉપાસના પ્રેમપૂર્વક આશ્રી હતા તેથી બાર વર્ષ જેટલો લાંબો સમય ક્યાં વીતી ગયો તેની તેમને ખબર પણ પડી નહિ.

હુ:ખનો નાશ એ જ ખરું કર્મ

એક દિવસ તે સહેજ નિરાંતે બેઠા હતા તે સમયે તેમના મનમાં એકાએક વિચાર ઉત્પન્ન થયો. તે પોતાના મનમાં બોલવા લાગ્યા: 'પહેલાં સંવત્સરોમાં (દેવગુરુ પૃથ્વીરૂપિણી બાધનો) મને બેટો થયો હતો, તે વખતે મેં તેમને જે વિષય પૂછ્યો હતો તે વાતની મને હજી સુધી પણ સમજ પડી નથી. તે વાત હું તદ્દન ભૂલી ગયો હતો. વળી ત્રિપુરા-માહાત્મ્ય સાંભળતી વખતે સૃષ્ટિ-નિરૂપણનો પ્રસંગ આવતાં તે વાત મેં ફરીથી ધીગુસ્સે પૂછી હતી; તો પણ સંવત્સરોમાં તે કથનનો અર્થ સમજાયો નહિ. એટલે એ વિષે તેમને ફરી પૂછતાં ધીગુસ્સે કટકૃદાખ્યાન કરીને કહ્યું કે, 'આ વિષયની હાલમાં તારે જરૂર નથી.' પછી એ વાત એટલેથી જ અટકી. પણ ખરી રીતે આ જગદ્વ્યવહારનું સાચું સ્વરૂપ શું હતું? આવડું મોટું વિશ્વ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? અને તે કેવું તરફ જઈ રહ્યું છે? અને છેવટે આ ક્યાં અટકશે? જોવા જતાં આ જગતમાં એક તરફ પણ સ્થિર નથી, દરેક ક્ષણે તેમાં ફેરફાર થતો રહે છે, છતાં પણ જગદ્વ્યવહાર સ્થિર અમર કાયમનો હોય તેવો દેખાય છે. આમ સાચો હશે? આ ચમત્કારિક વ્યવહારમાં વિચાર તો મને કોણ જગ્યાએ દેખાતો જ નથી. આંધળા જેમ એક-બીજાની પાછળ જાય છે, તેમ આ ગધા લોકોનું વર્તન થતું હોય એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. એ માટે મારો પોતાનો જ ઘાખતો જરામર લેવા જેવો છે. મારી બાંધાવરધામાં શું શું જન્યું, તે મને યાદ આવતું નથી. તો પણ કુમાર અવરધામાં મારા વર્તનની રીત બાંધાવરધા કરતાં જુદા જ પ્રકારની હતી, વળી જુવનીની બીજા પ્રકારની હતી

પૂર્ણ વગેરે નિત્યનિયમપૂર્વક સતત બાર વર્ષ સુધી ક્યાં ક્યાં.
ઉપાસના ગ્રેમપૂર્વક આણતી હતી તેથી બાર વર્ષ જેટલો લાંબો
સમય ક્યાં પીતી ગયો તેની તેમને ખબર પહોં પડી નહિ.

હુખનો નાશ એ જ ખરું કર્મ

એક દિવસ તે સહેજ નિરાંતે બેઠા હતા તે સમયે તેમના
મનમાં એકાએક વિચાર ઉત્પન્ન થયો. તે પોતાના મનમાં જોતલા
લાગ્યા: 'પહેલાં સંવત્સરખિનો (દેવગુરુ બૃહસ્પતિના ભાઈનો) મને
બેટો થયો હતો, તે વખતે મેં તેમને જે વિષય પૂછ્યો હતો તે
વાતની મને હજી સુધી પણ સમજ પડી નથી. તે વાત હું તદ્દન
જૂઠી ગયો હતો. વળી ત્રિપુરા-માહાત્મ્ય સાંભળતી વખતે સૃષ્ટિ-
નિરૂપણનો પ્રસંગ આવતાં તે વાત મેં ફરીથી શ્રીગુરુને પૂછી હતી;
તો પણ સંવત્સરખિનાં તે ક્યનનો અર્થ સમજાયો નહિ. એટલે
એ વિષે તેમને ફરી પૂછતાં શ્રીગુરુએ કટકૃદાખ્યાન કહીને કહ્યું કે,
'આ વિષયની હાલમાં તારે જાણ નથી.' પછી એ વાત એટલેથી
જ અટકી. પણ ખરી રીતે આ જગદ્વ્યવહારનું સાચું સ્વરૂપ શું
હશે? આવડું મોટું વિષય કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું? અને તે કઈ
તરફ જઈ રહ્યું છે? અને છેવટે આ ક્યાં અટકશે? જોવા જતાં
આ જગતમાં એક તરણું પણ સ્થિર નથી, દરેક ક્ષણે તેમાં ફેરફાર
થતો રહે છે, છતાં પણ જગદ્વ્યવહાર સ્થિર અગર કાપમનો હોય
તેવો દેખાય છે. આમ સાચો હશે? આ ચમત્કારિક વ્યવહારમાં
વિચાર તો મને કોઈ જગ્યાએ દેખાતો જ નથી. આંધળા જેમ એક-
બીજાની પાછળ જાય છે, તેમ આ ગધા લોકોનું વર્તન થતું હોય એવું
રૂપ જણાય છે. એ માટે મારો પોતાનો જ દાખલો બરાબર લેવા
જેવો છે. મારી બાંધ્યારથામાં શું શું બન્યું, તે મને યાદ આવતું
નથી. તો પણ કુમાર અવરથામાં મારા વર્તનની રીત બાંધ્યારથા
કરતાં જુદા જ મારની હતી, વળી જુવાનોની બીજા મારની હતી

કર્તવ્ય કરવું જોઈએ' એવું મનમાં રાખીને કોઈને કોઈ વગાએ કદી
 સુખ થવાનું શક્ય હોય તો ફરસીએ લટકાવેલા માણસને પણ પુષ્પના
 પરાગથી સુખ મળે. અરેરે, આ સેંકડો કર્તવ્યની મોદત્તગમાં
 ફસાઈ પડવા છતાં અનુષ્ઠ સુખની આશા રાખે છે, તે એક
 મોટો ચમત્કાર જ છે. આ એક મહાન અવિચાર છે. અરેરે આ
 કર્તવ્યના પર્વત નીચે ચમત્કાષ્ટ મળેલા હોવા છતાં કરોડો ભોટો
 પોતાને સુખી સમજે છે. સાર્વભૌમ રામનો જોવા ઉલ્લોગ ચાલુ હોય
 છે, તેવી જ ધામધૂમ એક જિજ્ઞાસીની પણ ચાલુ છે. તેઓ પોતા-
 પોતાના પ્રયાત્ન પ્રમાણે જુદું જુદું ફળ મેળવીને પોતાને મોટા ભાગ્ય-
 શાળી સમજે છે, અને હું પણ પરિણામ તરફ દષ્ટિ નહિ રાખતાં
 આ બધાના વિચારધન્ય રિવાજ મુજબ, આંધળાની પાછળ
 આંધળો જાય તે રીતે, તદ્દન એકમાર્ગે જ જઈ રહ્યો છું. હવે
 આ મતાનુગતિકત્વ બસ થયું. હું ગુરુ પાસે-જાઉં. આ સંશય-
 રૂપી સમુદ્રમાંથી પાર નીકળવાને માટે શ્રીગુરુની યોગદર્શી નીકળે
 આશરો લેવો જોઈએ.

સહગુરુ પાસે

આ પ્રમાણે વિચાર આવતાં વખત ગુમાવ્યા વિના, પરશુરામ
 શ્રીગુરુને મળવાને માટે, મહેન્દ્રપર્વત ઉપરથી નીકળીને અધમાદન-
 પર્વત ઉપર આવ્યા. ત્યાં આસન ઉપર બિરાજેલા શ્રીગુરુની
 તેજસ્વી મૂર્તિનું તેમણે દર્શન કર્યું; અને પછી જરા આગળ
 જઈને પોતાના બન્ને હાથ વડે શ્રીગુરુના બન્ને ચરણો પકડી તે પગ
 પોતાનું મસ્તક મૂકીને સાષ્ટાંગ વંદન કર્યું. તે જોઈને શ્રીગુરુ
 અંતઃકરણ પ્રસન્ન થયું અને તેને પ્રેમથી આશીર્વાદ આપ્યો. આ
 'વત્સ! હિં.' એમ કહી કુશળસમાચાર પૂછ્યા. પછી તેને કહ્યું
 કે, 'હે વત્સ! તું ઘણા દિવસે મળ્યો. તારી પ્રકૃતિ તો ઠીક છે ને?
 કુશળપ્રશ્ન સાંભળી પરશુરામ બિંદીને ગુરુએ બતાવેલા સામે

કર્ષો હતો. બૂલમાં પણ કોઈ બાકી રહી ન ગય, તેટલા માટે મેં એકવીસ વખત પૃથ્વીને નિઃશ્વનિય કરી નાખી હતી. ક્ષત્રિયોનાં લોહી વડે તળાવો ભર્યાં અને તેનાથી જ પિતૃઓને તર્પણ કર્યું. એ પછી હું શાંત રહ્યો હતો. ત્યાર પછી એકવાર મેં એલુ' સાંભળ્યું કે અયોધ્યા નગરમાં રાજા રામચંદ્રજી રાજ્ય કરે છે, તે સાંભળતાંની સાથે જ મને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો અને હું ગર્વથી તેમના ઉપર હુમલો કરીને ગયો. પણ તેમણે એકલાએ જ મારો ગર્વ હિતારી નાખ્યો અને મને પરાજિત કર્યો. બ્રાહ્મણ હોવાને કીધે જ માત્ર દયા કરીને તેમણે મને જીવતો જવા દીધો. મહારાજ ! તે દિવસ મને ધણો જ યાદ રહ્યો છે. પરાજય થવાથી તે દિવસે મારા મનમાં અત્યંત ખેદ ઉત્પન્ન થયો અને પાછા ફરતાં રસ્તામાં મને ધણો જ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. રસ્તામાં અકસ્માત સંવત્ નામના એક અવધૂતનો મેળાપ થયો. વારતવિક્ર સળજનો ફેટલા ગુપ્ત રહે છે ! ભરમ નીચે ઢંઢાયેલા અગ્નિની જેમ તેઓ જલદીથી ઓળખી શકાતા નથી; તેથી જ રીતે તેમનું સ્વરૂપ સમજવાને માટે મારે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. પરંતુ તે સર્વોચ્ચીત્તલ પુણ્યપુરુષની સંગતિથી મને ધણી જ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ. તેમની રિધતિ વિષે મેં તેમને પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે જે જવાબ આપ્યો તે ધણો જ મધુર હતો. તેમણે ફરેક બાબતનું રહસ્ય કાઢીને માત્ર સાર જ કહ્યો. પરંતુ રંકને જેમ રાગનું પદ ફુલો હોય છે, તેમ હું તે રહસ્ય જોઈએ તેવું સમજી શક્યો નહિ. તેથી બતાવેર સમજ પડે એ રીતે ફરી દહેવા માટે મેં તેમને પ્રાર્થના કરી. ત્યારે તેમણે મને આપની બક્ષામણ કરી. તેથી હું આપના ચરણ પાસે આવ્યો છું.

ક્ષણિક સુખ એજ દુઃખ છે

'આપની પાસેથી પડેલાં ત્રિપુરાદેવીનું બક્ષિતમાદાત્મ્યનું વર્ણન મેં અવશ્ય કર્યું હતું. ધણો વિચાર કરતાં પણ સંવત્

મુનિએ કહેલા તે વિષયની હજી સુધી મને સમજ પડતી નથી. તો હવે આગળ ઉપર મારે આ પ્રમાણે જ ત્રિપુરાદેવીની ઉપાસના ક્યાં સુધી ચાલુ રાખવી ? અને તેનાથી સામ શો ? મદારાજ ! અવધૂન સંવર્તની યાનાવસ્થા સંબંધી મને બોધ કરો. યાન સિવાય પુરુષને કદી કૃતકૃત્યના પ્રાપ્ત થવાની નથી. યાનની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, ત્યાં સુધીનું કોઈ પણ કર્મ એ બાળકની રમત જેવું જ છે, એવું મારું માનવું છે. મેં આજ સુધી ઘણાં કર્મો કર્યાં, ઘણાં વજો કર્યાં, ઘણાં મોટી કશિકાઓ આપી, ઘણાં અભિમંતપણ કરીને દંદાદિ દેવોની પૂજા કરી; પણ સંવર્તનો ભેટો થયા પછી આ તમામ કર્મોનું ફળ મળ્યાંદાવ્યું અને ફાળુમંચુર છે, એમ મને સમજાવ્યું. ‘દાગ્નિક સુખ એ જ દુઃખ છે’ એમ મુંઝાનું મુંઝું. સુખનો અભાવ એ જ કેવળ દુઃખ નથી, પણ થોડું એટલે મર્યાદિત સુખ એ પણ દુઃખ જ છે. કારણ કે તે મર્યાદિત સુખ પૂર્ણ થતાંની સાથે જ વધુ દુઃખ નિશ્ચિત પ્રાપ્ત થાય છે. આટલેથી જ પનવું નથી પરંતુ તેમાં બીજાને પણ એક ભય રહેશે છે અને તે એ કે, આ સુખ-ભોગ કાલકિરી મરણને વધારે મદદ થાય છે અને તેમ જ બને એવો તો કોઈ ઉદાર નથી.

યાનનો અધિકાર

કેવાનને જ સુખ એ જ પ્રાપ્ત કરવાનું છે. એ જ સુખ એટલે કે કાલકિરી મરણને વધારે મદદ થાય છે અને તેમ જ બને એવો તો કોઈ ઉદાર નથી. એ જ સુખ એટલે કે કાલકિરી મરણને વધારે મદદ થાય છે અને તેમ જ બને એવો તો કોઈ ઉદાર નથી. એ જ સુખ એટલે કે કાલકિરી મરણને વધારે મદદ થાય છે અને તેમ જ બને એવો તો કોઈ ઉદાર નથી.

તેની વિધિઓ પણ જુદા જુદા પ્રકારની છે. સાતંચ એ ૩, ૫ઠના બેદો મુગ્ધ આ ઉપાસના વગેરેના બેદોની સ્થિતિ હોવાથી તેનાથી સાત્યત રૂળ મળવું શક્ય જ નથી. કાષ્ઠનિક વસ્તુઓથી સાત્યત રૂળ કેવી રીતે મળે ?

હવે યરીરમાં જીવ છે, ત્યાં સુધી એટલે જીવતાં સુધી કર્તવ્ય-કર્મ ક્યાં જ કરવું, તેના અંત તરફ ન્તેરાવું નથી એવું પણ સાત્ય-માં કોઈ કોઈ રચણે કહેવામાં આવેલું છે ખરું ! પણ જનવાન સંવર્તની સ્થિતિ તો જુદા જ પ્રકારની હોય એમ મને જણાયું. તે મહાત્મા સર્વોમશીતલ હોઈને કર્તવ્યરૂપ વ્યાપારની ત્રિપત્તવાગામાંથી ખીંચી રીતે મુક્ત થયેલા હતા. તેઓ તદ્દન નિર્સંયતાના માર્ગે મથેલા હતા, આ તમામ લોકવ્યવહાર દસી ઠાઠવા જેવો તેમને જણાતો હતો. દવ લાગેલા જંગલમાં પણ પાણીમાં બેઠેલા હાથીના જેવી તેમની નિશ્ચળ અવસ્થા હતી. તમામ કર્મોમાંથી મુક્ત થયેલા તેઓ અમૃત-પાન કરીને આનંદમય થયા હોય એવા જણાવા હતા. તેમને આ અવસ્થા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ હતી ? મહારાજ ! તે 'સર્વ' મને કૃપા કરીને કહો અને કર્તવ્યરૂપી કાળસર્પથી અને છોડાવો !' એમ કહીને પરશુરામે શ્રીગુરુના ચરણ ઉપર ફરી એક વાર માયું નમાવ્યું. પરશુરામ હવે યાનને માટે અધિકારી થયો છે, એમ જાણી લઈને શ્રીગુરુએ સ્વાભાવિક દયા કરી અને બોલવાનો આરંભ કર્યો.

‘ કર્તવ્ય-વેતાલ ’

શ્રીગુરુ બોલ્યા : ‘ હે પરશુરામ ! તને આવી ઉત્તમ જુદિ પ્રાપ્ત થયેલી હોવાથી ધન્યવાદ થટે છે. ઉત્તમ જુદિની પ્રાપ્તિ એ સમુદ્રમાં રતનારને મળેલી નાકરૂપ જ છે. ઉપાસનાદિ નિષ્કામ કર્મો વડે જે પ્રવચણોએને આવો સુનિચાર પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ પુરુષ પરમ પાવનપદ મેળવી શકે છે. સર્વના હૃદયકાશસ્વરૂપ સર્વત્ર વસનાર ત્રિપુરાદેવી પોતાના અનન્ય ભક્તના હૃદયમાં જ્યારે ઉપાસના વડે

અને લાકડીઓ, પથરા, મુછીઓ વડે પરસ્પર મારામારી ચાલુ થઈ. આથી તે બંધાનાં શરીરો ધવાઈ ગયાં. ત્યાર પછી છેવટે તેમને એક શહેર દેખાયું. સંધ્યાકાળે તેઓ શહેરને દરવાજે જઈ પહોંચ્યા અને દરવાજામાં થઈ અંદર દાખલ થવા લાગ્યા. પણ તેઓને આવો વેધ જોઈ દારપાળે તેમને અંદર દાખલ થતા અટકાવ્યા. ત્યારે આ મૂખોઓને જ્ઞાન નહિ રહેવાથી તેની સાથે પણ મારામારી કરવાનું શરૂ કર્યું. આથી પરિણામ એ આવ્યું કે, દારપાળે તે બંધાને ખૂબ માર માર્યો. માર સહન ન થવાથી તેમાંના દરેકે પોતાને ફાવે તે રસ્તે નાસવા માંડ્યું. એટલે તેમાંના કેટલાકે તો તે શહેરની ચાર બાજુ જોડી રાખેલી ખાઈઓમાં પડ્યા અને તેમને મગરે પૂરા કર્યા. કેટલાક ખાઈમાં પડ્યા તે ત્યાંથી નીકળી શક્યા નહિ. કેટલાક ફૂવામાં પડવાથી મરી ગયા. બાકી જે થોડાંક રહ્યા તે જેમતેમ જીવ લઈને નાસી ગયા.

અવિચાર એ જ મહાન આપત્તિ

‘તાત્પર્ય’ એ કે, આ મૂખોઓની પેઠે આ બધા ભોક્ષા પોતાના કસ્યાણની હિચ્છાથી જ કર્તવ્યરૂપી ઝેર પીને મૂઝવિંત થાય છે અને ભોક્ષ વડે આંધળા બની પોતાની જાતે જ પોતાનો નાશ વહોરી લે છે; માટે હે પરશુરામ ! તારા અંતઃકરણમાં આવો સુવિચાર હાવજ થયો છે, તેથી તને ધન્યવાદ થટે છે. વિચાર એ જ સર્વ ઉત્તતિનું મૂળ છે. બ્રહ્મપદરૂપી અમાથીમાં ચલવાનું આ પહેલું પગવિધું છે. સુવિચાર વિના કોઈનું પણ કર્મચાલુ થવું જ નથી. અવિચાર એ જ ભોક્ષનું મરણ છે. આ અવિચાર વડે જ બધા ભોક્ષ જીવંત હતાં મરેલા જેવા છે. વિચાર કરનારનો જ હંમેશાં જય થાય છે. તેને જ સર્વ દુષ્ટધ્યેય પ્રાપ્ત થાય છે.

દૈત્ય અને રાક્ષસોનો અવિચારથી જ નાશ થયો અને સુવિચાર વડે દેવોને સર્વ સુખ પ્રાપ્ત થયું છે. તેઓ સુવિચાર વડે જ

શ્રીવિષ્ણુની મદદથી પોતાના શત્રુને છૂટી શકે છે. સુવિચાર એ જ સુખરૂપી વૃક્ષનું જીવ છે. એનાથી જ સુખના અંકુર ફૂટે છે. વિચાર વડે જ પુરુષ સર્વમાં વધારે સોભે છે. વિચાર વડે જ અક્ષરેવ મદતપદ પામ્યા અને વિચાર વડે જ થીહરિની સર્વત્ર પૂળ થાય છે. વિચારથી જ શ્રીકૃષ્ણ સર્વશ અને મહેશ્વર થયા છે. મીરામ મુદ્ધિમાન હતા; પણ અવિચારથી સુવર્ણમૃગને શોધવાની ખટપટમાં પડ્યા અને પોતાને માથે મદાન સંકટ વડોરી લીધું. અને વિચાર વડે જ તેમણે સમગ્ર કુલસંધન કરીને, સારામોથી બરેલી સંકા ૫૨ છાંય નાંખી કરી. અવિચાર વડે જ અક્ષરેવે મૂખાંધ કરીને અભિમાન વડે જ એક ગિર કાપી પીધું. અવિચારથી જ મદારે મદદ વડે જ અંધ અને પરિખામે પોતાને જ ભરખ પાડી. એટલે પોતે જ ભવને ત્રીધે નાસવા મોકલ્યું. એટલે જ અવિચારથી જગત્કવિની જીતે મારી નાખીને

જ સર્વશ્રેષ્ઠ હિપાય છે અને તે એ કે, સર્વની અંદર નિવાસ કરનાર શ્રીત્રિપુરાદેવીની ખરી કૃપા મેળવવી.

સુવિચાર વડે જ જીવનની સાર્થકતા

‘અવિચારથી અંધ બનેલા લોકોનું’ ઘોર અચાનકથી અંધારું નાશ કરનાર અને મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે ઉત્તમ સાધનવાળો વિચારરૂપી સૂર્ય, શ્રીત્રિપુરાદેવીની કૃપા વિના કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય? અનન્ય શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક તેની નિઃકામભાવે સેવા કરવી, એ જ એક તેની કૃપા મેળવવાનો હિપાય છે. અંતઃકરણમાં વિચારરૂપી સૂર્ય ઉદય પામે છે. એટલા માટે જ આ સર્વાન્તર્યામી, ચિન્મય, શિવ ને સ્વાત્મસ્વરૂપ શ્રીત્રિપુરા મહેશ્વરીને જાળવાની જરૂર છે. હિપાસનાનો કમ સદ્ગુરુ પાસેથી સમજી લેવો અને મનમાં કોઈ પણ જાતની કામના રાખવી નહિ. આરાધના કરતી વખતે અંતઃકરણમાં શુદ્ધ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા હોવાં જોઈએ. એટલા માટે પ્રથમ તેનું માહાત્મ્ય ખરાબર શ્રવણ કરવું. આથી જ હે પરશુરામ ! મેં તને પ્રથમ તેનું માહાત્મ્ય કહ્યું હતું; જેથી કરીને તું આજે મોક્ષદાયક એવા આ મંગલ વિચારને પ્રાપ્ત થઈ શક્યો છે.

‘દેવે તને કાંઈ પણ ભય નથી. વિચારનો ઉદય થતાં સુધી જ મહાન ભય હોય છે. અવિચારથી જઠકાચક્ષાઓને ડગમે ને પગમે ભય હોય છે. અરે ! સંનિવાન થયેલા માણસને ઓપધ આપવામાં આવે તો પણ શું ? સરીરગત ધાતુ શુદ્ધ કરી ન હોય ત્યાં સુધી મૃત્યુનો ભય તો છે જ. સુવિચાર પ્રાપ્ત થતાં જ મનુષ્યજીવન સાર્થક થયું એમ જાણવું. મનુષ્ય જેવી ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ મળવા છતાં જો મનુષ્યને સુવિચાર પ્રાપ્ત થાય નહિ, તો તે જન્મરૂપ વૃક્ષ રૂગદીન જ ગયું છે એમ જાણવું. જેને સુવિચાર પ્રાપ્ત થાય છે તેનો જ જન્મ સફળ માનવો. વિચાર નહિ કરનારા લોકોને કૃપામાંના દેહકા જેવા સમજવા જોઈએ. કૃપામાં જન્મેલો દેહકા જેમ શુભ પણ જોતો.

નથી અને અશુભ પણ જોતો નથી અને જેવો જન્મે છે તેવો ને તેવો
 જ મરણ પામે છે; તેવી જ રીતે આ બ્રહ્માંડથી કૃપમાં જન્મેલા સોડો
 નિર્ધારક હોવે છે. કારણ કે તેઓ પોતાનું દિત કે અદિન સમજતા
 નથી અને વારંવાર ઉત્પન્ન થઈને મરણ પામે છે. તે પુત્ર, પિત્ર
 વગેરેને જ સુખ માને છે અને ભક્તિ, વૈરાગ્ય વગેરેમાં સુખને માને
 દુઃખનો નિશ્ચય કરી લે છે. અવિચારની છાયાને કારણે સંસારથી
 અમ્મિ પર શોકાયા કરે છે તથા દુઃખમાં મગ્ન થઈને રહે છે; પરંતુ
 તેને ઓડવા માટે તે જરા પણ તૈયાર હોવા નથી! સોંકો લાને
 ખાઈને પણ મધિયો જેમ મધોડીની પૂંદ ઓડતો નથી, તેવી જ રીતે
 આ અવિચારીઓ સંસારની પાછળ સતત માગી રહે છે! કે
 પરશુરામ! તું આગે ચિત્તારથીયે થઈને દુઃખની મામે પાર તરી
 જવા માટે નીકળે છે.

જોવામાં આવતું નથી. તેનું કારણ શું? આ વિષય મને કૃપા કરીને સર્વિસ્તર સમજાવો.

આ પ્રમાણે પરશુરામે પ્રશ્ન પૂછ્યો, એટલે દયાનિધિ દત્તાત્રેય આનંદપૂર્વક જોવા : 'હે પરશુરામ ! સાંભળ, મોક્ષનું મૂળ કારણ હું તને કહું છું. સંતોની સાથે સહવાસ એ જ માત્ર સર્વ દુઃખને દાળનારું આદિ કારણ છે. પરમાર્થરૂપી ફળની પ્રાપ્તિ થવાને માટે, સતસંગ એ જ મૂળ બીજ છે. મહાત્મા સંવર્તનો સમાગમ થવાથી મોક્ષરૂપી ફળ આપનારી આ અવસ્થા તને પ્રાપ્ત થઈ છે. પ્રાપ્ત્ય એ કે, સંતપુરુષોનો સહવાસ સાધવાથી સાચા સુખનો ભાગ સાંપડે છે. સતસંગ વિના ખરું દેશ્યાણુ કોઈ સમયે કોઈનું પણ થયું છે ખરું કે? વ્યવહારમાં પણ એવો નિયમ છે કે, માણસને જેવી સંગતિ પ્રાપ્ત થાય તેવું જ તેને ફળ મળે છે. આ બાબતમાં હું તને એક કથા કહું છું, તે તું સાંભળ.

: હેમચૂડ ને બ્યામપાદ તપસ્વીનો આશ્રમ :

હેમચૂડાખ્યાન

પૂર્વે દશાણું દેશમાં મુક્તાપીઠ નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને હેમચૂડ અને મણિચૂડ નામના બે પુત્રો હતા. તે બંને કુમારો મુંદર, ગુણવાન અને દરેક વિદ્યામાં પારંગત હતા. એક વખતે તેમને મૃગયા રમવાની ઇચ્છા થઈ, એટલે પોતાના ધનુરબાણ સહને તેઓ સત્યાદ્રિ પર્વત ઉપરના એક જમ્યાનક જંગલમાં ગયા. ત્યાં તેમણે મૃગયા બેઠીને ધુન્ડળ સિંદ, વાપ, વરુ, રીંછ, દરણો વગેરેનો શિકાર કર્યો. પરંતુ એટલામાં એકાએક મોટું વાવાઝોડું થયું. ચોમેર રેતી અને કાંકરાનો વરસાદ પડવા લાગ્યો. ધૂળ વડે આકાશ છવાઈ ગયું અને જાણે અમાસની રાત્રી દોષ એવી અધકારમય સ્થિતિ યદ્ય મર્ધ. તેથી ત્યાં મનુષ્યો, ઝાડ ૧ વગર ઇલાદિ કંઈ પણ જોઈ શકાતું નહોતું; તો પત્રી ખાડા

કે ટેકરા તો દેખાય જ ક્યાંથી ? આમ આખો કુંઝર અંધકારથી
 છવાઈ ગયો હતો. ત્યારે ધૂળ અને પથરાં વગેરેથી અકાળાં તેની
 આખી સેના વીખરાઈને આમતેમ નાસવા લાગી. કોઈએ જાણના
 ચડનો આચરો લીધો, તો કોઈએ મોટી ચિંતાનો આચરો લીધો,
 તો કોઈએ ચુકાનો આચરો લીધો !

થોડા ઉપર બેઠેલા રાજપુત્રો પણ આમાંથી બચવા દૂર ચાલ્યા
 ગયા. તે પૈકી હેમચંદ્ર એક તપસ્વીના આશ્રમે જઈ ચડ્યો. તેની ચો
 બાજુ કોઈ અને ખજૂરી વગેરેનાં પુષ્કળ જોડા હોવાથી તે આશ્રમ
 પહોંચી જ સુંદર દેખાતો હતો. ત્યાં તેણે એક મુદર રૂપની અને
 તેજસ્વી કન્યાને જોઈ. તપાવેલા સુવર્ણના જેવી તેના ઘરીરની
 કાંતિ શોભી રહી હતી. તેનું લક્ષ્મી જેવું મુદર સ્વરૂપ જોઈને, રાજપુત્રે
 જરા રિખત કરીને તેને પૂછ્યું કે, 'કમલાક્ષિ ! તું કોણ છે ?'
 આ સાંભળીને શુદ્ધ અંતઃકરમવાળી તે કન્યા બોલી : 'રાજપુત્ર !
 આપ આ આસન ઉપર બિરાજીને અનિચિનો મરહત કર્યો એ
 અમે તપસ્વીનો મર્મ છે. મેં પત્તા પ્રથમ વારામાંથી આપ કોના
 જ્ઞાતિમાં છો ? તેથી પેલા ખજૂરીના જોડા આપે થોડો બાંધીને તમે
 અહીંયા બેઠીને થોડો આરામ લો. પછી તું આપને મારું વનનું
 મંજરૂર છે.'

સર્વોગસુંદર વિદ્યાધરી એક વખતે આ વેણા નદીમાં સ્નાન કરવા
 માટે આવી હતી. તે જ વખતે વંગ દેશનો રાજા સુરેણ પશુ ત્યાં
 આવી પહોંચ્યો અને તેણે નદીમાં સ્નાન કરતી તે સુંદરીને જોઈ.
 સુંદરીને જોતાં જ તે કામાતુર થયો. તેણે વિદ્યાધરીને પોતાની ઇચ્છા
 સંતોષવા પ્રાર્થના કરી. વિદ્યાધરી પણ રાજાના સૌંદર્યથી મોહિત
 થઈ ગઈ, તેથી તેણે તેની યાચના સ્વીકારી. તેનો સહવાસ કરીને
 પછી રાજા પોતાના નગર તરફ ગયો. વિદ્યાધરીને રાજાના સમા-
 ગમથી ગર્ભ રહ્યો. પરંતુ આવો વ્યભિચારદોષ થવાથી પતિના ભયને
 લીધે ગર્ભને ત્યાં જ છોડીને તે ચાલી ગઈ અને તેની હું કન્યા થઈ.
 એ રાજપિંના પ્રભાવશાળી વીર્યથી હું ઉત્પન્ન થઈ છું ત્યાર પછી
 સંધ્યાપાસાનાદિને માટે આવેલા વ્યાઘ્રપાદ ઋષિએ મને જોઈ,
 તેમને દયા આવવાથી મને પોતાના આશ્રમમાં લાવ્યા અને ત્યાં
 તેમણે માતાના જેવા વાત્સલ્યથી ઉછેરીને અને મોટી કરી છે. ધર્મથી
 પાલન-પોષણ કરનારને પિતા કહેવામાં આવે છે. તેથી હું તેમની
 ધર્મપુત્રી છું. તેમની સેવા કરતી હું અહીં જ રહું છું. તેમના
 સામર્થ્ય વડે મને અત્રે કોઈ જાતનો ભય નથી. શક્તિસે કે દેવો
 પણ કુદૃષ્ટ બુદ્ધિ વડે અત્રે પ્રવેશ કરી શકતા નથી. અને કદાચ કોઈ
 પ્રવેશ કરે તો તેનો નાશ જ થાય છે. આ મારી કથા મેં
 આપને કહી સંભળાવી. હવે, આપ થોડો સમય થોભો. મારા
 પિતા થોડા સમયમાં આવશે, તેમને નમસ્કાર કરીને આપની
 સર્વ હકીકત કહેશો અને અહીં આરામ કરીને આવતી કાલે
 પરાદિયે જવા માટે નીકળજો. 'હેમત્રેખાનું' આ બાળક સાંભળીને
 પછી રાજપુત્રને કહેકે બોલવાની ઇચ્છા થઈ પણ તેની હિંમત
 ચાલી નહિ. તેથી તે કાંઈક ગૂંચવણમાં પડ્યો હોય એમ જણાવા
 લાગ્યો. ત્યારે રાજપુત્ર મે.દવણ થયો છે એમ જાણી લઈને તે ચતુર
 કન્યા બોલી કે, 'રાજપુત્ર! થોડો સમય ધીરજ રાખો. મારા
 પિતા હમણાં જ આવશે. તે આવશે એટલે આપની સર્વ આશ-

કરું છું ત્યારે તું જરાજરા સાંભળતી પણ નથી. હું તારા મંદિરમાં આવીને તારા કંદને આશિર્ગત કરીને એક જ હોવા છતાં 'ક્યારે પધાર્યો' એમ દલીલે તું પ્રશ્ન કરે છે; જાણે કે તને કાંઈ તેની ખબર જ ન હોય ! સુંદર અને દુર્લભ એવી ઉપભોગ્ય વસ્તુઓ ઉપર પણ તારું મન આસક્ત થતું જ નથી ! એટલું જ નહિ પણ તે વસ્તુઓ માટે તું જરા પણ આરથા બતાવવી નથી, તેનું શું કારણ ? હું ત્યારે ત્યારે તારી પાસે આવું છું ત્યારે ત્યારે તને આંખો માંથીને એકલી જોઈ છું. આ પ્રમાણે તું વિષયોપભોગથી વિમુખ હોવાને લીધે લોકકાની પૂતળીની જેમ તારી સોજતથી અને સંતોષ ક્ષવી રીતે મળે ! અને તને છોડીને અને બોલું કાંઈ પણ ગમતું જ નથી. કેમકે જેમ ચંદ્રને અનુસરે છે, તેમ હું તને અનુસરીને વળું છું. તો પણ તારું મન સંસાર સુખથી આટલું બધું વિમુખ શાથી થયું છે, તે તું મને કહે ? પ્રાણ કરતાં પણ તું મને અત્યંત પ્રિય છે; તો બે ચબ્બો દલીલે તું મારા મનનું સમાધાન કર.

પ્રકરણ ૪ થું

પ્રિય શું અને અપ્રિય શું ?

એ પ્રમાણે જાતનું બાપજી સાંભળીને, તે શુદ્ધ બાળાએ કિંચિત્ સ્મિત થયું અને સુક્તિવાદ વડે પોતાના પતિને તત્ત્વબોધ કરવાના હેતુથી તે બોલી : 'રાજપુત્ર ! હું કહું છું તે તમે સાંભળો. મારા તમારા વિશે પ્રેમ નથી એમ માનશો નહિ; પરંતુ હું હંમેશા એક મોટા વિચારમાં ગૂંચવાઈ છું કે, 'આ જગતમાં મનુષ્યને કઈ વસ્તુ પ્રિય હોય ? અને કઈ વસ્તુ અપ્રિય હોય ? આ ગૂંચવણનો મારી પુલિધી હકલ થતો નથી. પણા દિવસથી આવું હું નિત્ય ચિંતન કરું છું, પણ મારા સ્ત્રીસ્વભાવ વડે મને તો કાંઈ સમાજનું નથી. તાસ્વિક દષ્ટિથી આનો વિચાર કરીને આપ મને કહેશો ?'

આ પ્રશ્ન સાંભળતા જ દેવચંદ્રને દસનું આશ્ચર્ય. તેણે કહ્યું :

પ્રકાર છે અને પુષ્કળ હોય છે ત્યારે બીજો જ પ્રકાર હોય છે. એ જ સ્થિતિ દ્રવ્યની, સ્ત્રીની, બાળકની અને રાજાની સમજવી.

‘હવે આપના પિતા મુક્તાચૂડ મહારાજને સંતતિ, સંપત્તિ, સ્ત્રીઓ ઇત્યાદિ તમામ ઐશ્વર્ય હોવા છતાં તેઓ નિત્ય દુઃખી કેમ રહે છે ? અને બીજા લોક સુખથી કેવી રીતે રહે છે ? આ જે સુખદાયક સાગતા વિષયભોગો અમર્યાદ નથી પરંતુ તે મર્યાદિત છે, તેથી આમ બને છે એમ જો કહેવામાં આવે, તો જગતમાંનાં તમામ વિષયભોગો કાઈ એકલા જ મનુષ્યને જેવાને તેવા બધા જ કદી પણ પ્રાપ્ત થાય છે ખરો કે ? એ ઉપરથી થોડા વિષયોનો લાભ થવાથી થોડુંક ‘ધણ’ પણ સુખ થશે. એમ માનીએ તો તે બરાબર નથી. કારણ કે ખરી રીતે જોતાં તેવું સુખ એ મુદ્દલ સુખ જ નથી. કારણ કે તેમાં દુઃખનું મિશ્રણ હોય છે.

સુખ કેાને કહેવું ?

દુઃખ એ પ્રકારનું છે, એક માનસિક અને બીજું શારીરિક. ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થવાથી થનારું જે આંતરદુઃખ તેનું નામ માનસિક દુઃખ અને રોગાદિકથી થનારું જે બહારનું દુઃખ તે શારીરિક દુઃખ છે. આ બન્નેમાં માનસિક દુઃખ મોટું છે કારણ કે તેણે જ આપું જમત ગળા લીધું છે. અનેકવિધ તૃષ્ણાઓ એજ દુઃખરૂપી ઝાડનું શક્તિશાળી બીજ છે. આ તૃષ્ણાને લીધે જ સ્વર્ગમાંના ઇન્દ્રાદિક દેવો પણ દાસત્વ સ્વીકારીને સતત મહેનત કર્યા કરે છે. મનમાં અનેકવિધ કામનાઓ સિધ્ધ રહેલી હોય છતાં, તેવે સમયે માનવામાં આવતું જે સુખ તે સર્વ દુઃખ જ છે. એમ નથી થતું કે ? એવું સુખ તો જંતુઓમાં પણ હોય છે. તેરા સુખને જ જો સુખ કહેવામાં આવે તો પછી કૃમિ છોટકાદિ જંતુઓ તથા મનુષ્યોમાં શા ફર ? પરંતુ કૃમિછોટકાદિ તિર્થંક જંતુની વાસનાઓ જ થોડી હોવાને લીધે તેમને થનારું તે સુખ તો એક રીતે સારું. પણ

એટલું હતું. તેથી તે સેવકે કપટ કરીને રાજપુતને હાથે. રાજપુત મોહિત થાય તે માટે તે તેને ઘણા જ દારૂ પાતો, પછી તે રાજપુત નશામાં ચક્રવર્તી થતાં તેની પાસે એક કદરૂપી દાસીને મોકલી આપતો અને પોતે તે રાજપુતની સર્વ લોકામાં સુંદર એવી સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરતો. આવો ક્રમ તેણે ઘણો વખત ચાલુ રાખ્યો. આ બાબત મદ્ર-પાનથી બેહોશ થયા પછી તે રાજપુત તે દાસીની સાથે ઉપભોગ કરતો હતો, છતાં પણ એમ માનતો હતો કે આવી સુંદર સ્ત્રી મેળવીને હું ખુશ છું. તેને લાગણું હતું કે, ત્રિલોકમાં સુંદર એવી પ્રાણપ્રિયને હું હંમેશા ભોગવું છું. તેથી મારા જેવો ભાગ્યશાળી ખીલે કોઈ નથી!

આ મુજબ ઘણા દિવસો ચાલ્યા ગયા. સ્વારસાહેબ એક વખતે દેવેચાલી એવું બન્યું કે, એવો સેવક રાજપુતની પાસે મદ્ર મૂકી પોતે કોઈ ખાસ કારણને લીધે ચાલ્યો ગયો અને રાજપુતે પણ તે દિવસે બહુ થોડું મદ્રપાન કર્યું. સ્વારસાહેબ હંમેશની માફક રતિ-સુખને માટે હંમેશા ચવાથી તે પોતાના વિલાસમંદિરમાં ગયો. વિલાસ માટે ઘણા પદાર્થો હોવાથી તે મંદિર પણ જ મનોહર હતું. ત્યાં જઈને કામવશ થઈને પલંગ ઉપર સુતેલી તે દાસીનો ઘણા જ આનંદથી તેણે ઉપભોગ કર્યો. પણ રતિવિલાસને અંતે તેને થંકા ઉત્પન્ન થઈ. પોતે પૂછ્યું રીતે જાણ્યો છે એ વાત તેના ધ્યાનમાં આવી. પછી આમ કેવી રીતે બન્યું તે બાબત વિશે તે વિચાર કરવા લાગ્યો. 'એકી મારી સ્ત્રી ક્યાં છે?' એમ કહી તેણે તે દાસીને પ્રશ્ન કર્યો. એટલે રાજપુત બાનમાં છે, એમ જોઈને તે દાસી એક-ક્રમ બપોળે લીધે થરથર કંપવા લાગી; અને તેની સાથે કાંઈ જ ભોલો નહિ. નહીં કંઈ કપટ થયું છે એમ રાજપુતને સમજાયું એટલે તેની આંખો, કોમળી લાલચોળ થઈ ગઈ! તત્કાળ તેણે એક દાઢ વડે તે દાસીનો મોઢો પકડી, બીજા દાઢ વડે આનંદથી તલવાર નહાર ખેંચી કાઢી અને તેને ખમજી આપતાં બોલ્યો "બોલ,

ન આવે? તે કહો. જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી આકૃતિના લોકો મળી આવે છે. કોઇને પગ એક, તો કોઇને આંખ એક; કોઇના કાન ગધેડાના જેવા તો કોઇનું મુખ ઘોડા જેવું; કોઇનો કાન લાંબો, તો કોઇની દાઢો હજી જેવી મુખની બહાર આવેલી; કોઇને નાક જ નહિ, તો કોઇને નાક મોટું; કોઇના શરીર ઉપર વાળનું બળું બંધાયેલું, તો કેટલાકને શરીર ઉપર વાળ જ હોતા નથી, તો કોઇના વાળ માંજરા, કોઇના ઘોળા, કોઇને બિલકુલ નહિ, તો કેટલાકને બડા હોય છે! કેટલાક તો કાઠ નીકળેલા, કોઇ કાગડા જેવા કાળા રંગના, તો કોઇ શૂખરા રંગના અને કોઇ લાલ શરીરના હોય છે. તાત્પર્ય એ કે, આવી જાતના અનેક પ્રકારના લોકો પોતપોતાની જાતની સ્ત્રી અને પુત્રો વિષે આપની જેમ જ પ્રેમ અને સુખનો અનુભવ મેળવે છે. ઉપરાંત હે રાજપુત! સુખના સાધનભૂત માનવામાં આવેલી બધી વસ્તુઓમાં, સ્ત્રીશરીર એ મુખ્ય છે. જે દરેકને ધણું જ પ્રિય લાગે છે અને જેના ઉપર મોટા મોટા ડાહ્યા તથા જુદિમાનો પણ મોહિત થાય છે, તેવું જે આ સ્ત્રીશરીર અગર સ્ત્રીએને અત્યંત પ્રિય અને સુંદર લાગનાર આ પુરુષશરીર, ખરું જોતાં હેવું છે, તેનો આપ સક્ષમ મુદ્દિથી વિચાર કરો! તે માંસથી લપેટાયેલું છે, લોહીથી ભરેલું છે, નસોથી બધાયેલું છે અને આમ-દીથી ખરેલું છે! અંદર હાડકાનો માલો છે અને બહારથી ત્રીણી ત્રીણી ફંવાટીઓ મોટાડેલી છે. કફ, વાત અને પિત્તથી તે ભરપૂર છે, મજામૂતથી તે ખરડાયેલું છે! શુક્ર અને શોણિતથી બનેલા અને ચેનિ દ્વારા જન્મ થયેલા એવા આ અમંગળ દેહને પણ પ્રિય ગણવામાં આવે છે, એ કેવો ચમત્કાર છે! અત્યંત ચીતરી ચડે એવા આ દેહ ઉપર જે પ્રેમ કરે છે તેમનામાં અને વિદ્યામાંના કોડાઓમાં શો દરેક છે! હે રાજન! આ શરીર આપને જે અત્યંત પ્રિય લાગે છે, તેની ત્વચા, લોહી વગેરેની જુદી જુદી સ્થિતિઓ વિચાર વડે મનમાં લઇને જુઓ. એવો જ પ્રકાર ખીંચ બોમ્બ વસ્તુઓને માટે

મદિરાપાનથી મૂખ જનીને, તેનું આ કપટ જાણી શક્યો નહિ. ઝાપાની માફક મારી ગરજ પ્રમાણે જ તે વર્તે છે એમ માનીને તેના ઉપર મેં પૂરો વિશ્વાસ રાખ્યો. અરેરે ! આ દારીની સાથે રમમાણ થઈને હું સારી રીતે ફસાઈ ગયો ! અરે, આ કેવો કદરૂપો ચાકર અને કેવો ખરાબ તેનો દેહ ! તેનામાં એવું તે કયું સૌન્દર્ય તેણે જોયું ? તથા સૌ કોઈની નજરમાં ફરે એવું મારું સૌન્દર્ય અને એના ઉપર મારો અતિશય પ્રેમ હોવા છતાં તે શાથી મને છોડીને તેને વશ થઈ દશે ?

આ પ્રમાણે ઘણો વિશ્વાસ કરતા તે રાજપુત્રને અંતઃકરણમાં પશ્ચાત્તાપ ઉત્પન્ન થયો. તેને અત્યંત વૈરાગ્ય જીવન્યો અને સર્વસંગ પરિત્યાગ કરીને, તે જંગલમાં જવા માટે ચાક્રી નીકળ્યો ! હે રાજન ! સૌન્દર્ય તો એ એક મન વડે દરેલી કલ્પના છે, એ આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. મારા શરીરથી આપને જે સૌન્દર્યનું અને રતિભોગનું ઘણું સુખ પ્રાપ્ત થતું જણાય છે, તેટલું જ યા તે કરતાં પણ અધિક સુખ રૂપ વિનાની અને કદરૂપી સ્ત્રીઓની સાથે પણ પુરુષો મેળવે છે. આ વિષય હું હવે આપને ખરાબર રીતે સમજાવું છું. આપ તેનું એકાગ્ર ચિત્તથી શ્રવણ કરો.

કામીઓની મનોભ્રમતા

શ્રી નામની જે વસ્તુ જોવામાં આવે છે, તે તો તેનું ખાલ-રૂપ થયું. પરંતુ પ્રથમ તો ચિત્તમાં સંકલ્પરૂપે તેનું કોઈ એક પ્રકારનું કલ્પના કરેલું સ્વપ્ન પ્રતિબિંબ પડે છે; જ્યાં તે રૂપાંગી છે એવું ચિત્ત આલેખાય છે. પછી ચિત્તમાં ઉપરાઉપરી એ વિચાર આવતાંની સાથે તેના સંબોધની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે ત્યારે પુરુષ કામથી વ્યાકુળ થાય છે, ત્યારે તેને રતિસુખ અનુભવમાં આવે છે. જે મન જરા પણ વ્યાકુળ જ થાય નહિ, તો સ્ત્રી મુંદર

ન આવે? તે કહો. જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી આકૃતિના લોકો મળી આવે છે. કોઇને પગ ઝેડ, તો કોઇને આંખ એક; કોઇના કાન ગધેડાના જેવા તો કોઇનું મુખ ઘોડા જેવું; કોઇનો કાન લાંબો, તો કોઈની દાદો હળ જેવી મુખની બહાર આવેલી; કોઇને નાક જ નહિ, તો કોઇને નાક મોટું; કોઇના સરીર ઉપર વાળનું બાથું બંધાયેલું, તો કેટલાકને સરીર ઉપર વાળ જ હોતા નથી, તો કોઇના વાળ માંજરા, કોઇના ધોળા, કોઇને બિલકુલ નહિ, તો કેટલાકને જાડા હોય છે! કેટલાક તો કોડ નીકળેલા, કોઇ કાગડા જેવા કાળા રંગના, તો કોઇ જૂખરા રંગના અને કોઇ લાલ સરીરના હોય છે. તાત્પર્ય એ કે, આવી જાતના અનેક પ્રકારના લોકો પોતપોતાની જાતની સ્ત્રી અને પુત્રો વિષે આપની જેમ જ પ્રેમ અને મુખનો અનુભવ મેળવે છે. ઉપરાંત હે રાજપુત! મુખના સાધનભૂત માનવામાં આવેલી બધી વસ્તુઓમાં, સ્ત્રીસરીર એ મુખ્ય છે. જે દરેકને પણું જ પ્રિય લાગે છે અને જેના ઉપર મોટા મોટા ડાઘા તથા બુદ્ધિમાનો પણ મોહિન ઘાય છે, તેવું જ આ સ્ત્રીસરીર અગર સ્ત્રીએને અત્યંત પ્રિય અને સુંદર લાગનાર આ પુરુષસરીર, ખરું જોતાં જેવું છે, તેનો આપ સદ્મનુદ્ધિથી વિચાર કરો! તે માંસથી લપેટાયેલું છે, લોહીથી ભરેલું છે, નસોથી બંધાયેલું છે અને ચામડીથી મરેલું છે! અંદર હાડકાનો ખાગો છે અને બહારથી ઝીંણી ઝીંણી ફંવાદીઓ મોટાડેલી છે. કફ, વાત અને પિત્તથી તે ભરપૂર છે, મગમગથી તે ખરડાયેલું છે! શુક્ર અને શોષિતથી બનેલા અને યોનિ દ્વારા જન્મ થયેલા એવા આ અમંગળ દેહને પણ પ્રિય ગણવામાં આવે છે, એ કહો ચમત્કાર છે! અત્યંત ચીનરી ચડે એવા આ દેહ ઉપર જે પ્રેમ કરે છે તેમનામાં અને વિદ્યાર્થીના કીડાઓમાં શી રસ છે? હે રાગના! આ સરીર આપને જે અત્યંત પ્રિય લાગે છે, તેની ત્યાગ, લોહી વગેરેની જુદી જુદી સ્થિતિઓ વિચાર વડે પાનમાં લઈને જુઓ. એવા જ પ્રકાર ખીંચ મોઝ વસ્તુઓને માટે

અન્ય કંઈ પણ નથી. જે પ્રમાણે અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડે છે, તે પ્રમાણે આ સર્વે ચૈતન્યના પ્રતિબિંબરૂપ જ છે. ચૈત્ય તથા ચૈતન્ય, તેમ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દંત્યાદિ સર્વ બેદ-અમેદ ચૈતન્ય વડે જ ચૈતન્યમાં જ લાસમાન થાય છે, અને સ્વયં ચૈતન્ય તે દ્વારા પોતાનું લાન કરાવે છે, તેથી એક ચૈતન્યની જ સેવા કરો; તેના આશ્રયથી જ સર્વ દસ્ય રહેણું છે; માટે હવે સર્વ ભ્રમનો જલદી ત્યાગ કરીને કેવળ ચિન્મય ચિદ્રૂપ એવા ચૈતન્યરૂપ આત્માનું જ અહર્નિશ ધ્યાન કરો. '

ઉપર મુજબ પોષદનો પાઠ ચાલતો હતો, ત્યારે એક વખત વામદેવ વગેરે ધ્વજાનિષ્ઠ લોકોએ તે સાંભળ્યો અને તેમણે તે નગરનું એક નવું નામ રાખ્યું. તે બોલ્યા: 'અત્રેનાં પક્ષી વગેરે તિર્થ'ક જંતુઓ પણ ધ્વજાવિદ્યાની જ વાતો કરે છે, તેથી આ નગર 'વિદ્યાનગર' એ નામથી જગતમાં ઓળખાશે. '

આત્યાર સુધી તે નગર તે જ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. માટે હે પરશુ-રામ! સજ્જન પુરુષનો સહવાસ એ જ કલ્યાણના ઉદયનું મૂળ છે. પેક્ષી હેમલેખાની સોખતથી દરેકને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. તેથી મોક્ષત્વ મૂળ કારણ સત્સંગ જ છે. એ તું બરાબર ધ્યાનમાં રાખ.

પ્રકરણ ૫ મું

જેવી સોખત તેવું ફળ

શ્રીદત્તાત્રેયના મુખેથી સત્પુરુષના સહવાસનું ફળ ઉપર મુજબનું સાંભળીને પરશુરામને ધણો આનંદ થયો અને પછી વિશેષ પૂછવાની દરખાથી તે બોલ્યા કે, 'ભગવન! સર્વ કલ્યાણનું સાધન સત્સંગતિ છે, એવું જે આપે કહ્યું, તે જિલકુલ સત્ય છે; શરણ કે તેનો આપે અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરાવ્યો છે. જે જેવા સોખત કરે છે, તેવું જ તેને ફળ મળે છે. હેમલેખા એક સ્ત્રી

હોવા છતાં તેની સંમતિથી હેમચૂડ દત્તાદિ સર્વેને ઘણું મોટું રાગ મળ્યું ! મદારાજ ! એ જ વ્યાખ્યાન વિસ્તારપૂર્વક સાંમગવાની અને ઇચ્છા છે, તો હેમતેજાએ પોતાના પતિને ઠી રીતે બોધ કર્યો, તે કૃપા કરીને અને સવિસ્તર ક્લી સંમગાનો.’

વાસનાને લીધે ત્યાગ તથા વિષય મત્તે રાપદિ

પરશુરામે આનો પ્રથમ કથો પછી ગુરુ બોલ્યા : ‘હે પાંડુ-રામ ! સાંમગ. તે પ્રથમ ખાવનકારી કથા નું તને કહું છું. ‘ત્રિપે-એ કાંઈ પ્રિય વસ્તુ ક્લી યજ્ઞ નહિ.’ એવા આચાર્ય પાંડુ આપણુ મ જાણે રાજપુતને ત્રિપેની નીરમતા મમત્વજ્ઞાને પછી તે મન ત્રિપેને મેલી આત્મનમાં ઉદામ કરે. તે મેળ ઉદામની જેમ રહેવા શાસ્ત્રો. કાંણુ કે વિચલનના. મંત્રે મેળા પળા ત્રિપે.થી રડ કરેવા દેવ.થી તેનાથી તેને ત્યાગ પણ કાંઈ મને નદે.ને અને મદમજા ઉપમે.ય પણ કરી શકે નદે.ને. એમ તેને એક વખત કે નવ વખત આરોગ દેવ.ને તે કાંઈક પૂજની પણ તેને કિંમત આપતી નદે.ને. આ રીતે તેના મેળ

સનાઓનું જોર પ્રજાળ હોવાથી તેનો ત્યાગ થઈ શકતો નહિ
 બીજી બાજુ એ વાસનાઓમાં દોષ છે, એવું જ્ઞાન મળવાથી તેનો
 ત્યાગ પણ લઈ શકાય નહિ એવી તેના મનની સ્થિતિ થઈ ગઈ.
 આ પ્રમાણે ચિંતાથી રાજપુત્રનું મુખ સુકાઈ ગયેલું જોઈને
 વખત એકાંતમાં હેમલેખાએ તેને કહ્યું: ‘રાજન્! પહેલાંની
 જે હવે તમે જ્ઞાનંદી કેમ જણાતા નથી? દરરોજ દુઃખી કેમ
 જો છો? આપની આવી અવસ્થા શાથી થઈ છે? આપને
 દુઃખ તો થતું નથી ને? વિષમપણો ભોગવવામાં રોગ
 ની બીજ રહેલી હોય છે, એમ વડીલો કહે છે. વાત, પિત્ત
 કે કફ એ ત્રિદોષથી બનેલા આ શરીરમાં વૈષમ્ય અવસ્થામાં
 જ થતા રોગો થતું કરીને આખા શરીરમાં વ્યાપી રહેલા હોય
 અવ્યક્ત દશામાં આ દોષોનું વિષમપણું નાશ કરી શકાતું
 અનેક કારણોથી આ દોષો વિષમ થાય છે. અન્નથી, વસ્ત્રથી,
 વાથી, કાષ્ઠ જેવાથી, કાઈ પદાર્થના સ્પર્શથી, કાળના વિશેષ-
 થી, સ્થળના વિશેષપણથી અને કાંઈ પણ જાતના વિશેષ
 પ્રભો કરવા વગેરેથી શરીરમાં દોષોનું વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.
 કાળજીને લીધે આરંભમાં અવ્યક્ત પ્રકારના થતા આ દોષો તે
 નિલકુલ જણવામાં આવતા નથી. આમ હોવાથી બહારનાં
 શું વડે તેની ચિકિત્સા કરવી પડે છે. દોષોનું વિષમપણું ન
 તો ચિકિત્સા કરવાનું કારણ હોતું નથી.’

ઉપદેશનું પરિણામ

આ સાંભળી રાજપુત્રે હેમલેખાને કહ્યું: ‘હું મારા દુઃખનું
 શું કરું છું, તે તું સાંભળ તારા ઉપદેશથી જ આ પરિણામ
 મળ્યું છે. પ્રથમ જે બાજનો મને સુખકારક જણાતી, તે તમામ
 પ્રિય જણાતી નથી. હાથમાં અને કંઈ પણ સુખદાયક હોય એવું
 મળ્યું નથી. તેમ છતાં જેમ ફાંસીએ ચડનાર મનુષ્યને અનેક

આપી. તે સ્વભાવથી અત્યંત શુદ્ધ હતી. પરંતુ આમજી વર્તા તે સખી કોઈ અસત્ય^૧ સ્વભાવવાળી સ્ત્રીની સોળતમાં પડી. આ સ્ત્રી તદ્દન નવી અને આશ્ચર્યકારક રીતિ કરી બનાવે તેવી શક્તિવાળી હતી. તેણે ક્રૂરી માતાની જાણમાં ન આવે એવી રીતે મારી સખીની સાથે રહેઈ ક્યો. એ સ્ત્રીનો બધો બ્યવહાર અસત્યથી ભરેલો હતો, છતાં મારી સખીની સાથે તેનો રહેઈ અગાધ હતો અને મારી સખી અને પ્રાણથી પણ વધુ પ્રિય હતી; તેથી હું પણ તેના જ વિચાર પ્રમાણે ચાલવા લાગી. હું મારી સખીને છોડીને એક ક્ષણ પણ વિખૂટી રહેતી ન હોતી;^૨ તે સખીએ પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવથી^૩ અને તદ્દન વશ કરી નાખી હતી, અને હંમેશાં તેની સોળતમાં રહેવાથી મારો સ્વભાવ પણ તેની સાથે તદ્દન મળતો થયો. કેટલોક સમય પીત્તા પછી એક વખત આ મારી સખીને તે વિચિત્ર અને દુષ્ટ સ્વભાવની નાટકી સ્ત્રીએ ખોટી લાલચ બતાવીને પોતાના છોકરાના^૪ કબજે આપી. તેનો તે છોકરો અત્યંત મૂઠ હતો. તેની આંખો દારૂ પીવાથી હંમેશાં લાલ રહેતી. તે મારી સમક્ષ મારી સખીને લોગવતો હતો. આ હંમેશાના ત્રાસથી તેનું આખું શરીર પીકા પામવા લાગ્યું. છતાં પણ તે મારી સખીએ મારો ત્યાગ ક્યો નહિ. તેથી લોકો તે એમ જ સમજતા કે અને પણ તેનો સ્પર્શ થયો છે.

સખીનો છોકરો

આ મુજબ કેટલોક સમય પીત્તા પછી તે મારી સખીને તેનાથી એક આંત્રિ ચંચળ પુત્ર^૫ હિત્વન થયો. તેનું રૂપ બરાબર

(૧) અસત્ય સ્વભાવ અવિદ્યા. (૨) અવચિત્તિ જીવિની સોળતાથી અનિવાર્ય વશ થઈ. (૩) શુદ્ધ ચેતન્યનું જીવિમાં પડેલું પ્રતિબિંબ એટલે જ, એટલે તે જીવિને ઊંડી દેવી રીતે જુદો રહે. (૪) 'છોકરો' એટલે મોટ. (૫) જીવિ મોટને વશ થઈને તેનાથી મન હિત્વન થયું.

અસ્થિરતાં લક્ષ

હે રાજકુમાર! પછી તે મારી સખી પોતાના હોશને મારી પાસે રાખીને પોતે પોતાના પ્રિય પતિની સોજનમાં તદ્દન રમમાણુ થઈ ગઈ. ત્યાર પછી તે અસ્થિર નામનો હોશને મારી પાસે જ સારી રીતે મોટો થયો. ઉંમરલાયક થતાં જ તેની દાતની સલાહ મુજબ તે એક સ્ત્રી સાથે પરણ્યો. તે સ્ત્રીનું નામ ચપલા 'હવું'. તે ધડીએ ધડીએ પોતાના પતિને ગમે તે પ્રકારે મદદરૂપ થાય એવાં સિખ સિખ અને અત્યંત મનોહર રૂપો ધારણ કરતી હતી. અસ્થિર પોતે પણ એક ક્ષણમાં દરેકો યોગ્ય દૂર ચાલ્યો જતો, અને તેટલા જ વેગથી તે પાછો આવતો. તેને વિશ્રાંતિ કદી પણ મળતી નહિ. અસ્થિર જે જે વખતે ત્યાં ત્યાં જવાનું મનમાં લાવતો તે તે વખતે ગમે તેવું રૂપ ધારણ કરીને આ ચપલા પણ ત્યાં જતી અને પોતાના પતિને ખુશ જ રાખતી હતી.

એકદમ પાંચ પુત્રો!

આ પ્રમાણે તે ચપલા પોતાના અસ્થિર પતિ સાથે વર્તતી હતી, તે દરમિયાન તેને એકી સાથે પાંચ પુત્રો થયા. તેઓ પણ માતૃપિતાનું કલ્પું કરનારા હતાં. તે પાંચ પુત્રોને મારી સખીએ મને સોંપ્યા. સખી ઉપરના મારા અત્યંત પ્રેમ વડે જે તેમને સારી રીતે ઉછેર્યો. પછી આ ચપલાના પાંચ પુત્રોએ પોતાના નિવાસને માટે જુદાં જુદાં, ચમત્કાર ભરેલાં અને વિશાળ એવાં મંદિરો (મરો) તૈયાર કર્યાં. પછી તેમણે પોતાની માતા ચપલાની

(૧) 'ચપલા' એટલે મનને દૃષ્ટના સહાયક થઈ એવો અર્થ મળેલ. (૨) પાંચ પુત્રો એટલે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની આ પાંચ સૂક્ષ્મ દન્ધાઓ સમજાવી. (૩) આ જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે દૃષ્ટનાએ વધી મન પુષ્ટ અને છે. (૪) પાંચ દિવસે સરીરમાંની પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપર પોતાનું રહેલું કૃપું.

દિંમનથી ખૂબ પુષ્ટિ મેળવીને પોતાના બાપને (અરિયરને) પણ
કળગે કરી લીધો.^૨ અને તે પુત્રો તેને (બાપને) કાઢે કાઢે
પોતાની જગાએ લઈ જતા મંચા.

મોટા છોકરો

એક દિવસ અરિયર પોતાના મોટા છોકરા (અવશેન્દ્રિય)ને
ઘેર ગયો હતો. તે વખતે તેણે અનેક મધુર દ્રવ્યો સાંભળ્યા. મુંદર
ગાયન અને વાદન સાંભળ્યું. વેદમાંના મંત્રો અને ઋચાઓ પણ
સાંભળ્યા. બીજા કેટલાંક શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ, અક્ષરના રણકાર,
ભ્રમરોનો ગુંગરવ, કાચનું પંચમર્મા ગાયેલું ગાયન વગેરે ધણી
મનોહર અવાજો પોતાના પુત્રના કહેવાથી તેણે સાંભળ્યા. તેથી તે
ધણે જ ખુદ ચક્રને પોતાના છોકરાના કહેવા મુજબ વર્તવા
લાગ્યો. બાપને પોતાના કળગે આવેલો જાણીને છોકરાએ બીજાને જ
પ્રકાર શરૂ કર્યો. બિલકુલ અગ્રિય તથા કાનને કડવા લાગે તેવા
અનેક ભયંકર શબ્દો તેને સંભળાયા. સિંહની ગર્જનાઓ, મેઘના
ગડગડાટ, વીજળીના કડાકા, ઇત્યાદિ પ્રકારના અહાંડ તૂટી પડે
અને ગર્જવતીના ગર્જા ગળા પડે એવા ભયંકર અને અસહ્ય
અવાજો સાંભળવાનો સમય લાવી મૂક્યો. આ તમામ પ્રકારો જોઈને
અરિયર તો અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થયો અને ભયભીત બન્યો !
તેથી તે બીજા બાણ તરફ વળ્યો. ત્યાં તો (તે તરફ) કોઈ રહે છે,
કોઈ વિલાપ કરે છે, તો કોઈ દુઃખના પોકારો કરે છે. આવો
વિચિત્ર પ્રકાર તેની નજરે પડ્યો.

બીજા છોકરાને ત્યાં

પછી એક વખત પોતાનો (સ્પર્શેન્દ્રિય) બીજા છોકરા નેને
પોતાને ઘેર લઈ ગયો. ત્યાં તેને નરમ અને આલ્લાદાપક સ્પર્શ

મનને હરિશેષે પોતાને વશ કરી લીધું એનો અર્થ થાય છે.

તેમજ નરમ આસનો મળ્યાં. વગી નરમ નરમ જિહ્વાનાં, અને વસ્ત્રો તથા કેટલાક અત્યંત દટણ, કેટલાએક અનિશ્ચય, તે કેટલાંક ગરમ એવાં અનેક પ્રકારનાં ગિજાનાં અને વસ્ત્રોનાં અનુભવ મળ્યો. આ સુખકારક વસ્તુઓનું સેવન કરતાં તેને અનિશ્ચય આનંદ થતો. પરંતુ તેનાં સાધનો નહિ મળતાં અનિશ્ચય દુઃખ વર્તુલ હતું.

ત્રીજો અને ચોથો પુત્ર

પછી તે ત્રીજા પુત્ર (દસનેન્દ્રિય-નેત્ર)ને ઘેર ગયો. ત્યાં તેને અનેક પ્રકારના આકાર અને વસ્ત્રો મળ્યાં. લાલ, સફેદ, પીળા, લીલા, ધુમાડા રંગના, તપખીરિયા વગેરે અનેક પ્રકારના રંગો અને સૂક્ષ્મ, સુગંધવાળા, નાનામોટા, લંબ, વર્તુળાકાર, ચુંદર, ભયંકારક, ખીમત, તેજોમય, હિમ અને ભયાનક અધકારો વગેરે તરેહ તરેહના અનેક આકારો તેની નજરે પડ્યા. તે આ દેખાવો જુએ છે-એટલામાં તો તેનો ચોથો છોકરો (રસનેન્દ્રિય) તેને પોતાની વિચિત્ર જગાએ લઈ ગયો. ત્યાં તેને અનેક સુમધીદાર પુષ્પો મળ્યાં. અમૃત જેવાં મીઠાં, મધુર, ખાટાં એવાં કેટલાંક ચેષ્માં મળ્યાં. તેનું તેણે પથેચ રીતે સેવન કર્યું. તેમાં કેટલાક પદાર્થો તો કડવા, તીખા, મળું બને તેવા અતિશય તીક્ષ્ણ, ખારા, અનેક પ્રકારના મિશ્ર સ્વાદવાળા અને ચમત્કારિક પ્રકારના હતા. આટલું થાય છે એટલામાં તેનો છોકરો (ધ્રુવેન્દ્રિય) પોતાના ચમત્કારિક ધર તરફ તેને ખેંચીને લઈ ગયો.

પાંચમો છોકરો

આ પાંચમા પુત્રને ત્યાં તેને સુવાસિક પુષ્પો તથા ફળ મળ્યાં. જુદી જુદી ઔષધિઓનો વાસ, કેટલીક સુમધીવાળા તો કેટલીક-ફળદીવાળા; કેટલીકની કેમળ વાસ તો કેટલીકની હિમ વાસ (નાક-મંડા વાગ જગી બચ તેવી) કેટલીક મોઢ પમાડનાર, કેટલીક તેજી લાવનાર, તો કેટલીક મૂર્છા લાવે એવી; અનેક ચિત્રવિચિત્ર સુમધીનો

તેને ત્યાં અનુભવ થયો. આ પ્રમાણે તેણે દરરોજ એક છોકરા
મંદિરેથી જીમના અને જીમના મંદિરેથી ત્રીજાના મંદિરે જવું
કમ જતરી રાખ્યો. ત્યાં કોઈ કોઈ વખત મુખદારક લાગતા વિષયો
માં તે રમમાણ થતો અને મરહુ વિરહ લાગતા વિષયોથી તે
આત્મંત દુઃખ થતું હતું.

વિષયોની ચોરી

એ મુજબનો તેનો રાજનો નિત્ય કમ થઈ પડ્યો. તે બધા
પિતા ઉપર ગ્રેમ કરનારા પુત્રો, પોતાના પિતાને પોતાની સાથે
લીધા સિવાય, ગમે તેવા આનંદનો વિષય હોય તોપણ તેને તેઓ
નેતા કે અડકતા પણ નહિ. પરંતુ આ અસ્થિર તો છોકરાઓને
ત્યાં જુદા જુદા વિષયોનું સેવન કરવા છતાં પણ તેટલાથી ધરાનો
ન હતો, તેથી અનેક વિષયો છોકરાઓને ખબર ન પડે તેવી રીતે
તેમની અસાવધ અવરથામાં પોતાને ઘેર ડાનાંમાનાં લઈ આવે
અને પોતાની સ્ત્રી સાથે એકાન્તમાં તેમનું સેવન કરતો.^૧

એકકમ સફાચટ

આ પ્રમાણે કેટલાએક દિવસો વીત્યા પછી એક વખત
કારણવશાત્ તે ચપલાની બહેન ત્યાં આવી ચઢી. તેનું નામ મહારાના.^૨
તે અતિશય ખાઉધરી હતી. આ અસ્થિર તેની નજરમાં આવ્યો
અને તે પણ તેને પરણી. તરત જ તે અસ્થિરનો તેની ઉપર ગ્રેમ
બંધાયો. તે તેના ઉપર ઘણો જ આસક્ત થઈને તેના મુખને માટે
અનેક પ્રકારના (અર્થાત્ આચારોની તૃપ્તિને માટે) જુદા જુદા

(૧) આ જગ્યાએ સ્વપ્નાં આદિ માનસિક વિષયોમાં સમાજવા;
કારણ કે ને વખતે હન્દિયાનો વેપાર હોનો નથી. (૨) એટલે વિષયોમાં
વધવાથી ચિનમાં આગામી કલ્પના થાય છે. આજ તે સ્વપ્ના (ચપલા)
ની બહેન.

વિષયો સંપાદન કરવાના સુત્ર ઉદોચ્ચઃ હૃદય કંપે હર્ષે હૃદય
લાગ્યો. અત્યંત પરિશ્રમથી પુષ્કળ વિષયો સંપાદન કર્યા. આ પુસ્તક
આ ધર્મ જ્ઞાનારી કુકુશા, તે નમામને ઘણા મુશ્કેલીથી આપ્યું હતું.
જતી અને પાછી 'શૂબ લાગી છે' એમ હરી પતિને વિષયો સંપાદન
માટે કામે ધોલી દેતી હતી! તેનો પતિ અરિહર પણ જુદા જુદા કામો
લાવવાને માટે હંમેશાં તત્પર રહેતો હતો. આ કામો સંપાદન
(અરિહર) અને તેના પાંચ દોહરાઓ પણ કુકુશા (વિષયો
દ્રવ્ય) મેળવીને લાવના, પરંતુ તે સુર હજુ મુશ્કેલી જ નહોતી થઈ
હરી નાખતી અને આ તેની નવી પત્ની ખીંટ હોયે તો પુત્ર શૂબ
થી મરવા પડતી, તથા (સાવળ) દોહરાઓ અને પતિને દ્રવ્ય
લાવવાં માટે મોકલતી હતી. એ રીતે હંમેશાં થવા હતું.

મહારાજાના પુત્રોનું પરાક્રમ

સમય જતાં મહારાજાને બે દોહરાઓ થયા. તેમાં એકનું નામ
ત્વાક્ષામુખી અને બીજાનું નામ નિંઘરતન. તેઓ પોતાની માતાના
ધણ જ માનીતા હતા. તેથી ધણી વાર એમ પણ જનનું કે, અરિહર
જ્યારે પ્રેમના ઉમંગમાં મહારાજાને આલિંગન આપતો, ત્યારે
આ ત્વાક્ષામુખીની ત્વાક્ષાથી તેનું આખું શરીર જ્વળી જાતું અને
તે તદ્દન મૂર્છામાં આવીને પડતો. કોઈ કોઈ વખતે માનીતા પુત્ર
નિંઘરતનો મેળાવ થતાં જ આખા જનનમાં હી પૂ થતી અને તેથી
તે પોતે મૂવા જેવો થઈ જતો. આ પ્રભાવે અરિહર ચોંટાટ
ફુખના દાવાનગમાં સપડાઈ પડ્યો. મારી સખીનો પણ પોતાના
પુત્ર ઉપર એટલે અરિહર ઉપર અતિશય પ્રેમ હોવાને લીધે
તેઓની (પુત્રપૌત્રોની) સંજનિથી તેને પણ અતિશય ફુખ થયું.

- (૧) વિષવદન દ્રવ્ય. (૨) એટલે કામ અને કોઈ એ બે જુદા કામથી
રજ્યા. (૩) મન અને બુદ્ધિ. એક વાતને લીધે મન સાથે બુદ્ધિ
પણ ફુખ થઈ એ લાવના લેવાની છે.

સખીના પ્રેમ વડે ત્યાં સાથે જ રહેલી હોવા છતાં પણ તે સખીનું આ દુઃખ જોઈને તદ્દન હતાશ અને ખિન્ન થઈ ગઈ હતી.

હું શૂન્ય બની ગઈ

હેમલેખાએ આગળ કહ્યું: ‘રાજકુમાર! સાંભળો. હું જે તેમની પાસે ન હોઈ તો ત્યાં કાંઈ પણ થઈ શકતું નહિ. મેંજ તે બધાઓનું રક્ષણ કર્યું. સખીની સોજતથી પરિણામ એ આવ્યું કે, તે શૂન્યા સખીની સંગતિથી હું પણ શૂન્ય બની ગઈ; મૂઢને લીધે મૂઢ, અરિયરને લીધે અરિયર, ચપલાને લીધે ચંચળ, જ્વાલામુખીની સોજતથી જ્વાલામય અને નિંઘવૃતની સોજતથી નિંઘવૃત થઈ ગઈ. જે હું સખીને છોડી દઉં તો તે ક્ષણવારમાં નષ્ટ થઈ જાય, એવી તેની અવસ્થા હતી. આવાઓની સોજતમાં રહેવાથી સાધારણ લોકો તો મને બલિચારિણી કહેવા લાગ્યા હતા. હું નિર્મળ છું, એવું માત્ર શાની લોકોએ જ જાણ્યું હતું. મારી માતા મહાસતી અત્યંત શુદ્ધ અને અસંગ હોઈ આકાશ કરતાં પણ મોટી અને પરમાર્થ કરતાં સુદૃઢ એવી હતી. તે બધું જાણતી હતી છતાં પણ તેને કાંઈ જ જાણમાં આવતું નહોતું. તે બધું કરતી પણ તેને કાંઈ કરતાં આવડતું નહોતું. તે તમામનો આધાર હોવા છતાં કોઈનો આધાર થતી નહોતી. તમામ તેના આશ્રયમાં હોવા છતાં કોઈ પણ તેના આશ્રયમાં નહોતું. તે તમામ રૂપ લેતી, છતાં તેને રૂપ જ નહોતું. તે તમામની સાથે દગીમળાને રહેતી હતી, છતાં તે કોઈની સાથે સંગત કરતી નહિ. તે સર્વ જગ્યાએ જાસમાન થનારી હોવા છતાં કોઈને કોઈ પણ રથને જત્યાતી નહોતી. તે ધણી આનંદી હોવા છતાં આનંદશૂન્ય હતી. અને તેને કોઈ માતાપ નહોતા, માત્ર મારા જેવી તેને બીજી અસંખ્ય કન્યાઓ હતી. સમુદ્ર ઉપરનાં પાણી જેમ અસંખ્ય લગિનીઓ મને હતી. તે મારા જેવું જ હતું. હું મોટી

સાથે હળીમળીને ચાલતો. ગાળામાં પરોવેલા મણકા જેમ સૂતર ન હોય તો તમામ જુદા પડી જાય છે, તેમ આ સર્વે તે મિત્રને વળગીને ને રહે નહિ તો તમામનો નાશ થાય. આ પ્રચાર નામનો તેનો મિત્ર જ મારી બધી રીતે ગતિ કરતો અને મેં જ તેને તે નગરના રક્ષણનું કાર્ય સોંપ્યું હતું. આ પ્રચાર એક નગર જુલું થાય તો તરત જ તે બધાંને ખીજ નગરમાં^૧ લઈ જતો. આ પ્રમાણે આ પ્રચારની સોળતથી અસ્થિર ઘણાં જુદા જુદા અને વિચિત્ર દેશનો રાજ્ય થયો.

અસ્થિરની યાતનાઓ

‘જો કે આ અસ્થિર સતીના પેટે જન્મ્યો હતો, મહા બળવાન પ્રચારનો તેને આશ્રય મળ્યો હતો, અને પ્રત્યક્ષ મેં જ તેને ઉછેર્યો હતો; આમ હોવા છતાં પણ, તેના નસીબમાં તો દુઃખ જ લખેલું હતું! કારણ ખુફલું જ છે કે, તેને ચપલા, મહાચના જેવી સ્ત્રીઓનો નિત્ય સમાગમ; જ્વાલામુખી, નિઃશ્વત એવા છોકરાઓનો સહવાસ અને ખીજ પાંચ છોકરાઓ પણ હંમેશાં પોતપોતાના વારસા તરફ ખેંચતાલું કરતા, તેથી તેને મહાન ક્લેશ થયો; સુખ લેશમાત્ર પણ મળ્યું નહિ! કોઈ કોઈ વખતે તેને પાંચ છોકરાઓ આમતેમ ફેરવ્યા કરતા. તો ક્ષયિત તેની સ્ત્રી ચપલા તેને આમતેમ ફેરવતી, આથી તે તદ્દન ખિન્ન થઈ જતો; કોઈ કોઈ વખત મહાચનાનું પેટ બરવાને માટે ઘણી મહેનત કરવી પડતી; કોઈ વખતે જ્વાલામુખીનો બેટો થતાં પત્ની માથા સુધી દાઢ ચવાથી મૂર્છા પામી બેશુદ્ધ થઈને પડતો અને આનો શું ઉપાય કરવો તેની તેને ખિન્નકુચ સમજ પડતી નહિ. કોઈ વખત નિઃશ્વતનો બેટો થતો તો જગનમાં નિંદા પામી પોતાને મરેલો સમજીને દુઃખી થતો. આ પ્રમાણે

(૧) વાસના સાથે પ્રાણ ને મનને જુદી જુદી ધોનિ પ્રાપ્ત કરી આપે છે એનો

મારી સખી અદૃશ્ય સ્વાભાવિક આનંદમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ. તે માટે રાજકુમાર ! આપ પણ આપણી સખીના દુર્દૃત^૧ નામના ઊકારાને કબજે કરી લઇને પોતાની માતાને^૨ મળો અને નિત્ય એટલે કાયમનું સુખ પ્રાપ્ત કરી લો. હે રાજન ! મેં આ પોતે જાને અનુભવેલું સુખસ્થાન આપને કહી સંભળાવ્યું છે.

પ્રકરણ ૬ કું

મેળ વગરની વાત

પોતાની પત્નીનું આ વિચિત્ર ભાવણ સાંભળી રાજપુત્ર હેમચંદ્રને ધણું જ આશ્ચર્ય થયું અને તેને હસવું પણ આવ્યું. હેમચંદ્રે પોતાની સ્ત્રી છે એમ તેને જરા પણ લાગ્યું નહિ. તેણે તેને કહ્યું : 'તે' જે વાન દહી એ અસકથ જ છે, એમ મને લાગે છે. તારી વાન પાયા વિનાની મને જણાય છે. જો કે તું વિદ્યાધરીના પેટે જન્મી, એક ઋષિએ તને જંગલમાં ઉછેરી અને હમણાં જ તું કાંઈક ઉપદેશાયક થાય છે. તને હજી પૂરું તારુણ્ય પણ પ્રાપ્ત થયેલું નથી, તે પહેલાં તો તું એક જુદા ડોસીમાની પેઠે વાતો કરે છે ! ખરેખર શૂન્ય વળગતાં જેમ કોઈ ખોલે તેમ તું બોલે છે ! એક વાન સાથે ખીંછ વાતનો મેળ પણ બેસતો નથી, એવી તારી વાતોને હું સત્ય માની શકું ખરો કે ? પેલા તારી સખી ક્યાં છે, અને તેણે પેલા બાંધી રાખેલા પુત્રા ક્યાં છે તે બતાવ. તે' કહેલાં નગરો ક્યા પ્રદેશમાં છે તેનો પણ ખુલાસો કર. એમ ન કરી શકે તો બસે પરંતુ તે મારી સખી ક્યાં છે એટલું જ માત્ર મને કહે. કારણ કે મારી માતાએ મને કોઈ પણ સખી સોંપેલી નથી. એ વાત ખરી છે કે ખોટી, તેની ખાતરીને માટે મારી માતા અંતઃપુરમાં ગિરાજેલાં છે તેમને પૂછી આવ મારી માતા સિવાય મારા પિતાને ખીંછ કોઈ સ્ત્રી છે

(૧) મનને. (૨) શુદ્ધ ચિત્ત (ચેતન્ય).

સક્રમ બુદ્ધિથી વિચાર કરો. વ્યવહારમાં ગાની પુરુષો એક અંદાની પરીક્ષા કરીને એકંદરે સર્વ પ્રકાર જાણી જાય છે. મારો એક પહેલાનો દાખલો તો આપની જાણમાં છે, તેને જ આપ બરાબર વિચારી જુઓ. આપને પહેલાં આ બધા વિષયો સુખકર જણાતા હતા. પરંતુ જ્યારથી મેં તે વિષયોના દોષો સંબંધના વિચારો તમારી આગળ કહેવાની શરૂઆત કરી ત્યારથી હવે તે જ વિષયો તમને સુખદાયક લાગતા નથી. જ્યારે તે જ વિષયો બીજાઓને તો સુખ ઉપજાવે છે! તો આ અનુભવ ઉપરથી મારી કહેલી વાત સંબંધી સત્યાસત્યતાનો નિર્ણય કરો.

અદા જોઈએ

‘રાજન! હું હવે જે આપને કહું છું, તે તલ્લન સરળ અને શુદ્ધ ભાવથી સાંભળો. સંજ્ઞનના શબ્દોમાં અણુવિશ્વાસ રાખવો એ મહાન શત્રુ સમાન છે. અદા નામની પ્રેમાળ માતા પોતાને ધરણે રહેલાં બાળકને દરેક કુતર્કથી સુરક્ષિત રાખે છે. સંજ્ઞન એવા આસજનો ઉપર અદા નહિ રાખનાર મૂખને લક્ષ્મી, કીર્તિ અને સુખ છોડીને ચાલ્યાં જાય છે. અદા વિનાનો પુરુષ બધી વાતો દીનહીન થાય છે. અદા એ આખા જગતનો આધાર છે. અદા એ જ દરેકનું જીવન છે. માતા ઉપર વિશ્વાસ ન રાખે તો બાળક કેમ જીવે? વિશ્વાસ જ ન હોય તો પુરુષને સ્ત્રીથી સુખ શું મળે? ડોકરો ઉપર વિશ્વાસ ન હોય તો પછી જુદાને પ્રેમ ક્યાંથી આવે? અદા ન હોય તો ખેડૂત જમીન ખેડે જ ક્યાંથી? અનાજ ઓરવા અમર સંમદ કરવા માટે અદા વિના માણસ પ્રવૃત્ત થાય એ સંભવનીય નથી. બધી અદાઓ જ જો નષ્ટ થાય, તો પછી જમતમાંના સર્વ વ્યવહારો નાશ પામે! આ ઉપર આપ કદાચ એમ કહેશો કે, ‘જમનમાં ચાલતી બધી લોકપ્રવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ મગનાર રજા ઉપર છે, કેવળ અદા ઉપર જ નથી.’ તો તે ઉપર

આ મુજબ હેમચૂડે પૂછવાથી હેમલેખા ફરીથી કહે છે: સાંભળો, ઉપરતું વિધાન કેવી રીતે સંભવે છે તે હું કહું છું. આ સારો અને આ નહારો એ નિશ્ચય આપ નક્કી કરો છો, તે કયા બાધારથી? 'કોઇ પ્રમાણથી તે લક્ષણો જાણી શકાય છે' એવું ને આપતું કહેવું હોય, તો જેમને શ્રદ્ધા જ નથી તેમને કયું પ્રમાણ ઉપયોગમાં આવશે? તાત્પર્ય, જેમને શ્રદ્ધા જ નથી તેમને પ્રમાણ ઉપર પણ શ્રદ્ધા ક્યાંથી સંભવી શકે? એ પ્રથમ કદો વાર? ખીજા કોઇ પણ પ્રમાણો તેને બિલકુલ ખરાં નહિ લાગે. સારાંસ, તમામ લોકબ્યવહાર શ્રદ્ધાના આધાર વડે જ ચાલે છે. એ જ વાત સિદ્ધ થાય છે. એ જ હું આપને સહેલાઈથી સમજાવ એવી રીતે કહું છું, આપ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો, 'શ્રદ્ધા ત્યજી, સંભવે નહિ તેવા અર્થ વગરના કૃતકો કરનાર, અથવા તો તક બિલકુલ જ કરવામાં નહિ આવે, તો બને તરફથી તેવા પુરુષને આ લોકમાં અગર પરલોકમાં બને બાબુએથી ફાયદો થવો અશક્ય જ છે' તેમાં કદાચ ઠાણે કરીને બીજાને એટલે તક બિલકુલ ન કરનારને તો કાંઈ શ્રેય (ફાયદો) મળે, પરંતુ સંભવે નહિ તેવા અર્થ વિનાના તક લગાવનાર પહેલાંને એટલે કૃતકારીને તો કાંઈ જ લાભ થવાનો નહિ. તેને માટે એક ઉદાહરણ કહું છું તે સાંભળો.

પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય તે જ સત્ય?

પૂર્વે સદ્ધાત્રિ તરફ ગોદાવરી નદીને તીરે કૌશિક ઋષિ રહેતા હતા. તે ઘણા જ શાંત સ્વભાવના અને સદ્ગુણવાળા હતા. આ દ્રશ્ય જગતનો મર્મ તે સારી રીતે જાણતા હતા. તેમની સાથે તેમના ધણા શિષ્યો હતા. તે શિષ્યો એક વખત ગુરુની ગેરહાજરીમાં જગતના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવાને માટે બેગા બગ્યા અને દરેક જગત પોતાની બુદ્ધિ મુજબ પોતપોતાના મતોનું પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા. તે વખતે ત્યાં શું જ નામનો એક ઘણો જ મહો

કેને શાસ્ત્રના આધાર વડે જ તર્ક કરવા અને ચોનાતું કમ્પાઇ
સાધવું એ જ યોગ્ય છે.”

શ્રદ્ધા ક્યાં રાખવી અને ક્યાં નહિ રાખવી ?

આ પ્રમાણે સ્ત્રીએ ઘણી જ ધીરજથી જવાબ વાળ્યો, ત્યારે
હેમચંદ્ર ધણો વિસ્મય પામ્યો. બાદ તેણે તે વિશાળ બુદ્ધિની સ્ત્રીને
કહ્યું: ‘અહાહા ! તું આટલી બધી અગાધ જ્ઞાનવાળી હોઈશ એવો
પહેલાં મને ખ્યાલ પણ નહોતો ! તને ધન્યવાદ ધરું છે ! અને
તારી સંગતિ મળી તેથી હું મને ચોતાને પણ ધન્ય (ભાગ્યશાળી)
માનું છું ! શ્રદ્ધાથી જ સર્વનું કમ્પાઇ ચાલે છે એમ તે કહ્યું, તે
મને માન્ય છે. પણ હવે તે કેવી રીતે અને તે મને કહે. ક્યાં શ્રદ્ધા
રાખવી અને કઈ જગ્યાએ ન રાખવી ? શાસ્ત્રો તો અનંત છે
અને તે દરેકનો અર્થ એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે. તે ઉપરાંત
આચાર્યોના તે ઉપરના મત પણ જુદા જુદા અને તેની વ્યાખ્યા-
કરનારાઓના મતો પણ ભિન્ન ભિન્ન ! અને મારી ચોતાની બુદ્ધિ
તરફ જોઈું છું તો તે તદ્દન અસ્થિર છે, તેથી તેમાંથી સેવા જેવું
શું ? અને નહિ સેવા જેવું શું ? જેને જે ગમ્યું તે સત્ય અને બીજું
બધું અનિશ્ચિત તથા હાનિકારક છે, એમ જ જે તે નક્કી કરે છે.
આવું હોવાને લીધે કોઈ અંત સુધી પહોંચવું નથી. જેઓ શન્ય
તરફ છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે, તેઓ અશન્યવાદીઓને હોય કે છે
અને એવા સોફોને પણ શાસ્ત્રોનો આધાર મળે છે, તેથી તે અશ્રદ્ધા-
વાન ॥ એમ કેમ કહેવાય ? આ બાબતનો તે વિચાર કર્યો ન
હોય એમ તો નહિ જ હોય, તેથી આ બધું મને બરાબર
સમજાવીને કહે.’

પ્રકરણ ૭ મું

સર્વ દુઃખોનું મૂળ

રાજપુત્રે દેમસેજાને આ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે આખા જગત્-

અવેશવ મળે છે. સર્વ મુખોનો આધાર જે વિદ્યા તે જ્ઞાનજો
 મ કરી રહે, યદને સેવા પ્રાપ્ત થાય છે. દેવ લોકોને અમૃત મળે
 , તપસ્વીને પુરુષસોહની પ્રાપ્તિ થાય છે અગર બીજાઓને જે
 મળે છે, તે સર્વ પુરુષાર્થ વડે જ થાય છે. શ્રદ્ધારત્ન અને
 ધણી કુનો કરનારા પુરુષને ઠોષ પણ વખતે, ઠોષ પણ પ્રકારનું
 દાન પ્રાપ્ત થયું હોય, તો તે વિચાર કરીને કદો. ઠોષક વખતે
 દાન ન મળે એટલા ઉપરથી જેઓની શ્રદ્ધા નાશ પામે છે, તે
 અભાગિયા પુરુષને પોતાનો જ યત્ન બચવો જોઈએ. એટલા માટે જ
 દેવ શ્રદ્ધા અને પ્રમાણિક વિચાર વડે શ્રદ્ધા પામતા પુરુષાર્થનો સ્વીકાર
 કરીને, મોક્ષનું મુખ્ય સાધન મનુષ્યોએ લંભેલાં સાધનું જોઈએ.
 નિષ્કામ ભાવના વડે તમામ પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી પ્રમાણિક વિચાર
 અને અનુભવ વડે સાધન નક્કી કરીને દક્ષતાપૂર્વક કાર્ય ચર કરવું.

પરમ શ્રેય તે જ છે

હેમનેમા આગળ બોલી: ' રાજપુત ! બરાબર લક્ષ્યપૂર્વક
 સાંભળો, જેની પ્રાપ્તિ થવાથી ફરી વાર દુઃખ પ્રાપ્ત થતું નથી.
 તે જ પરમ શ્રેય કહેવાય છે. સદ્ગત વિચાર કરતાં આ જગતમાં
 બધે દુઃખ જ જણાઈ આવે છે. છતાં આ દુઃખમિશ્રિત જગતમાં
 માનવામાં આવતા મુખ્ય કેવળ કાંઈપણ હોવાને લીધે તે પરમ-
 શ્રેયસ્પદ નથી. સંપત્તિ, સ્ત્રી, પુત્ર, રાજ્ય, ખજાનો, સૈન્ય, મોટાઈ,
 વિદ્યા, બુદ્ધિમત્તા, પાણીદાર નેત્રો, કદાચર શરીર, અથવા તો
 શરીરનું કેમગણ્યું કલ્યાણ તમામ કાળરૂપી સર્પના મુખમાં સપ-
 કયલા હોઈ તે દાણિક છે. આ બધામાં દુઃખના અંકુર ઉત્પન્ન
 કરનારા સદ્ગત બીજો સમાયેલા છે, તો પછી તે પરમશ્રેયની પ્રાપ્તિ
 કેવી રીતે કરી આવે! પરમ કલ્યાણનું મુખ્ય સાધન તો આ
 સર્વથી બુદ્ધિ જ છે. ' સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે ભોગ્યપદાર્થો અત્યંત
 દુઃખદાયક છે' એમ સાગનું એ નો કેવળ જાન છે. અને તે જાન તો

તના સ્વરૂપને બરાબર જાણનારી તે બોલી: 'હે નાથ! આપ
ગિતને સ્થિર રાખીને હું કહું છું, તે આદરપૂર્વક સાંભળો. મન એ તો
હંમેશાં માંડા જેવું ચંચળ છે. સર્વસાધારણ મનુષ્યો એનાથી
ગોટા અનર્થને પામે છે. ચંચળ મન જ તમામ દુઃખોનું મૂળ છે,
એ સ્પષ્ટ જણાય છે. કારણ સુપુષ્ટિ અવસ્થામાં મન ચત્તનરહિત બનતાં
સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે હું આપને કહું છું તે આપ મનને
સ્થિર કરીને સાંભળો. આસ્થા રાખ્યા વિના જે સંભળ્યું હશે, તે
ન સંભળ્યા જેવું થશે અને ચિત્રમાં આકેલા ઝાડની જેમ તે
શ્રવણ પશુ ફળરહિત બને છે. શાસ્ત્રના આધાર વિનાના તર્ક કર-
વાના હાનિકારક માર્ગને છોડી દઈ, સારાસાર વિચારનો આશ્રય
લેવાથી ભોકોને તેનું ફળ તત્કાળ મળે છે. તેથી સમુક્તિવાળા
વિચારનો આશ્રય લઈને ઐકનિષ્ઠા વડે સાધન કરવું જોઈએ;
ઐક્યે સુવિચારથી પ્રાપ્ત થયેલી શ્રદ્ધા જ પુરુષને ફળ મેળવી આપે
છે. તેથી શાસ્ત્રોના આધાર વિનાના તર્કો કરવાનું છોડી દઈને આપ
વિચાર કરો. આખા જગતની પ્રવૃત્તિ શ્રદ્ધાથી જ સફળ બને છે.
સુવિચારથી જ ખેડૂનો વખત વિચારીને ખેતર ખેડે છે. (વાવે છે.)
નકામે વાદ-વિતંડાવાદ છોડી દઈને સરળ વિચાર વડે અને
શ્રદ્ધાથી જ સોનું, રૂપું, રત્નો, ઔષધો દર્યાદિના સ્વરૂપોનો
નિશ્ચય કરી શકાય છે. સારાશ એ છે કે, સરળ વિચાર અને શ્રદ્ધા
વડે જ પોતાના હિતનો નિશ્ચય કરીને મુમુક્ષુએ સાધન માટે ખૂબ
પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પ્રથમ કહી ગયા તેમ શું મુનિની જેમ
કેવળ ખોટા તર્ક કરીને પુરુષાર્થ છોડી દેવો જોઈએ નહિ.

ફળ ના મળે તો ?

શ્રદ્ધાથી પ્રયત્ન કરનારો કદાપિ નિ ફળ નીવડતો નથી,
ખંતથી પ્રયત્ન કર્યા પછી ફળ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય? પુરુષાર્થ વડે જ
ખેડૂત ધાન્ય મેળવે છે, વેપારીઓને ધન મળે છે અને રાત્રીઓને

રાગવૈભવ મળે છે. સર્વ સુખોનો આધાર જે વિદ્યા તે જ્ઞાનજો પ્રાપ્ત કરી શકે, યદને સેના પ્રાપ્ત થાય છે, દેવ લોકોને અમૃત મળે છે, તપસ્વીને પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અગર બીજાઓને જે ઠાંધ મળે છે, તે સર્વ પુરુષાર્થ વડે જ થાય છે. શ્રદ્ધારાત્રિ અને ધર્મા કૃતકો કરનારા પુરુષને ઠાંધ પણ વખતે, ઠાંધ પણ પ્રકારનું ફળ પ્રાપ્ત થયું હોય, તો તે વિચાર કરીને દટો. ઠાંધિક વખતે ફળ ન મળે એટલા ઉપરથી જેઓની શ્રદ્ધા નાશ પામે છે, તે અભાગિયા પુરુષને પોતાનો જ યત્ન બચવો નેહએ. એટલા માટે જ દસ શ્રદ્ધા અને પ્રમાણિક વિચાર વડે જલ્દિ પામતા પુરુષાર્થનો સ્વીકાર કરીને, મોક્ષનું મુખ્ય સાધન મનુષ્યોએ હંમેશાં સાધવું નેહએ. નિઃશય ભાવના વડે તમામ પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી પ્રમાણિક વિચાર અને અનુભવ વડે સાધન નક્કી કરીને દલતાપૂર્વક કાર્ય શરૂ કરવું.

પરમ શ્રેય તે જ છે

હેમશેખા આમળ બોલી: ‘રાજપુત્ર! બરાબર લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળો. જેની પ્રાપ્તિ થવાથી ફરી વાર દુઃખ પ્રાપ્ત થયું નથી. તે જ પરમ શ્રેય કહેવાય છે. સુક્ષ્મ વિચાર કરતાં આ જગતમાં બધે દુઃખ જ જણાઈ આવે છે. છતાં આ દુઃખમિશ્રિત જગતમાં માનવામાં આવતા સુખો કેવળ કાલ્પનિક હોવાને લીધે તે પરમ-શ્રેયસ્પ નથી. સંપત્તિ, સ્ત્રી, પુત્ર, રાજ્ય, ખમ્મનો, સૈન્ય, મોટાઈ, વિદ્વતા, બુદ્ધિમત્તા, પાણીદાર નેત્રો, કદાવર શરીર, અથવા તો શરીરનું કોમળપણું ઇત્યાદિ તમામ કાળકરણી સર્વના મુખમાં સપ-કાલકા હોઈ તે ક્ષણિક છે. આ બધામાં દુઃખના અંકુર ઉત્પન્ન કરનારાં સુક્ષ્મ બીજો સમાયેલાં છે, તો પછી તે પરમશ્રેયની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરી આપે! પરમ કલ્યાણનું મુખ્ય સાધન તો આ સર્વથી જુદું જ છે. ‘સ્ત્રી, પુત્ર, ધન વગેરે ભોગ્યપદાર્થો અત્યંત હવપુત્ર છે’ એમ લાગવું એ તો કેવળ ભ્રમ છે. અને તે ભ્રમ તો

કેવળ મોહ વડે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઈશ્વરની કૃપા

સમસ્ત જગતને ઉત્પન્ન કરનાર ઈશ્વર એ જ મોહ પમાડનારો હોઈ તે વડે જ બધા મોહિન યઈ ગયેલા છે. એક જાદૂગર પોતાની અદ્ભુત વિદ્યા વડે પણ લોકોને જાન ઉત્પન્ન કરે છે. તેની તે વિદ્યા મર્ધાદિન દોષાને લીધે, જગતમાંના જાનને તે મોહિત કરી શકતો નથી. તોપણ આ અદ્ભુત વિદ્યાવાળા જાદૂગરની માયા-જાનમાંથી છૂટી શકાયું નથી, તો પછી મહાન જાદૂગર એવા મહેશ્વર પાસેથી તો કેણુ છૂટી શકે? આ જગતમાં પ્રતિવિદ્યાના જાનથી જાદૂગરની અદ્ભુતમાયાને જે ઝોગખી જાય છે તે મોહ પામતો નથી, સ્વસ્થ રહે છે અને ચિરશાંતિ મેળવે છે. પરંતુ તે પ્રતિવિદ્યા પણ તે જાદૂગરનો આશ્રય કયાં વિના, અને તેની કૃપા મેળવ્યા વિના કદી પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, તો આ મહામાયાવી (જાદૂગર) ઈશ્વરને પ્રસન્ન કયાં વિના આ જગતરૂપ મહામોહને કેવી રીતે તરી શકાય? તેટલા જ માટે, આપણે તન-મન વડે તેને જ શરણે જવું જોઈએ. જેઓ તેને સારી રીતે પ્રસન્ન કરી શકશે, તેમને તેની કૃપાથી આ પુરમ શ્રેયસ્વી મહાવિદ્યા પ્રાપ્ત થશે અને તે વડે તેઓ આ મહામાયાના મોહમાંથી છૂટી જશે. આ પરમકલ્યાણના પ્રાપ્તિને માટે, બીજા પણ દેટલાક માર્ગો શાઓમાં દેહેલા છે; પણ તે બધા ઈશ્વરની કૃપા વિના સફળ થતા નથી. એટલા જ માટે આ અખિન્ન વિશ્વના અભાવનાર ઈશ્વરને શરણે જઈને પ્રથમ તેની નિષ્કામ ભાવે આરાધના કરવી જોઈએ. અને નિષ્કામ આરાધનાથી જ્યાર તે કૃપા કરશે ત્યારે આ મોહના નાશ માટે સર્વ સાધનો તે મેળવી આપશે.

ઈશ્વર છે કે ?

કદાચ આપ શંકા કરશે કે, ઈશ્વર છે જ, એમ શા ઉપરથી

માનવું? તેનો ઉત્તર એ કે આ જગતરૂપી કાર્ય તો પ્રત્યક્ષ જણાય છે ને? આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, આપ, પૃથ્વી વગેરે પંચમહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થતી વખતે કોઈને પ્રત્યક્ષ જણાતાં નથી. પરંતુ આ સર્વે પદાર્થો અવયવવાળા છે એટલે આ સર્વ દ્રશ્ય પદાર્થો એ કોઈકના અવયવો છે અને તેથી એમ માનવું પડે છે કે, તે કોઈનું કાર્ય તો હોવું જ જોઈએ. એ મુજબ યુક્તિથી, અનુભવથી અને વાણી શાસ્ત્રો-એ આ વાતને આપેલી પુષ્ટિ ઉપરથી, આ જગતનો કોઈ એક કર્તા છે અને તે બીજા બધા સર્વસાધારણ કાર્યકર્તાથી તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક નક્કી થાય છે. જો કે કેટલાંક શાસ્ત્રો 'આ જગત કોઈ પણ કર્તા વિના પોતાની મેજે જ થયું છે.' એમ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ આવા શાસ્ત્રોમાં બીજાં સુવિચાર અને અનુભવી યુક્તિવાળાં શાસ્ત્રો તથા શાસ્ત્રકારો વિચારદોષ બતાવે છે.

ખંડી રીતે તે શાસ્ત્ર જ નથી

ફક્ત પ્રત્યક્ષ સ્થૂલ અને ભૌતિક પ્રમાણોથી જ વિચાર કરનાર અને 'આત્મા જ નથી' એમ સિદ્ધ કરનાર શાસ્ત્ર એ સાચું શાસ્ત્ર જ નથી; તેને તો આભાસ માત્ર જાણવું, સ્વહિતની ધ્રુષ્ટા કરનારા વિદ્વાનોએ તેવાં શાસ્ત્રો તરફ લક્ષ આપવું જ વાજબી નથી. કેવળ શુદ્ધ તર્કોથી ભરેલાં શાસ્ત્રો ત્યજવા સાચક છે.

આ જગત જડ તત્ત્વોથી બન્યું છે?

બીજા કેટલાકો એમ પણ કહે છે કે, 'આ અનાદિ જગત કોઈએ ઉત્પન્ન કર્યું હોવા છતાં તે જ્ઞાનપૂર્વક કરેલું નથી; તે કુદરતી નિયમ પડે એટલે જડ તત્ત્વોથી જ બન્યું છે.' આ તેમનું કહેવું પણ વિચાર વિનાનું છે. કોઈ પણ દ્રિયા બુદ્ધિપૂર્વક જ થાય જ છે. તે વિના જો પ્રથમ બુદ્ધિ અર્થાત્ આયોજન ન હોય તો કાંઈ પણ ઉત્પન્ન જ થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે અનેક અનુભવી શાસ્ત્રકારોએ જણાવ્યું છે કે, આ જગતનો કર્તા બુદ્ધિયુક્ત જ હોવો જોઈએ; વગેરે વ્યવહારમાં

પણ એવો અનુભવ છે કે, કોઈ પણ કાર્ય કરનાં પહેલાં તેનો વિચાર થાય છે અને પછી તે વિચાર અમલમાં મૂકવામાં આવે છે.

જગતનો કોઈ એક કર્તા છે

એ મુજબ સુક્તિપ્રધાન અને અનુભવયુક્ત શાસ્ત્રો વડે આ જગતનો બનાવનાર કોઈ એક કર્તા નિશ્ચિત છે, અને તે કર્તા ભૌતિક કર્તાથી તો કોઈકે ભુલ જ પ્રકારનો છે એમ નક્કી થાય છે. કારણ કે તેનું કાર્ય જ કળા સકારું નથી. તે કર્તા અચિંત્ય એવી અનંત શક્તિવાળો હોવો જોઈએ. કાર્ય જ જો અમર્યાદિત છે, તો તેના કર્તાનું સામર્થ્ય પણ અપરિમિત એવું જ હોવું જોઈએ. અર્થાત્ તેને શરણે મહેસાનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે એટલે તારવાને માટે તે પૂરેપૂરો શક્તિમાન હોવો જ જોઈએ, એમ નક્કી થાય છે. માટે હે રાજપુત્ર ! તેને જ સર્વભાવે શરણે જવું. વિશ્વાસ બેસે તે માટે આપને એક દર્શાત કડું છું. આ દુનિયામાં અદ્ય સામર્થ્યવાળા માણસને પણ જો અંતઃકરણપૂર્વક પ્રેમભાવથી પ્રસન્ન કરી લેવામાં આવે, તો તે પણ પોતાને શરણે આવેલાનું બહું કરવાનું ઇચ્છીને તેના મનોરથો જલદી પૂરા કરવા માટે મહેનત કરે છે. તો પછી જેઓ આ ત્રેલોક્યના અધિપતિ બક્તજનવાસક બ્રમવાનને નિઃકામ બાવે સેવા કરીને અંતઃકરણપૂર્વક વશ કરી લે છે, તેમને તે પોતપોતાનું મનવાંચ્છિત ફળ કેમ ન આપે ? વ્યવહારમાં જોનાં અશ્વર્થવાન પુરો તો અનિયમિત, આદર વિનાના, ક્રોધ, અને કૃત્રિમ હોય છે. ત્યારે પરમેશ્વર તો દયાનો સાગર છે, કડું જણનારો છે અને તેનું ફળ નિમિત્ત આપવાવાળો છે. એમ જો ન હોત તો આ જગતમાં તે બધાને વંચ કેવી રીતે મજાન ? અગર આ અખિલ જગત અથવા સંસારયાત્રા વ્યવસ્થિત કેવી રીતે ચાલી શકત ? અરે ! વ્યવસ્થા વિનાના રાગનું રાજ્ય પણ નાશ પામે છે, એવો વ્યવહારમાં પણ અનુભવ હોય છે. તો આ અનંત વિશ્વોનો આધાર દવાસિંધુ બ્રમવાન મુન્નવસ્થિત જ છે, એમ સિદ્ધ

થાય છે. માટે હે રાજકુમાર ! હવે વખત નહિ ગુમાવતાં સર્વભાવ વડે અર્થાત્ તન, મન અને ધન વડે તેને ચરણે જશે. તો તે જ તમેને તમારા પરમકન્યાચરણ એવા સુખરૂપ સ્થાનમાં લઈ જશે.

ખરી ઉપાસના તો તે જ છે

રાજન ! આ પરમાત્માની ઉપાસના ધણી પ્રકારોથી કરવામાં આવે છે. સંકટ આવવાથી અથવા કાંઈક લાભ થાય એવા હેતુથી ઉપાસનાઓ થતી હોવાનું સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. પરંતુ નિઃકામભાવે થતી ઉપાસનાઓ તો ભાગ્યે જ નજરે પડે છે.

નિઃકામ ઉપાસના એ જ ખરી ઉપાસના છે

એ તો આપણે જોઈએ છીએ કે, દુઃખી માણસો ઈશ્વરને પૂજે છે, અને દયાળુ પરમેશ્વર કાંઈ વાર તેના ઉપર દયા કરીને તેને દુઃખમાંથી મુક્ત પણ કરે છે. અથવા કેઈ વાર ઉપાસનાશાસ્ત્ર શુદ્ધ નહિ હોવાને લીધે અથવા તેમાં અપૂર્ણતા હોવાને લીધે તે તેને તરછોડી પણ શકે છે. આવો દરેકને અનુભવ છે. તેમજ કાંઈ લાભ થવાના હેતુથી સકામ ઈશ્વરઉપાસના કરનારને મળવાનું ફળ પણ અનિયમિત અને તદ્દન યોગ્ય હોય છે. પરંતુ નિઃકામ ઉપાસનાનું પરિણામ મોટું આવે છે. ઉપાસકનો શુદ્ધ ભાવ કાળે કરીને ઝોગખ્યા પછી લોકોમાંનો પ્રશ્ન (રાજ અથવા શેઠ) - જે પોતે અધ્યવસ્થિત અને અસ્પ અર્થાત્ મર્યાદિત હોય છે, તે પણ પોતાની સેવા કરનારા સેવકને તદ્દન તાબે થઈ જાય છે, એવો બંધનમાં પણ અનુભવ છે. આવી તો તેનો શુદ્ધ ભાવ ઝોગખવાને માટે ડેડસોડ સમય બ્યતીત થઈ જાય પરંતુ આ સર્વેશ્વર ભગવાન તમામના હૃદયનો રવામી હોવાને લીધે તે સર્વ જાળનો તુલક બની જાય છે. તેનું ફળ પણ તરકાગ આવે. ખરી અમર

માટે પરમેશ્વર પોનાની નિયતિની સદાયતાથી તેમનાં પૂર્વકર્મોનુસાર શુભાશુભ ફળ આપે જાય છે. પણ નિષ્કામ ઉપાસકને માત્ર એકનિષ્ઠ વડે તમામ લાવનાયુક્ત શરણે આવેલો જોઈ ઈશ્વર તેના યોગક્ષેમનો એટલે ઉપાસનામાર્ગમાં તેની સ્થિતિ અને પ્રગતિનો તમામ ખાર પોતે જ ઉપાડી લે છે. અને ઉપાસકની પૂર્વકર્મની અપેક્ષા, એટલે પૂર્વના કર્મોનો વિચાર, નહિ કરતાં તથા નિયતિની પણ પરવા નહિ કરતાં, તે તેને મોક્ષનું સાધન સિદ્ધ કરીને દુરત જ પરમપદરૂપ મહત્ત્વ ફળ મેળવી આપે છે. એ જ તેનું 'મહેશ્વરપણું' અને મહત્ત્વતાત્મ્ય છે.

પ્રારબ્ધનો અમલ દેના ઉપર ચાલે ?

પૂર્વકર્મ અગર નિયતિનો અમલ નિષ્કામભાવે ઈશ્વરને શરણે નહિ જનારાઓ ઉપર જ ચાલી શકે છે. ઈશ્વરના નિષ્કામ અને એકનિષ્ઠ ભક્ત ઉપર તેમનો અમલ કદી પણ ચાલી શકતો નથી. આવા અનન્ય ભક્તોનાં સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણુ એવા ત્રણે પ્રકારનાં કર્મો કર્મોનો તે ક્ષય કરે ■ અને નિયતિનું પણ ઉલ્લંઘન કરે છે. x આ જાગત ઈશ્વરભક્ત શ્રીમાકેડેપના આખ્યાન ઉપરથી દરેકને સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેવી છે.

રાજકુમાર ! એની ઉત્પત્તિ જાણવાની ઇચ્છા હોય તો કું કું છું તે સાંભળો. વસ્તુતઃ પ્રારબ્ધ અગર નિયતિ એ અનુલ્લંઘનીય છે, તોપણ પ્રારબ્ધની આ અભેદતા પ્રયત્ન નહિ કરનારને માટે જ છે. તેથી જ પ્રયત્ન વડે પ્રાપ્તિયામનો અભ્યાસ કરનાર યોગીઓને તેમનું પ્રારબ્ધ દુઃખનો સ્પર્શ કરાવવા સમર્થ દોનું નથી. જોયો

÷ યોગક્ષેમના અર્થ માટે પાન ૫૬ જુઓ.

x શ્રીકૃષ્ણાત્મજ પાંચુલા પ્રકાશન ૪ 'મહાભાગ પુરુષવર્ણન અર્વાન કાલોત્પત્તિવિજ્ઞાનરહસ્ય ભાગ ૧'માં પ્રારબ્ધ, સંચિત અને ક્રિયમાણુ સંબંધે સ્પષ્ટતા માટે વિશ્લેષણ કરે જુઓ.

પ્રયત્નથી દૂર રહે છે, તેઓ પ્રારબ્ધરૂપી કાળસુજંગના મુખમાં સપડાય છે. એ પણ નિયતિ (ઈશ્વર)નો જ સંકલ્પ છે અને અનુભવ પણ તેવો જ છે. નિયતિ એ ઈશ્વરની શક્તિ છે. માત્ર સંકલ્પ એ જ તેનો ગુણ છે, અને પરમેશ્વર એ સત્યસંકલ્પમય હોવાથી જ આ નિયતિ પણ જીવોને અનુલ્લંઘનીય એટલે બદલી ન શકાય એવી થયેલી છે. એવી તે અત્યંત દુસ્તર હોવા છતાં પણ તે અનન્ય-ભાવે શરણે આવેલા ઈશ્વરભક્તોને માટે નરમ બને છે. માટે હે રાજન્! કૃતકર્મો નહિ સપડાતાં આપ તે મહેશ્વરને જ શરણે જાઓ. નિષ્કામભાવ વડે તે આપને આપના કલ્યાણરથાનમાં પહોંચાડશે. સુખને શિખરે પહોંચવાનું આ પ્રથમ પગથિયું છે ! આ માર્ગ છોડી દધને બીજા માર્ગે જવાથી જરા જેટલું પણ ફળ મળવાનો સંભવ નથી.'

ઈશ્વરભાવના ક્યાં કરવી?

હતાત્રેય કહે છે: હે પરશુરામ ! આ મુજબનું પોતાની ઓતું ભાવણ સાંભળી હેમચૂડ મલ્લો જ આનંદિત થયો. બાદ તેણે ફરીથી પૂછ્યું કે, 'દેવી! હવે હું જેને શરણે જાઉં તે પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ શું છે, તે મને કહે. આ તમામનો કર્તા જે અત્યંત સ્વતંત્ર છે અને જેની સત્તા વડે જ આ આખું જગત ચાલી રહ્યું છે, તેનું નામ શું ? તેને કોઈ વિશ્વ કહે છે, કોઈ શિવ કહે છે, કોઈ ગણપતિ કહે છે, તેમજ કોઈ મૂર્તિ, કોઈ વૃસિંહ, કોઈ 'તુલ, સુગત, અર્ધત, તો કોઈ વામુદેવ, કોઈ પ્રાણ, કોઈ ચંદ્ર, કોઈ અગ્નિ અને કોઈ તો કર્મપ્રધાન, અલ્પ વગેરે અનેક નામોથી કહે છે. એ મુજબ જગતના કારણને જુદાંજુદાં નામો વડે વિવિધતા આવેલી છે. ત્યારે આ જગતમાંથી ઈશ્વરભાવના મને કેમ રહી તે કહે. તારી અણુજગત દેવ એવું તો કંઈ પણ છે - એ નિશ્ચિત છે. કારણ કે ભગવાન બા:

મુનિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનદર્શી હતા અને તેથી જ તું ઓ હોવા છતાં પણ તારામાં આટલું બધું જ્ઞાન ચમકી રહ્યું છે. વળી તારું બાપણ પણ અને ઘણું જ મધુર લાગે છે. મને તારા પ્રત્યે પૂર્ણ શ્રદ્ધા પણ બેઠી છે. ઉપરાંત તારો મારા ઉપર પ્રેમ છે, તેથી તે તું મને સમજાવીને કહે.’

તે જ ઈશ્વર કહેવાય

રાજપુત્રે આ પ્રમાણે પૂછવાથી હેમશેખરને પણ આનંદ થયો. બાદ તે બોલી: ‘આ આખા જગતરૂપી મિથ્યા આડંબરને છોડવા કરનાર, રિધતિ કરનાર અને ફરીથી લય કરનાર, તે જ ઈશ્વર કહેવાય છે. એ જ વિષ્ણુ, એ જ શંકર, એ જ બ્રહ્મા, એ જ સૂર્ય અને એ જ ચંદ્ર છે. સર્વલોક એવા અનેક પ્રકારથી તેનું જ નામ બોલે છે. પણ વસ્તુતઃ તે શિવ નથી, વિષ્ણુ નથી, બ્રહ્મદેવ પણ નથી. અગર બીજો કોઈ પણ નથી. આ વિષય આપને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવીને કહું છું. તે તમે એકાગ્રચિત્ત વડે સાંભળો. જેઓ સૈવ છે તેઓ પાંચ મુખવાળા, ત્રણ નેત્રવાળા એવા શંકરને જ કર્તા માને છે. વૈષ્ણવો વિષ્ણુને જ કર્તા માને છે. એ પ્રમાણે જુદા જુદા મતવાળાઓ પોતપોતાની બાવનાનુસાર કહે છે. પરંતુ આ સર્વ મતમતાંતરોનો ત્યાગ કરીને સામાન્ય અનુમાનથી જોતાં આ કર્તા ઘટપટાદિ વગેરે કરનાર કર્તા જેમ ચેતન અને દેહધારી હોય છે તેવો હશે? એવું પ્રથમ અનુમાન કરીશું. કારણ બ્યવહારમાં પણ એકાદ વસ્તુનો કર્તા ચેતન અને શરીરોજ હોય છે એમ જોવામાં આવે છે. પરંતુ જગતની છત્પત્તિ કરનારો એ ચેતન અને શરીરકર્તા કોઈ પણ જગ્યાએ જોવામાં આવતો નથી. આ સંબંધે વિચાર કરતાં જાણશે કે આ બધે કર્તાઓમાં કર્તૃત્વ તો મુખ્યત્વે કરીને ચેતન વડે જ સંભવે છે. કારણ સ્વપ્રાપ્ત પણ ક્ષવ પોતાનું સ્થૂલ શરીર છોડી કેવળ ચેતન-વ્યુક્ત દેહ વડે જ પોતાને મનમનના દરેક પદાર્થ કેવળ સંકેપજન થકી જ છત્પત્ત કરે છે, એવો સર્વનો અનુભવ છે. તે

ઉપરથી એમ નિશ્ચિત થાય છે કે, કાર્ય કરનાર ચિદાત્માનું શરીર એ એક સાધન વા નિમિત્ત જ છે, એમ કહેવું પડે છે. આ નિયમાનુસાર જીવને તો એવા સાધનની અપેક્ષા હોય એ સંભવનીય છે. કારણ કે તેનું સ્વાર્ત્ર્ય અતિ અદ્ય અર્થોત્ મર્યાદિત હોય છે. પરન્તુ જગતકર્તા પરમેશ્વર તો તદ્દન સ્વાર્ત્ર્ય છે. તેથી વ્યવહારમાં લાગતાં સાધનો જેવા કોઈ પણ સાધનની અપેક્ષા નહિ રાખતાં અર્થોત્ સાધન સિવાય જ તે સંપૂર્ણ જગત ઉત્પન્ન કરી શકે, એ તદ્દન સંયુક્તિક જ છે.^૧ તેથી તેને જીવાત્માના જેવા

૧ સ્વપ્ન પડવાને માટે કોઈ મનુષ્ય સ્વપ્નામાં દેખાનારા દરથી સૂતી જાય તે પાસે લઈને સૂતો નથી. એટલે સ્વપ્નનું કાર્ય બાહ્ય અને ભૌતિક સાધનસામગ્રીની અપેક્ષા વિના જ થવું રહે છે. તેવી જ રીતે આ જગત્તાદિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે પરમાત્માને કોઈ વ્યવહાર્ય સાધનની અપેક્ષા હોતી નથી. હવે જોમ જોને સ્વપ્ન પડે છે તે કાંઈ તેનો કર્તા થતો નથી, તેમ અકર્તા પણ કહી શકાય નહિ, તેમ પરમાત્માનું જગત્તાદિ કાર્ય એ એક સ્વપ્ન હોઈ તે તેનો કર્તા અથવા અકર્તા કહી શકાય નહિ. તે તો આ જાતે દ્વંદ્વોથી પર જ છે. સ્વપ્ન પડવાથી જ મનુષ્યનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે અને નહિ પડવાથી ના હોઈ શકે એવો વ્યવહારમાં પણ નિયમ નથી. અર્થાત્ સ્વપ્ન પડે અથવા ન પડે તોપણ સ્વપ્ન પડનાર મનુષ્ય જીવાત્માને કાંઈ દાનિ અથવા લાભ થતો નથી, તેમ પરમાત્માને પણ જગત્તાદિ કાર્યરૂપ સ્વપ્ન હોય કે ન હોય, તોપણ તેના સ્વપ્નમાં કાંઈ દાનિ અથવા લાભ થતો નથી. આથી જ તે આ જાતે અવસ્થામાં છે અને નથી દશા આ જાતે દ્વંદ્વોથી પર છે-એકું શાસ્ત્રોમાં વર્ણન જેવામાં આવે છે, તે તત્ત્વતઃ વિરોધાત્માસાત્મક નથી. ભરૂન થતાં જ આ સર્વ સ્વપ્ન જાગ્રતો વિશ્વ ક્યાં થઈ ભય છે તે સમજી શકાતું નથી. તે પ્રમાણે મહાપ્રલય થતાં જ આવડું મોટું વિશ્વજ એવું જાણતું જગાદગ્રંથ કાર્ય એકાદ ક્યાં ગડપ થઈ ભય છે તેનો પણ પનો હોતો નથી. અત્મસાક્ષાત્કાર થતાં જ આ સર્વ ચીઃ જાગ્રતો ડીઠ થાય છે. આને જ જગત્તાદિ જમ નિરૂપિને માટે જગત્તિ સમજવી. તદા રીતે પત્તુ દેખાયોથી આ જગદ્દુષ્ટ નદર થતો નથી.

રથૂલ અથવા સૂક્ષ્માદિ શરીરનો જરૂર હોતી નથી. એ મુખ્યત્વે પ્રથમ નક્કી થયું. કારણ કે જો એમ ન હોત તો લૌકિક કર્તાની માફક તેને પણ સામગ્રીની જરૂર જણાત, અને પછી દેશ, કાળ ઇત્યાદિ સામગ્રીઓ લઈને તે વડે જન્મતની રચના કરનાર તે પરમેશ્વર પણ એક સાધારણ જીવ ગણાઈ પોતાના પૂર્ણ અંશપૂર્ણ વિધાતક થાત; કારણ જન્મતની ઉત્પત્તિ થતાં અમાઉ જો તેને કંઈ સાધનની જરૂર હોત, તો તે તેનો કર્તા જ કહેવાત નહિ. અને આમ થવાથી તેના સર્વકર્તૃત્વનો નાશ થાય; એ પણ દેખીતું જ છે. તેથી જ પરમેશ્વર રથૂલ દેહાદિકની અથવા સાધનોની અપેક્ષા નહિ રાખતાં જગત ઉત્પન્ન કરે છે અને તેને રથૂલ શરીર વસ્તુતા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

પરમેશ્વરનું 'ખરું' સ્વરૂપ

આ પરમેશ્વરના દેહશબ્દ એવા સૂક્ષ્મ રૂપને ટેકાણે રથૂલ છુદ્ધિવાળા લોકોની ભતિ ચાલતી નહિ હોવાથી તેઓ તેની ઉપાસના (ભક્તિ) કરતી વખતે તે પરમેશ્વરનું પોતપોતાની છુદ્ધિ અનુસાર જુદીજુદી રીતે સગુણાદિ ધ્યાન કરે છે, તેમ જ તે ભક્તચિંતામણિ પોતાના અનન્ય ભક્તોને માટે જુદીજુદી વખતે અથવા એકીવખતે અનેક રૂપે પ્રગટ થાય છે. સારાંચ કે પરમેશ્વર એ શુદ્ધ ચેતનસ્વરૂપ હોઈ પરમચૈતન્ય એ જ તેનો દેહ છે, એ જ તેની મહાસત્તા છે; એ જ મહાસ્વામિની ત્રિપુરા છે. તેને ટેકાણે જ ખરી રીતે તો તે પોતે એક રૂપે હોવા છતાં આ પૈચિત્ત્યભાવ અનેક રૂપથી ભાસમાન થાય છે. આ સર્વ ચરાચર જગત દર્પણમાં દેખાતા નગરની માફક હોવાને લીધે તે તમામ શુદ્ધ ચિદ્રૂપ જ છે. તાત્પર્ય કે ઉત્તમ અને અધમ એવી ભાવનાઓ તેને માટે મિથ્યા છે. આ સિવાય પરમેશ્વરનું જીજ્ઞું જે દેહધારી એવું સગુણ અને રથૂલસ્વ માનવામાં આવે છે, તે કાંઈ 'મુખ્ય

કહેવાય નહિ. આ મુજબ હોવાથી ડાહ્યા માથુસોએ દેહરહિત, વ્યક્તા-વ્યક્તાથી પર એવા પરમેશ્વરસ્વરૂપની જ ઉપાસના કરવી એ અંતિ શ્રેષ્ઠ છે. પરંતુ એ શક્તિ જો ના હોય તો પોતાની ખુદિને અનુકૂલ આવે એવું સાકારરૂપ ઉપાસનાને માટે લેવું અને પછી તેની શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક નિષ્કામ ઉપાસના ચાલુ કરવી કે જેથી અતિશય શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. હે રાજપુત્ર ! આ પ્રમાણે નિષ્કામ ઉપાસના વિના બીજા માર્ગમાં અનેક જન્મ થાય તોપણ કદી કલ્યાણ થવાનું નથી.

પ્રકરણ ૮ મું

વિચારમાં જ નિમગ્ન થયો ?

ઉપર મુજબ પોતાની પત્નીનું બાળણ સાંભળીને પરમેશ્વરના સ્વરૂપનો નિર્ણય પૂર્ણપણે હેમચૂડના સમજવામાં આવ્યો. હેમ-લેખાના કથન ઉપરથી તુમ્હારું ચિત્ત-સ્વરૂપની બાજતમાં તેના મનમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો. મહેશ્વરી ત્રિપુરાદેવી એ તેનું જ સંગુણરૂપ છે, એમ પણ તેને સમજાયું અને તે જ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે, એવું તેની નજરમાં આવવાની સાથે જ પોતે મહેશ્વરીના પ્ધાનમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. પછી તેણે અત્યંત એકનિષ્ઠા વડે અને દૃઢ નિમ્મપથી તેની ઉપાસના શરૂ કરી. આ પ્રમાણે તીવ્રપણે ઉપાસનાનો અભ્યાસ ચલાવનાં કેટલાક મહિનાઓ પીતી ગયા, ત્યારે પરમેશ્વરી ત્રિપુરા-દેવી તેના હૃદયમાં પ્રસન્ન થઈ, તેથી તેનું ચિત્ત વિષયો ઉપરથી તદ્દન નિવૃત્ત થઈ ગયું. અને તે પોતે વિચારમાં જ તદ્દીન થઈ ગયો. પરમેશ્વરીની કૃપા વગર આવી કુર્મજ રિયતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. કારણ ચિત્તનું સુવિચારમાં દિગ્મુદ્ધ થઈ જવું (મૂંઝાઈ

* તિરમુદ્ધ થવાનું કારણ એ છે કે રજ્જુ સર્પવત્ ચિત્તના જન્મ

જયું) એ જ મોક્ષનું મુખ્ય દારણ છે. હે પરશુરામ ! ત્યાં મુકી
ચિત્ત વિચારતત્પર થવું નથી, ત્યાં મુકી બીજા અનેક ઉપાયો
કરવા છતાં પણ પરમકલ્યાણની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ઠીક ! આ
પ્રમાણે તેનું ચિત્ત વિચારમાં તત્પર થયેલું હતું, તેવી સ્થિતિમાં જ
એક દિવસ તે પોતાની સ્ત્રીને મળવાને માટે ગયો. પોતાના
મંદિર તરફ રાજકુમારને આવતો જોઈ હેમલેખા બિડીને તરકાગ
બીબી થઈ અને સામે જઈ તેને લઈ આવી સારા આસન ઉપર
બેસાડ્યો. બાદ થોડા વસ્તુઓ વડે તેનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કરીને
અમૃતના ઝરણાની માફક મધુર અને તત્ત્વથી ભરપૂર એવું ભાવણ
તેણે શરૂ કર્યું.

હેમલેખાએ કહ્યું: હે પ્રિય રાજન્ ! ધણે દિવસે આપ મળ્યા.
આપની પ્રકૃતિ તો સારી છે ને ? તે મને પ્રથમ કહો. દારણ
આટલો બધો વખત વીત્યા છતાં મને યાદ સરખી પણ કેમ
નહિ કરી વારું ! મને મળ્યા વિના અને મારી સાથે બોલ્યા
સિવાય એક ધડી પણ આપની જતી નહોતી; અને હવે આમ
શાથી બન્યું ? મને તો લાગે છે કે, મારી અનુભૂતિ લીધા વિના
આપે કેમ બાળન સ્વપ્નમાં પણ કદી કરી નહિ હોય, તો પછી
જનમૃતિમાં તો ક્યાંથી જ બને ? એમ હોવા છતાં આ પ્રમાણે
શાથી બન્યું તેની મને સમજ પડતી નથી. એક રાત્રિ પાંચ
માસ વિના આપને એક લુગ જેવડી લાગતી હતી, તેને બદલે
આટલી બધી રાત્રિઓ એકલા રહીને આપે કેવી રીતે પસાર કરી ?

પરમેશ્વરીપ્રસાદ પ્રાપ્ત થયાનું ચિહ્ન

આ પ્રમાણે બોલી તે તેને કંકડીને બેટી પડી અને દાન-
માત્ર તો તદન ખિન્ન જેવી ઘર્ષ મર્ષ. પરંતુ આ વખતે એના આત્મિંગન-
વંદે જનનને વચ્ચે આજ્ઞાત નહ શરૂ સર્વ જગમગ જ પ્રતીત થાય
ઉ, આથી દિકમ્બર બની જવાય ઉ.

થી રાગપુત્રને એક લેશમાત્ર પણ વિકારનો ઉદ્ભવ થયો નહિ. તેણે જુદો જ ઉદ્ગાર દાઢ્યો: 'મને આમ મોડાગમમાં દસાવીશ મા ! હું હવે તને પૂર્ણ રીતે ઝાળખી ગયો છું. તને ખેદ કરવાનું કંઈ જ કારણ નથી. તું પોતે જાણ્યાની હોધ ઘણી જ ધીરગ્વાળી છે, એટલે તને આવા મોહનો કેવી રીતે સ્પર્શ થઈ શકે ? હંમણું તો હું તને કંઈક પૂછવાને મારે આવેલો છું. મારે જે કંઈ પૂછવાનું છે, તે હું હવે તને કહું છું તે સાંભળ. તેં જે મા કહી તે કાણ ? તેનો ઘણી તે કયો ? તેવી જ રીતે તેના છોકરાઓ તે કયા ? આની મને જરાબર સમજ પાડ. મને તે જરાગર સમજાયું નથી, અને તે વાત તેં ખોટી કહી એમ પણ હવે હું માનતો નથી. તેં તો ખરેખર ગ્રુમ રીતે આ વાત દ્વારા બોધ જ કરેલો છે. તેથી તેનો ઠીક ખુલાસો કર, એટલે તે સર્વ મારા મગજમાં સ્પષ્ટ રીતે જિતરે. મારો તારા ઉપર અતિશય પ્રેમ બધાયો છે; મારા અંતઃકરણમાંથી આ સંશય છું હવે દૂર કરી નાખ.'

આ પ્રભાણે પૂછવાથી હેમલેખાનાં નેત્રા અને મુખ તદ્દન સુપ્રસન્ન થઈ ગયાં. તેના મનમાં આગ્યું કે, આ આપણા પતિ પરમેશ્વરની કૃપાથી વિવિધપાશમાંથી પૂર્ણ રીતે મુક્ત થયા છે. તેમનું ચિત્ત તદ્દન શુદ્ધ થયું છે. મહેશ્વરી ચિત્તશક્તિએ તેમને પોતાના કરી લીધા છે. એમના પૂર્વપુણ્યનું ફળ મેળવવાનો સમય આવવાનો જ આ પ્રબોધરૂપી સૂર્યના ઉદયનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયેલો છે. તેથી મારે હવે તેમને બોધ કરવો જોઈએ. આ મુગ્ધ વિચાર કરીને તે બોલી: 'રાગકુમાર! પરમેશ્વરની કૃપાથી જ આજે આપને મદ.આગ્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે. તે સિવાય વિવિધ ઉપર વૈરાગ્ય કોઈને કદાપિ પણ પ્રાપ્ત થયેલો જોવામાં આવતો નથી. પરમેશ્વરીપ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાનું પ્રથમ લક્ષણ વિવિધભોગો ઉપર વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થવો એ છે, અને મનની ચિંતાદો-મુખના અર્થોન્નિવેકનો ઉદ્ભવ થવો એ

તેનું ખીજું લક્ષણ છે. કીક ! હું આપને મારી કકીકત સ્પષ્ટ કરીને કહું છું, તે સાંભળો.

(પ્રકરણ ૫ ના) કાચડાનો ઉકેલ

‘પરાયિતિ એ મારી માના; અને બુદ્ધિ એ મારી સખી. આ બુદ્ધિ જેની સંગતમાં લાગી તે અવિદ્યા. અવિદ્યાનું ચમત્કાર બતાવે તેનું બળ તો જગતમાં પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. રત્નજી એટલે દોરીની જગાએ સપનો આશાસ બતાવી આ અવિદ્યાથી જમ મહાન બધા ઉત્પન્ન કરે છે. તેનો જે છોકરો તે મહામોહ અને મહામોહનો જે છોકરો તે મન. આ મનની પ્રથમની સ્ત્રી કલ્પના (સંકલ્પ). તેને જે પાંચ છોકરા થયા તે જ પાંચ સૂક્ષ્મ યાનેન્દ્રિયો. તેનાં સ્થાનો એટલે શરીરમાંના તેમના પાંચ ગોઝો. * વિચેનો સેવનથી જ મનના સંસ્કારો પ્રુષ્ટ બને છે; એ જ છોકરાઓએ બાપને આપેલી પ્રુષ્ટિ (મદદ). સ્વપ્ન જોવું એ જ મને ચોરીને ભોગવેલા ભોગો. કલ્પનાની ધણી ખાડિધરી બહેન અને શોક્ય તે આશા (તુષ્ટ્યા) છે. તેના જે બે છોકરા કલ્પા તે કામ અને ક્રોધ. મારું નગર એટલે આ સ્થૂલ શરીર. મારી પાસેનો મહામંત્ર એમ જે કહેવામાં આવ્યું હતું, તે જ સ્વસ્વસ્વ વારંવાર થતું સ્ફુરણ. મનનો મિત્ર મિત્ર તે પ્રચાર એટલે પ્રાણ. અરણ્ય એટલે નરક. મારો બુદ્ધિની સાથે સમાગમ એટલે ચિત્તસ્વસ્વમાં બુદ્ધિનો પ્રવેશ અગર નિર્વિકલ્પ સમાધિ. અને મારી માનાના સ્થાનની પ્રાપ્તિ એટલે મોક્ષ. આ મારી સર્વ કકીકત મેં આપને કહી સંભળાવી. મારે હે રાગન ! આ મુજબ તમામ વિચાર બરાબર સમજી લઈ પરમપદ પ્રાપ્ત કરી લો એટલે બસ.’

* (૧) નેત્ર, (૨) પ્રાણ, (૩) મન, (૪) રત્નના અને (૫) ભગવા. આપેલું મોક્ષદક્ષ આ બુદ્ધિ.

તેનું બીજું લક્ષણ છે. દીક ! હું આપને મારી હકીકત સ્પષ્ટ કરીને કહું છું, તે સાંભળો.

(પ્રકરણ ૫ ના) કાચકાનો ઉકેલ

‘પરાયિતિ એ મારી માતા; અને બુદ્ધિ એ મારી સખી. આ બુદ્ધિ જેની સંગતમાં લાગી તે અવિદ્યા, અવિદ્યાનું ચમત્કાર બતાવે તેનું બળ તો જગતમાં પણ સ્પષ્ટ જણાય છે. રાત્રી એટલે દોરીની જગાએ સર્પનો આભાસ બતાવી આ અવિદ્યાથી ભ્રમ મહાન લય ઉત્પન્ન કરે છે. તેનો જે છોકરો તે મહાભોલ અને મહાભોલનો જે છોકરો તે મન. આ મનની પ્રથમની સ્ત્રી કલ્પના (સંકલ્પ). તેને જે પાંચ છોકરા થયા તે જ પાંચ મુક્તિ દાનેન્દ્રિયો. તેનાં સ્થાનો એટલે શરીરમાંના તેમના પાંચ ગોસઠો.* વિષયોનાં સેવનથી જ મનના સંસ્કારો પુષ્ટ બને છે; એ જ છોકરાઓએ બાપને આપેલી પુષ્ટિ (મદદ). સ્વપ્ન જોવું એ જ મને ચોરીને ભોગવેલા ભોગો. કલ્પનાની ધણી ખાઉધરી બહેન અને શોકથી તે આશા (તૃષ્ણા) છે, તેના જે બે છોકરા કલ્પા તે કામ અને ક્રોધ. મારું નગર એટલે આ સ્થૂણ શરીર. મારી પાસેનો મહામંત્ર એમ જે કહેવામાં આવ્યું હતું, તે જ સ્વસ્વરૂપનું વારંવાર થતું સ્ફુરણ. મનનો પ્રિય મિત્ર તે પ્રચાર એટલે પ્રાણ. અરુણ એટલે નરક. મારો બુદ્ધિની સાથે સમામન એટલે ચિત્કરણમાં બુદ્ધિનો પ્રવેશ અગર નિર્વિકલ્પ સમાધિ. અને મારી માતાના સ્થાનની પ્રાપ્તિ એટલે મોક્ષ. આ મારી સર્વ હકીકત મેં આપને કહી સંભળાવી. માટે હે રાગનુ! આ મુજબ તમામ વિચાર બરાબર સમજ સર્વ પરમપદ પ્રાપ્ત કરી સો એટલે બસ.’

* (૧) નેત્ર, (૨) શ્રાવણ, (૩) મન, (૪) રમના અને (૫) તપમા. આંદોનું મોક્ષદક્ષ આ બુદ્ધિ.

પ્રકરણ ૯ મું

હું કોણ ? મારું સ્વરૂપ શું છે ?

આ પ્રમાણે હેમસેખારું ક્યન સાંભળીને હેમચૂડ : ધણો જ વિસ્મિત થયો. આનંદાતિરેકને લીધે તેનો કંઠ ગદ્ગદ થઈ ગયો. બાદ થોડા સમયે તે બોલ્યો : 'હે દેવી ! તને ધન્યવાદ ધરે છે. તું ધણી જ નિપુણ અને જુદિમાન છે. તે તમામ આત્મસ્થિતિ વાતીરૂપે રચીને કહી, તેથી તારા આ અગાધ જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતાનું વર્ણન કેટલું કરું ? આવી જાતની એ તારી કથા મને પ્રથમ ખિસકુલ સમજાઈ ન હતી. પણ તારા કહેવાથી હવે મને તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ છે. મને તેનું સ્મરણ થાય છે તથા અનુભવ પણ થાય છે. અહાહા ! આ લોકગ્યવહાર પણ જુઓ, કેટલો બધો વિચિત્ર અને અદ્ભુત છે ! પરંતુ પેમ્મી પરાચિતિ કોણ ? તે આપણી માતા કેવી રીતે થાય ? તેની પાસેથી આપણો જન્મ કેવી રીતે થયો ? હું કોણ છું ? અને મારું સ્વરૂપ પણ શું છે ? મે મને કહે વારુ ?'

જેને મારું કહી શકાય નહિ તે જ આત્મસ્વરૂપ

હતાચેય કહે છે : 'હે પરશુરામ ! આ પ્રમાણે પૂછવાથી હેમસેખાર પતિને કહે છે કે, રાજેન્દ્ર ! આ વિષય ધણો જ મૂઢ અર્થાત્ સમજાઈ ન શકાય તેવો અત્યંત ગદ્ગદ છે. છતાં હું તે આપને સમજાવીને કહું છું ; આપ માત્ર તેનું અત્યંત કાળજીથી શ્રવણ કરો. પ્રથમના આપની જુદિને તદ્દન શુદ્ધ કરો અને તે વડે આપ આપના આત્માના સ્વરૂપનો ખરાબર વિચાર કરો. આ આત્મતત્ત્વ સ્પષ્ટ દર્શિ વડે જોઈ શકાય એવું નથી, અગર વાળીદારા વર્ણવી શકાય એવું પણ નથી, તો હું તે કેવી રીતે વર્ણવી શકું ? એવા તે આત્મસ્વરૂપનું આપને સ્વપ્નમાં ન થશે, તો જ આપ આપની એ માતાને ખરાબર યોગજી શકશે. પણ રાજેન્દ્ર ! આ સ્વરૂપને મારે કોણનાથી

ઉપદેશ જ થઈ શકતો નથી, એવું તે અનિર્વાચ્ય છે. તેટલા માટે ઠાઠ પણ ઉપદેશકની અપેક્ષા નહિ રાખતાં શુદ્ધ સુદ્ધિના આશ્રય વડે પોતે જ પોતાના સ્વરૂપની શોધ કરવી જોઈએ. દેવાદિકથી માંડીને તે છેક ક્ષુદ્ર જંતુ સુધી તે દરેકને આત્મનિરૂપથી ભાસમાન થાય છે, પરંતુ આકારાદિથી દશ્યમાન થતું નથી, અર્થાત્ તેને આકાર દેખાતો નથી. ઠાઠ પણ પ્રમાણુ તેને જનારી શકતું નથી. એટલે તેને માટે પ્રમાણુ એ નિરર્થક છે; છતાં પણ તે દરેકને દરેક કાળમાં અને દરેક જગ્યાએ અનુભવમાં તો અવશ્ય આવે છે. તેનું યત્કિંચિત્ત નિરૂપણ પણ કોણ કેવી રીતે, ક્યારે અને ક્યે ઠેકાણે કરી શકે તેમ છે? અર્થાત્ ઠાઠ પણ કરી શકે તેમ નથી. ધારો કે હમણાં જ ઠાઠ કહે કે, મારી આંખ મને જનાવો! તો આ ઠેકાણે તેની જ આંખ તેને જનાવવાના કામમાં ઠાઠ શરૂનો ઉપયોગ થતો નથી. કારણ કે ધણે હોંસિયાર ઉપદેશક હોય તોપણ તે તેની આંખ તેને કેમ કરીને જનારી શકે? તાત્પર્ય કે ઉપદેશકનો ઉપયોગ તો માત્ર ઉપાય અર્થાત્ માર્ગ જનાવવા પૂરતો જ હોય છે. એટલા માટે હું પણ આપને આત્મનિરૂપ જોળખવાનો ફક્ત માર્ગ જ જનાવું છું. આપ તેનું એકામ ચિત્ત વડે અવણ કરો એટલે બસ. તે માર્ગ એવો કે “આપણને જે જે કાંઈ મારું, મારું કહીને અનુભવમાં આવે છે તેનાથી તે જુદો જ છે. અર્થાત્ જેને ‘મારું’ એમ કહી શકાય નહિ, તે જ તમારું પોતાનું સ્વરૂપ છે. એકાન્તમાં જઈ જરાજર રીતે આનો વિચાર કરો. જેને જેને ‘મારું’ એમ કહી શકાય તે સર્વનો ત્યાગ કરતાં કરતા તેનાથી જે વેમનું રહ્યું તે જ તમારું સ્વરૂપ. તેને જરાજર રીતે મુદ્ધ સુદ્ધિએ વિચારી જુઓ. દાખલા તરીકે, આપને હું દેખાઉં છું, તેને આપ મારી આ પ્રિયા એમ જુઓ છો ને? અર્થાત્ મારામાં આત્મત્વના સંજ્ઞાની નથી. મંબધ વડે કરીને હું આપની આત્મીય છું એ વાત ખરી; પરંતુ હું કાંઈ આપ સ્વસ્વરૂપ

યતી નથી. એ પ્રમાણે દરેક મમલાવ દૂર કરીને છેવટે જોતો ત્યાગ કરી શકતો નથી એવાં સ્વરૂપની શોધ કરીને જુઓ અને પરમ-કલ્યાણપદ પ્રાપ્ત કરી લો.

હું કોણ-દેહ છું ?

હેમશેખાએ આ પ્રમાણે કહ્યા બાદ રાજપુત્ર હેમચંદ્ર ત્યાંથી તત્કાળ ઊઠ્યો અને આમતેમ કોઈ પણ નહિ કરતાં એકદમ થોડેસવાર થઈ નગરની બહાર આવ્યો અને પોતાના મનોહર ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરી તેની મધ્યમાં જે રક્તિકું મંદિર હતું, તેની ઊંચી અગાશી ઉપર ચઢી ગયો. સેવકોને નીચેજ રહેવા દધને તેણે દારપાળને સખત તાકીદ કરી કે, 'હું એકાન્તમાં વિચાર કરતો બેઠું છું, અખરદાર, જો કોઈ અત્રે પ્રવેશ કરે તો! મહારાજ પોતે હોય, પ્રધાનમંડળ હોય અગર બીજું ગમે તે હોય, મારી રાજ સિવાય કોઈને પણ અહીં આવવા દેશો નહિ.' આ પ્રમાણે તાકીદ કરી તે પોતે મંદિરને છેક નવમે માળે ચઢ્યો. ત્યાંથી બારીમાંથી બહાર જોયું તો બધી દૂર દૂરની જગાઓ નજરે પડતી હતી. એટલું બધું તે સ્થાનક જોયું હતું. ત્યાં એકાન્ત મેળવ્યું અને નરમ વસ્ત્રનું આસન પિઝારી તેણે પોતાનું ચિત્ત અત્યંત ચાન્ત કર્યું, અને તે વિચાર કરવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું, "ખરેખર, આ તમામ લોકો આટલા બધા મૂઢ કેમ બન્યા છે? આમાંનો એક પણ હું કોણ-એ લેણમાત્ર જાણતો નથી. અને દરેક માણસ પોતાને માટે તો રાતરિન ઉઘોમો અર્થાત્ મહેનત કરે" નામ છે. કોઈ ચામનો પાક કરે છે, કોઈ વેદ-વેદગિ ગાણે છે, કોઈ દ્રવ્ય સંપાદન કરે છે, તો કોઈ રાજ્ય ચલાવે છે; કેટલાક પોતાના યત્રુઓ જોડે મુદ્દ કરે છે, અને કેટલાક તો વિષયમોગો ભોજન-વામાં જ તદ્દન લ-મથ જતી ગયા છે. આ સર્વ પ્રકારે પોતાને માટે જ ચહેલા હોય છે. પરન્તુ તેઓ પોતે આપણે કોણ અને

કેવા છીએ, એ તો કાંઈ કાંઈ જાણતા જ નથી. આ કેવું માંડપણું
 કહેવાય ? મેં પણ આજ સુધી 'હું' પોતે કાણ છું એ નહિ સમજ-
 તાં અજાણ્યમાં કેટલું બધું કર્મ કર્યાં કર્યું, પરન્તુ તે સર્વ સ્વપ્નની
 માફક નકામું જ ગયું. તો હવે હું મારા પોતાના સ્વરૂપનો જ
 વિચાર કરું. આ રાજમંદિર, અનાજ, વસ્ત્ર, અલંકારો વગેરે,
 અગર આ બધું રાજ્ય, તિગ્ગેરીમાંની સંપત્તિ, સુંદર સ્ત્રીઓ, હાથી,
 થોડા ઇલાદિ પૈકી કાંઈ પણ મારું સ્વરૂપ નથી; એ તદ્દન ખુલ્લી
 વાત છે. કારણ તે સર્વને 'હું' એમ કહી શકાય જ નહિ. તે
 તો તમામ 'મારું' એમ કહેવાય છે. અર્થાત્ તે 'હું' નથી
 એમ નહીં થાય છે. "હું" એટલે ખરી રીતે આ દેહ જ હોવા
 જોઈએ ! ક્ષત્રિયને પેટ જન્મેલો, ગૌરવર્ણનો આ જે દેહ એટલે જ
 'હું' એમાં કાંઈ શંકા નથી. પરન્તુ મારી પેટે આ સર્વ લોક
 પણ પોતપોતાના દેહને જ હું એમ માને છે. આ મુજબ શંકા-
 શીલ બનીને તે રાજપુત્ર પુનઃ દેહને વિશે વધુ વિચાર કરવા
 લાગ્યો, અને છેવટે તેણે દેહને 'હું' કહેવાનું ખંડન કરવા માંડ્યું.
 તેણે કહ્યું : 'અરે ! આ દેહ તો મારો કહેવાય છે. તો પછી તે મારું
 સાચું સ્વરૂપ કેવી રીતે કહેવાય ? લોકીમાંસના આ ગોળામાં
 દરેક ક્ષણે દેરકારો થતા જાય છે. કાષ્ઠમતિની સાથે તેમાંનો દરેક
 દરેક કણ નાશ પામે છે, અને ફરીથી બીજા નવા નવા કણોનો
 તેમાં સંમિલ થતો રહે છે. એ મુજબ બાહ્યવથાના સર્વ પરમા-
 ળ્યો જીવાની આવનાં સુધીમાં લય પામે છે. આ પ્રમાણે જન્મથી
 મરણાદિ પર્વત એકસરખું ચાલુ જ રહે છે. પરન્તુ જે 'હું' તે
 તો બાહ્યમાં પણ હોતો અને આ જ પણ હું. તેથી, પરમાત્મનો
 ટકો ને દેહ તે 'હું' કેમ માની શકાય ? તેવી જ રીતે સ્વપ્નાદિ
 અવસ્થાઓમાં પણ 'હું' તો હું જ. તે વખતે આ દેહ સાફ
 અગર પાંચરની માફક ગમે તે ટેકાણે અને ગમે તે દાસનમાં પડેલો
 હોય છે. અર્થાત્ સ્વપ્ન જોનારો 'હું' તો આ દેહથી જુદો જ હોય

છે. એ પણ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. તેમ જ દેહ જ 'હું' એમ કહીએ તો તે 'હું' તો પથારીમાં જ પડેલો હોય છે. તો પછી આજુબાજુ કોઈ છે અગર નહિ તે કેમ તેને સમજાવું નથી ? તે માટે એ જાણનારો 'હું' તો કોઈ બીજી જગ્યાએ હોય છે, એમ કહેવું પડે છે. અગર 'હું' હોઈ 'હું' એ શા ઉપરથી ? ના, ના 'હું' હોઈ 'હું' એ તો તદ્દન નિશ્ચિત છે. કારણ 'હું' નથી 'એમ કહીએ તો 'જિંમ થઈ' એવો અનુભવ અને કેવી રીતે યથા શકત ? અને તેવો અનુભવ તો હંમેશા થાય છે, એ દેખીતું છે; અને તે મારાથી જાણી શકાય છે એ પણ નિર્વિવાદ છે. કારણ 'હું' કંઈ જ નહિ જાણનારો એટલે જડ હોઈ તો પછી સ્વરૂપનો વિચાર પણ કોણ અને કેવી રીતે કરે ? અર્થાત્ દેહ એટલે જ 'હું' એ વિચાર તો જૂઠાભરેલો જણાય છે. 'હું' એ કંઈ દેહ ન હોય શકે. એ "હું" તો કોઈ બીજો જ છે.

હું પ્રાણવાયુ, મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયાદિ હોઈશ ?

તો પછી આ શરીરની અંદર રહેનાર અને મને ચલાવનાર પ્રાણવાયુ એ 'હું' હોઈશ કે ? નહિ, નહિ, એ પણ 'હું' નહિ; કારણ કે તે પણ કંઈ જાણવા સમર્થ નથી. (પ્રાણવાયુને સ્વયં-જ્ઞાન નથી.) કારણ કે જિંમમાં તે વહેતો હોવા છતાં તેની આસપાસ શું બને છે, તેનું તેને જિજ્ઞાસુ જ્ઞાન થતું નથી. તો પછી કદાચ મન એટલે 'હું' હોઈશ ? પરંતુ મન એટલે શું ? અનેક વૃત્તિઓ મળી તે બને છે, તો તે પૈકી કયો વૃત્તિ એટલે 'હું' ? શરીર પરમાણુના દ્રવ્યોના પુંજનું બનેલું હોય છે, તેવી જ રીતે મનની અનેક વૃત્તિઓ જોડે છે અને પુનઃ તેનો વિલય થઈ જાય છે. તેમાં કાલમનું એવું કાળ છે ? ત્યારે તો પછી 'હું' એ કેને સમજાવું ? બુદ્ધિનો પણ એવો જ પ્રકાર છે. નિશ્ચય એ જ તેનું સ્વરૂપ છે. પગલ નિશ્ચય તો એ જ જાય છે અને બીજો આવે છે

અને 'હું' તો સદૈવ કાયમ જ રહું છું. 'હું' કોઈ વખતે નથી એમ કદાપિ જનતું જ નથી. તો પછી નિત્ય હોઈ ચરાચરને જાણનારો એવો 'હું' તે કોણ ? અને તે કેવો છે ? સિવાય હેમજેનાના કહેવા મુજબ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, એમને માટે 'હું' એ શબ્દ લગાડવામાં આવતો નથી. પણ 'મારું' એ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે. અર્થાત્ દેહથી માંડીને તે ઠેક બુદ્ધિ સુધી આ સર્વે કરતાં 'હું' તો કોઈ જુદો જ છે એ વાત નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે. અને તે 'હું' એ તો સર્વદા એટલે હંમેશાં જાણકારરૂપે જ રહે છે. અર્થાત્ 'હું' તો નિત્યપ્રતિ અખંડ અને ચરાચરનો સાક્ષીરૂપ છે એમાં શંકા નથી. એવો કાયમનો જો 'હું' તે કયા સાધન વડે અનુભવમાં આવે છે, તે કોઈ મને સ્પષ્ટ રીતે સમજતું નથી. પણ ભક્ષા એ કેમ મને સમજાય નહિ ?

જગતમાં ઘટાદિ વસ્તુઓ અનુભવમાં આવે છે, તે તો જાણે નેત્રેન્દ્રિયથી આવે છે, તે વિના આવતી નથી. પ્રાણવાયુ એ સ્પર્શેન્દ્રિય વડે સમજાય છે. મન છે તે તેને ચનાર સંકલ્પવિકલ્પોના યાન વડે સમજાય છે. તેમ બુદ્ધિ પણ યાન વડે જ જોળખી શકાય છે. પરંતુ તે સર્વે તો 'મારાં' કહેવાય છે. તો પછી 'હું' પોતે કયા યાન વડે અનુભવમાં આવું છું તે સમજતું નથી. હવે મને એમ લાગે છે કે, આ બધી જાણનો આન રહેણું હોવાથી મને મારું પોતનું એટલે આત્માનું યાન થતું નહિ હોય. જો એમ જ હોય તો ? હા ! 'હું' હવે આ અનેક પદાર્થોનો સંકલ્પ હોડી દઉં એટલે મને મારા સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય એવો સંભવ છે. આ પ્રકારા, અધિકાર કે અત્યંત મુખ્ય થયું તે આત્મા !

આ પ્રમ.જે નિશ્ચય કરીને તેજે મનના તમામ સંકલ્પોનો ત્યાગ કર્યો. એકામના ચરાને લીધે પ્રથમ મન અધિકાર જ તેના અનુભવમાં આવ્યો. તેથી માગું એ જ સ્વરૂપ હોવું જોઈએ,

એમ તેને લાગવાથી ધણી જ આનંદ થયો. વળી પાછું ફરી એકવાર પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ લેવાની તેના મનમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારે નિમ્ન વડે તેણે પોતાના ચંચલ મનને નિરુદ્ધ કર્યું. તેની સાથે જ એક દિવ્ય અને અદ્ભુત તેજ તેના અનુભવમાં આવ્યું. તે દશ્ય ક્ષણવાર જોઈને પોતે પુનઃ જાગૃત થયો. અને આ શો પ્રકાર છે? એમ કહીને વિસ્મિત થઈને પુનઃ એવો વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'અહોહો! સ્વસ્વરૂપ જ આમ અનેક પ્રકારે કેવી રીતે ભાસમાન થાય છે? પણ ફરી એકવાર જોઈ' એમ કહી તેણે પુનઃ મન નિરુદ્ધ કર્યું, ત્યારે તે ધણી વખત પશંત નિદ્રામાં જ લીન થઈ ગયું અને તેને તેટલા સમયમાં એક વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું. થોડા વખત પછી જાગૃત થયા બાદ આ યથેક્ષા બધા પ્રકારો વડે તેને મોટો ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ અને તે કહેવા લાગ્યો કે, 'નિદ્રામાં સપડાઈને મેં આ સ્વપ્ન તથા દશ્યો શાના જોયા? પ્રથમ પેલો અધકાર અને પછી પેલું તેજ જોયું, તે પણ એક સ્વપ્ન જ હશે? અને સ્વપ્ન એટલે તો મનનો વિલાસ! ત્યારે આ આપત્તિ કેવી રીતે ઠાકવી? ત્યારપછી તેણે ફરીથી એકવાર મનના નિમ્નનો દડ નિશ્ચય કરીને ચિત્તને પુનઃ એકાગ્ર કર્યું. ત્યારે તે સહેજ સ્થિર થયું. આ પ્રભાણે મનની સ્થિરતા થતાં જ પોતે આનંદસમુદ્રમાં ડૂબી ગયો. હોય એવો અનુભવ તેને થયો. પરંતુ અનભ્યાસને લીધે ફરીથી ચિત્તની ચંચળતા વડે તરત જ તે સમાધિમાંથી જાગી ગયો અને મનની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'આ શું? અને સ્વપ્ન આવ્યું કે કંઈ ચિત્તભ્રમ થયો? કે આ બધો જ પ્રકાર ખરો છે? અને મોટું આશ્ચર્ય થાય છે કે મેં કંઈ પણ વિષય અર્થોત્ત નાશ અથવા મુદ્ધમ સાધેનોનો આધાર તો લીધો ન હતો, છતાં અને આ અત્યંત સુખાનુભવ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયો? આહાહા! આ સુખના લેશ માત્રની પણ ખરાબરી ફરી સહે એવી જગતમાં ખીણ કંઈ પણ વસ્તુ જ નથી.

ગાઠ નિદ્રામાં જે સ્થિતિ થાય તે પ્રમાણે જ 'હું' અંદરની અને બહારની સ્થિતિનું જ્ઞાન જૂઠી ગયો હતો, છતાં એ સુખ તે સમયે ક્યાંથી આવ્યું? સુખ થવાનું સાધન અથવા કારણ તો કંઈ પણ જડત્વ નથી, તો પછી તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું? આત્માની શોધને માટે તો 'હું' તૈયાર થયો છું. પરંતુ તે તો પ્રાપ્ત થયો જ નહિ અને તેના બદલામાં તો કંઈ જુદા જુદા પ્રકારો જ નજરે પડ્યા, એ શું હશે? તો પછી આ પ્રકાર એ આત્મા કે અંધકાર એ આત્મા? અથવા સુખ થયું તે આત્મા? કે આત્મા આ સર્વ કરતાં કંઈ બીજો જ છે? અથવા આ બધાં સ્વરૂપો આત્માનાં જ છે? હા, આનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી. તેથી હવે તો આ બાબત ચતુર સ્ત્રી હેમસેખાને જ પૂછવી એ ઠીક.

મને શા માટે બોલાવી?

એ મુજબ વિચાર નહીં થતાંની સાથે જ દારપાસને બોલાવી હેમસેખાને પોતાની પાસે તેડી લાવવાની આજ્ઞા કરી. થોડા સમયમાં જ દારપાણે કહેલા સંદેશા મુજબ તે જ્ઞાનમનોહર રમણી હેમસેખા ત્યાં આવી પહોંચી. તે વખતે રાજપુત્ર હેમચૂડ શાન્ત ચિત્ત વડે એક આસન ઉપર સ્થિર થઈને બેઠેલો તેની નજરે પડ્યો. તે વખતે તેના શાસેન્દ્રિયાસ તદ્દન શાન્ત રીતે ચાલતો હતો. ચિત્ત ચલન વિનાનું થયું હતું. તમામ દ્વિંદ્રિયોનો ઉપસંહાર થયો હતો. તે જોઈ તે તેની નજર જઈને લગોલગના આસન ઉપર બેઠો. હેમસેખા નજર જઈને બેઠી કે તરત જ રાજપુત્રે આંખો ઉપાડી. તે વખતે પોતાની પાસે હેમસેખા બેઠી એમ તેના જોવામાં આવ્યું. બંનેની નજરોનજર મળતાં જ હેમસેખાએ પ્રેમ વડે તેને આશ્વિનન કયું અને તે અમૃતગુણ એવી પ્રપુર વાણીથી બોલી:- પ્રિય રાજન! આપે મને શા માટે બોલાવી છે? આપની પ્રાપ્તિ ને ઠીક છે ને!

આત્મા આ જ કે બીજો કોઈ છે ?

આ પ્રમાણે સ્ત્રીએ કુશળવૃત્તાંતાદિ પૂછ્યા પછી રાજપુત્રે હેમસેખાને કહ્યું કે, 'તારા કહેવા મુજબ આત્મસ્વરૂપનું દર્શન હોવા હું આ એકાન્તમાં આવીને ખેઠો અને તદ્દન તન્મય થઈ મર્યો. પરંતુ મને તો કોઈ જુદા જુદા ચમત્કારો જ નજરે પડ્યા. એ શું ? પ્રથમ મારો વિચાર એવો થયો કે, આત્મા એ હંમેશા પ્રાપ્ત જ છે, સિવાય તે નિત્ય પ્રકાશમાન જ છે. તેથી તે નિત્ય સ્પષ્ટપણે અનુભવમાં આવતો નથી તેનું કારણ તે બીજી અનાત્મ વસ્તુઓની ઢીપાણિને કીધે હોય, એમ સમજીને મેં આંદર અને બહારના તમામ બાસને નિરુદ્ધ કરીને ચિત્તને તદ્દન સ્થિર અને શાન્ત રાખ્યું. આટલું કરવા છતાં પણ મને કોઈ સમજાયું નહિ. પ્રથમ મેં ત્યાં અંધકાર જોયો; એક વખત પ્રકાશ જોવામાં આવ્યો. એક વખત એક સ્વાનું જોવામાં આવ્યું. એક વખત તો મને મહા-સુખ પ્રાપ્ત થયું. તો હે દેવી ! આ બધો પ્રકાર શો છે તે મને કહે. આત્માનું સ્વરૂપ આ જ છે કે કોઈ જુદું જ છે ? તે બરાબર ખુલાસો કરીને કહે, એટલે મારાથી તે આત્મા બરાબર ઓળખી શકાય.

આત્મા તો કદી અપ્રાપ્ત હોય ખરો કે ?

આ પ્રમાણે પ્રશ્ન સાંભળી તે જલ્લતાની સ્ત્રી હેમસેખાએ કહ્યું કે, 'રાજન ! સ્પષ્ટ રીતે કહું છું તે આપ તદ્દન એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળો. આપે બાજ નિરોધ કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો તે ધણું જ સારું થયું. દરેક આત્મવેત્તાને તે ધણું જ પસંદ હોઈ સર્વ-માન્ય છે. તે વિના કોઈ પણ જગ્યાએ અને કોઈને કદી પણ સ્વસ્પર્શન થયેલું નથી. કારણ કે આત્મા તો હંમેશા પ્રાપ્ત જ છે. પ્રાપ્ત થવાનો હોય તો પછી તે આત્મા જ શાનો ? અને જે આત્મા જ છે તે પ્રાપ્ત થવાને ઇતરવચન પણ ક્યાંથી હોય ! સ્પર્શ, સ્પર્શ, સ્પર્શનિમાદાદિ સાધનો એ કોઈ આત્માની પ્રાપ્તિ

કરવાને માટે કરવાનાં હોતાં નથી. પણ ફક્ત 'હું' અને 'મારું' ઇત્યાદિ મિથ્યા ભ્રમ કે જે અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલો માનવામાં આવે છે, તેની નિવૃત્તિને માટે જ કરવાનાં છે. વસ્તુતઃ આત્મામાં તો કદી કંઈ પણ ઉત્પન્ન થયેલું જ નથી. છતાં પણ આ વિશાળ એવું વિશ્વ મૃગજળ, સસજાના શિંગડા અથવા વંધ્યાપુત્રવત્ ભાસ-માન થયેલું જણાય છે. તથા તેમાં જન્મમરણાદિ અનંત દુઃખોનો ભ્રમિત એવો મિથ્યા અનુભવ થતો હોવાનું ભ્રમથી જે ભાસે છે, તે ભ્રમની નિવૃત્તિને અર્થે જ આ ઉદ્વિગ્નિગ્રહાદિ સાધનો કરવાની અપેક્ષા યાત્રોમાં બતાવવામાં આવેલી છે. આત્મા તો હંમેશાં પ્રાપ્ત જ છે. તે કદી પણ અપ્રાપ્ત હોઈ શકે જ નહિ. વળી જે મૂળ અપ્રાપ્ત જ હોય તેની પ્રાપ્તિ તો 'મૂલં નાસ્તિ કુતાઃ શાલા' એ ન્યાયાનુસાર કદી પણ સંભવતી નથી. પ્રાપ્તિ તો મૂળ પ્રાપ્ત હોવા છતાં અપ્રાપ્ત છે એમ જે ભ્રમથી ભાસે છે, તેની જ યથા શકે! વળી આત્મા હંમેશાં પ્રાપ્ત જ છે, તો પછી પ્રાપ્ત વસ્તુની જ ફરીથી પ્રાપ્તિ તે કેવી રીતે થઈ શકે? તાત્પર્ય કે આમ સાધનો દ્વારા તો આત્મા હંમેશા અપ્રાપ્ત જ કહેવાશે, એટલે સાધનાદિ વડે તેની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે સંભવી શકે? આથી કોઈ પણ સાધનો આત્માની પ્રાપ્તિને માટે ઉપયોગી થઈ શકતાં નથી. આ રીત પ્રમાણે આત્માની પ્રાપ્તિ તો અશક્ય જ ગણાશે!*

*ન જાયતે મ્રિયતે વા વિપશ્ચિદ્વાયં કુતશ્ચિન્ન ચમૂષ કશ્ચિત્ ।
 યજ્ઞો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન દન્યતે દન્યમાને દારીરૈ ॥
 (ય. ૧, ઘટ્ટી ૨, વક્રો ૧૮ વક્રોપનિષદ)

સાશ્વતશ્ચઆત્મા કદી જન્મતો નથી તેમ તેના નાશ પણ થઈ શકતો નથી. દેહરૂપે મરતો નથી કોઈ શરણુ વડે તે ઉત્પન્ન થતો નથી અથવા તેમાંથી કોઈ શરણુ ઉત્પન્ન થઈ નથી. ને અજ, જન્મમરણ ર. ૫૮૧૫ વર્તે આત્મા કોઈ નેથી જઈ તથા પુરણુ અર્થે આત્માની

જઝ્યાં પછી ઝોળખ્યો નહિ

મનનો નિરોધ એ આત્માની પ્રાપ્તિનો ઉપાય બિલકુલ નથી. આની સ્પષ્ટતા માટે દૃષ્ટાંત કહું છું. કોઈએક વસ્તુ અંધારાને લીધે દેખાતી નથી. પરંતુ દીવા દલાદિ સાધનોના નિમિત્ત વડે તે અંધારાને દૂર કર્યા બાદ તે જ વસ્તુ નવીન વસ્તુની માફક આપણને પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. અથવા ચિત્ત ઠેકાણે નહિ હોવાને લીધે કોઈ જગાએ પોતે જ મૂંઝા સોનાનું પોતાને જ વિસ્મરણ થાય; બાદ મનની અંદરના વિચારો દૂર કરી માત્ર લક્ષ ઠેકાણે લાવીને સ્મરણ કર્યા પછી તે નષ્ટ થયેલું સોનું જેમ તેને પ્રાપ્ત થયું હોય એમ લાગે છે, તેમ જ આ આત્મપ્રાપ્તિને માટે પણ છે. ખીજા વિચારોને દૂર કરવા એ વસ્તુતઃ જોતાં સુવર્ણ પ્રાપ્ત કરવાનો ખરો ઉપાય નથી. તેવી જ રીતે બાહ્ય પદાર્થોનો નિરોધ કરવો એ કોઈ આત્મપ્રાપ્તિનું મૂળ કારણ નથી. દીક, આપ આ વખતે તો આત્માને ઝોળખી શક્યા નહિ. તેનું કારણ એ આપને જાણ નહિ, એ નથી; પરંતુ આપને તે પરિચિત નહોતો, એટલું જ તેનું કારણ છે. એટલે કે કોઈ મનુષ્ય રાતની વખતે શાળની સભામાં ગયો, ત્યાં તેણે દરેક સભાસદને જોયા, સળગાવેલા દીવાઓ જોયા, પરંતુ પ્રકાશ એટલે શું, એટલી જ તેને માહિતી ન હોવાથી આ સભામાં

રહિત છે. અગર જો શરીરશક્તિનો નાશ થાય છે છતાં આત્મા તો નાશ પામતો નથી.

अदारीरं शरीरेष्वनवस्थे व्ययस्थितम् ।

मदान्तं विभ्रुमात्मानं मत्वा घीरो न दोचति ॥

(૧-૨-૨૨ પદોપનિષદ્)

સારાંશ:-શરીરમાં શરીરથી રહિતરહે, સર્વ શરીરશક્તિ ક્ષણિક પદાર્થોમાં વિચરણે, મદાનરણે તથા સર્વજ્ઞ આપકરણે એ પ્રમાણે આત્માને જોઈ (પારી) વિવેચી અર્થાત્ અધિગતી પુરૂષ ચોક્કસરૂપ થાય છે.

અજવાળું કેવી રીતે થાય છે, તેનો હિસાબ તેનાથી થયો નહિ. તે પ્રમાણે આપની સ્થિતિ થઈ. માટે રાજ્ય, હવે હું કહું છું તે સાંભળો.

નિરોધ પછી અને પ્રકાશ પહેલાં જે સ્થિતિ તેજ આત્મા

નિરોધ ક્યાં પછી આપને અંધકાર જણાયો ખરોને? તો તે અંધકાર જોવામાં આવ્યો તે પહેલાં અને નિરોધ પછી વચલા સંધિના સમયમાં આપની જે સ્થિતિ હતી, તેની જ લાવના હંમેશાને માટે રાખો, એટલે જસ. તે જ આપનું ખરું સ્વસ્વરૂપ છે. પરમાત્મના પશુ એ જ છે. તે જ જગાએ તમામ બહિર્મુખ (બહારની માયાને વળગેલા) ભોંકા મદામોહ વડે સપડાઈ જાય છે. શોધી શોધીને યાત્રી જાય છે, છતાં તેઓ આ પરમપદને પામતા નથી. દુનિયા ઉપર ધણા શાસ્ત્રવેત્તાઓ છે, બુદ્ધિયાળાઓ પણ છે; તર્કશાળાઓ છે, છતાં આ સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેઓ તમામ રાતદિવસ દુઃખ ભોગ ભોગવી રહ્યા છે. શબ્દાર્થ કરવાની વિદ્યા હોય તેથી કાંઈ પરમપદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અગર તો કાંઈ પંડિત તેની શોધ ક્યાં કરે છે. તેવી શોધની અવસ્થા જ્યાં સુધી જાય છે ત્યાં સુધી તેને આ પદ પ્રાપ્ત થયેલું નથી એમ સમજવું. કારણ કે તે મહત્ત્વ કરી શકાય તેવું નથી, તેમ ક્યાંયે દૂર જઈ તે મળવા જેવું પણ નથી. જોડેલી જોડેજ તે હંમેશાં પ્રાપ્ત છે. તે પદ વિચાર કરવાથી સમજાય તેવું પણ નથી. સર્વ વિચાર બંધ પડે છે ત્યારે પણ તે પ્રકાશિત થાય છે. એટલે કે તે હંમેશાં આ જોને અવસ્થાઓમાં સ્વરૂપ વડે રિપ્ત જ છે. મનુષ્યની છાયા દોડીને પકડવા જ્યાં તે કદી પણ નાથ આવતી નથી. તે મુજબ કોઈ પણ એકાદ કિંવા કરવામાં આવે તો તેનાથી તે (સ્વરૂપાવસ્થા) પ્રાપ્ત થવાની એટલે નાથ જાને તેવી નથી. જે પ્રમાણે કોઈ એક જાતક નજીકમાં પડેલા અ.રસામા દળને પ્રતિબિંબો જુએ છે, પરંતુ નજીક કેઈ જાતકને નેહ કે ભાવની શક્તિ નથી, તે જ પ્રમાણે જ્યાં ભાવ આત્મસ્વરૂપ

મહાઆદર્શમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા જગત જ્ઞેતાં જ હોય છે, પરંતુ તેની પિછાન નહિ હોવાને લીધે જ તેઓ આત્માને જાણતા નથી. જેમ કોઈ મનુષ્ય આકાશને ઓળખતો નહિ હોવાને લીધે, આકાશમાં રહેલા જગત પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જુએ છે છતાં આકાશ એ શું છે તેનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી, તેમ આ આત્મસ્વરૂપની બાબતમાં પણ છે. તેથી જ રાજન્ ! આપ ધણી જ સૂક્ષ્મ દષ્ટિ વડે તેનો ખ્યાલ કરો.

જ્ઞાન છે કે નહીં એમ કહેવું તે પણ જ્ઞાન જ છે.

આખું દશ્ય જગત જ્ઞાન અને જ્ઞેય એમ બે જ પ્રકારથી બનેલું છે. તે બંનેમાં જ્ઞાન એટલે જાણવું અથવા જાણવાપણું એ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. તે જો ના હોય તો સર્વ નકામું છે. સર્વે પ્રમાણોને એ આધારરૂપ છે.

તાત્પર્ય એ કે જ્ઞાન એ સ્વયમેવ છે. તેને માટે બીજું કોઈ પ્રમાણ નથી. અને તેને કોઈ પ્રમાણની જરૂર નહિ હોવાને લીધે તે સર્વજ્ઞ મૂળ આદિકારણ હોઈ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. એક પણ સાધન એવું નથી કે જે તેને સિદ્ધ કરી બતાવે. આવા પ્રકારે સાધન દ્વારા જો તેની સિદ્ધતા (સિદ્ધિ) નથી, તો પછી ‘એ જ્ઞાન જ છે એ શા ઉપરથી ?’ એમ આપ પૂછશો. તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જો મૂળમાં જ્ઞાન એટલે જાણવાપણું ના હોય, તો પછી તે છે કે નથી એવું જ્ઞાન પણ ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ તે ઉપર આશ્રેય પણ શાનો અને જગત પણ શાનો ? એકના અભાવે બંને હોતા નથી. તાત્પર્ય કે આ આશ્રેય જ સંભવે નહિ; જેથી તેનો (જ્ઞાનો) અભાવ એમ જાણવું શક્ય જ નથી. કોઈ એક મોટા તક્તવાનું કાચની માફક તેનું સ્વરૂપ હોઈ દર્પણમાંના પ્રતિબિંબની માફક તેનામાં જ આખું જગત બાસમાન થાય છે. દેશ અને રાજ એ બંને તેની અંદર અને તેના આધાર વડે જ બાસમાન થતા હોવાથી

દેશકાળની મર્યાદામાં તે ઠેવી રીતે સંભવી શકે? અર્થાત્ દેશ અને કાળની હદમાં આત્મા આવી શકતો નથી. તે તેમની હદબહાર અર્થાત્ મર્યાદાથી પર છે. બિલકુલ દેશકાળાદિની મર્યાદાનું અસ્તિત્વ આત્મા એટલે જ્ઞાનના આધાર વડે જ છે. તેને જ્ઞાન એમ કહેવાથી પણ જે મર્યાદિતપણું આવે છે તે તો આકાશમાંની મર્યાદિત વસ્તુઓ જેમ અમર્યાદ એવા આકાશને પોતાની હદમાં લે એવો જે આભાસ થાય છે, તેના જેવું છે; પરંતુ તે ખરું નથી. આ રીતનું જે આપનું સ્વસ્વરૂપ તેને આપ સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિ વડે લક્ષમાં લો. તે જ સર્વામાન્ય એવા જ્ઞાન એટલે (પ્રજ્ઞાનં યત્ત્વ-બ્રહ્મવેદમહાવાક્ય) ચૈતન્ય વડે જ આ સમસ્ત જગત રહેલું છે. તેની સાથે એકરૂપતાનો અનુભવ લાઇ તે અનુભવ ન્યારે સ્વતઃસિદ્ધ એટલે સહજસિદ્ધ થાય છે. એટલે પુરુષને આખું જગતકર્તાત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. .

પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનું સ્થાન

રાજપુત્ર! તે પરમપદ શોધવાનું સ્થાન હવે કહું છું, કે જેથી તે પદની આપને પ્રાપ્તિ થશે (૧) નિદ્રા અને જાગૃતિ એ બન્ને વચ્ચેની અવસ્થામાં અર્થાત્ આ બે અવસ્થાઓની વચ્ચેની સંધિમાં; અથવા (૨) એક વસ્તુના આકારને છોડી ચિત્ત ખીળ પદાર્થ ઉપર જવાની અગાડના સંધિઅવસ્થામાં; અથવા (૩) હૃદય-માથી નીકળેલી વૃત્તિ પદાર્થ ઉપર પડેલના સુખીના સમયમાં જે રિશ્તિ હોય છે તેને આપ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી લક્ષમાં લો. જે જ પરમપદ અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપ છે, જે એક વખતે પ્રાપ્ત થવાથી પુનઃ કદી પણ અવિચાર્ય મદામોદમાં મોહિત થવાનું નથી. આ સંબંધમાં અઘાત દોરાને લીધે જ આ ભ્રમિત જગત આટલું જાણુ વિચાર્ય થયેલું બામે છે. રાજન! તે આત્મસ્વરૂપમા રાજ, રાજ્ય, રાજા, રાજા અને રાજા એમાંનું કાંઈ જ નથી. તેમ જ ત્યાં સુખ અને દુઃખ એ બન્નેમાંથી પણ કાંઈ જ નથી. તે

સ્વરૂપ ગ્રાહ્ય અગર ગ્રાહકમાંનું એકે નથી. તે જ આ સર્વસ્વનો આધાર છે; તે જ આ બધાં ક્ષિત્તિભિન્ન રૂપો વડે ભાસમાન થયેલું છે. અથવા તો તેમાંનું કંઈ એક નથી, એમ પણ કહી શકાય છે. એ જ સર્વેશ્વર છે. વિષ્ણુ, શંકર, બ્રહ્મદેવ તથા મહેશ્વર પણ એ જ છે. ચિત્તને રિષ્ટ કરીને કેવળ સદૃષ આત્માથી જ આત્માને જીઓ. ચિત્તને સર્વ દ્રશ્ય પદાર્થો ઉપરથી દૂર કરીને અર્થોત્ દટાવી લઈ અન્તર્મુખ કરવું એટલે જાણ પદાર્થોમાંથી ચિત્તને દટાવી તેનો અન્તઃકરણમાં વિશ્લેષ કરવો, અર્થોત્ અંદરની જાણુ ધ્યાન કરવું. હવે 'હું' જોઈ 'હું' એવો અંધની માફકનો વિચાર પણ ઊડી દેવો. કારણ કે આત્મસ્વરૂપ દ્રશ્ય, દ્રષ્ટા અને દર્શનથી પર છે. તદ્દન નિશ્ચલ થઈને જોવું અને ન જોવું એવી બન્ને પ્રકારની ભાવનાઓને ભૂલી જઈ પછી જે કંઈ રોષ રહે તે જ આપનું સ્વરૂપ છે. એટલા માટે હવે વખત નહિ ગુમાવતાં તે અવસ્થાનું આપ સેવન કરો.

હેમત્તેજાએ આ મુજબ કલા પછી વિચાર વડે થોડા સમય-માં જ તે આત્મપદ હેમચૂડના અનુભવમાં આવ્યું. અર્થાત્ હેમ-ચૂડને આત્મસાક્ષાત્કારનો સ્વાનુભવ થયો અને તે જ ક્ષણે નિર્વિ-દ્ય સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ તથા દેહનું અને જાણ જગતનું તેને પૂર્ણપણે વિરમરણ થયું.

પ્રકરણ ૧૦ મું

આંજો મીંચવાથી યા ઉઘાડવાથી શું થાય?

ચેતાના પતિને પરમાત્મરિષિતિ પ્રાપ્ત થયેલી છે એવું જોઈ હેમત્તેજાએ તેની સમાધિનો જન્મ નહિ કરતાં તેને તે જ રિષિતિમાં રહેવા દીધો. જાદ એક મુહૂર્ત પછી તેની સમાધિ ઊઠી અને

આંખો ઉઘાડીને તેણે પોતાની આંખો અને બાહ્ય જગતનું અવલોકન કર્યું. પરંતુ તત્કાળ તેને તે નિર્વિકલ્પ સમાધિઅવસ્થામાં રહેવાની ઇચ્છા થઈ અને તે ત્વરાથી આંખો બંધ કરવા લાગ્યો. હેમચૂડ આ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પાવસ્થામાં સ્થિત રહેવાની તૈયારી કરી છે, એવું જોઈ તે સુધામધુરભાષિણી હેમલેખા રાજપુત્રને હાથ પોતાના હાથમાં લઈ બોલી: ‘મહારાજ! આપે શી વિચાર કર્યો છે, તેની મને સમજ પડતી નથી! મારે કહો વારુ! આંખો બંધ કરીને અથવા ખુલ્લી રાખવાથી આપને કયો લાભ કિંવા હાનિ થવાની છે? આંખો ઉઘાડી રાખવાથી શી હાનિ થાય છે અને તે બંધ કરવાથી શી ફાયદો થાય છે? રાજન! આપની શી આવના છે તે મારે જાણવાની ઇચ્છા છે.’

અરેરે! લોકોને સુખદુઃખનું સાચું જ્ઞાન નથી!

આ પ્રમાણે હેમલેખાએ પૂછ્યું, તે વખતે રાજપુત્ર હેમચૂડને જાણે મદોન્માદથી આગસ બરાખું હોય અને તેથી બોલવાને કંટાળતો હોય, તેમ તે આગસની ધૂનમાં જ બોલ્યો: ‘દેવી! બધા લાંબા વખત બાદ મને આજે આ વિશ્રાંતિનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે. દુઃખથી બરપૂર આ બાહ્ય અને સૂખા જગતમાં વિશ્રાંતિની જગ્યા જ ક્યાં છે? આ સર્વ બાહ્ય વ્યવહાર હવે તો મને કુચાઓ આવૃત્ત જેવો લાગે છે. તે હવે બસ થયો. દુર્દૈવ વડે અધ લેઈ ન શકે તેમ આ આત્મરિયતિનું મુદર સુખ આજ સુધી મને પ્રાપ્ત થયું નહોતું. અને જેમ કેમ માણસ પોતાના ધરમા દારોતો ખત્તનો નદિ જળવાથી બીજા માત્રને દરે છે, તેમ મેં આજ પર્વત પામે દોષા ઓળા આ સુખરૂપી મહામાત્રને ઝાગ્યો નદિ અને દુઃખ મધુરરૂપી મહેલા જિવમુખને જ એક મની લીધું હતું. ત્રિજગતની મારફત સુખમયમાં નાથ પામનાર એ જિવમુખ સિવાય એક મને કશું નથી અને તેની પાછળ જમવાથી મને અનંત દુઃખ

ભોમવવાં પડ્યાં ! શાંતિ તો કોઈ દિવસે મળી જ નહિ. અરે ! આ લોકોને સુખ અને દુઃખનું વિચારપૂર્વકનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું હોતું નથી. તેઓ ઇચ્છાઓ તો મુખની કરે છે, પરંતુ મૂખોની પેઠે દુઃખના જ હુંમરો ભેગા કરે છે. તેથી હે દેવી ! પ્રજાનો કરવાનું અને દુઃખો ભોમવવાનું હવે જસ થયું. આરા ઉપર છું કૃપા કર, હું તને દાય જોડીને પ્રાર્થના કરું છું. સુખમય આત્મરચાનમાં એટલે સ્વસ્વરૂપાવસ્થામાં ચિરકાલીન વિશ્રાંતિ લેવાની હવે મને ઉત્કંઠા થઈ છે. અને દેવી ! અરેરે ! છું પણ કેવી કુદૈવી છે ! છું તે પરમપદને જાણતી હોવા છતાં તે વિશ્રાંતિનો ત્યાગ કરી ગાંડાની માફક દુઃખને માટે શા સારુ ધમપજાડા કરે છે ?

‘ ખેદની વાત છે કે આપે હજી પરમપદ જાણ્યું નથી ! ’

આ મુજબ હેમચૂડનું કહેવું સાંભળી લીધા બાદ તે ચતુર બોલે સહેજ મોં મલકાવી ફરીથી કહ્યું કે : ‘ રાજન ! મને ખેદ થાય છે કે આપે તે પરમપદને હજી સુધી જાણ્યું નથી. જ્યાં પડોંઆ પછી અંતઃકરણ નિખાલસ, શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય છે અને પુનઃ કદી યત્ કિંચિત્ પણ મોહ યતો નથી, તે સ્થાન પૃથ્વી ઉપરના મનુષ્યોને આકાશ દૂર છે, તે પ્રમાણે આપને હજી બાકું દૂર છે. આપે જે કાંઈ જાણ્યું તે સર્વ ન જાણ્યા જેવું જ થયું. મહારાજ ! આપો બંધ કરીને અથવા તો ઉધાડી રાખીને તે સ્થળ જોઈ શકાય છે ખરું કે ? કોઈ એકાદ કૃતિ કરવાથી અથવા તે કરવાનું છોડી દેવાથી તે પદ કોઈને કદી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. કોઈ એક જગાએ જવાનું છોડી દેવાથી અથવા એક જગાએથી બીજી જગાએ જવાથી પણ તે સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. આખો મીંચવામાં આવે, અગર એકાદ કોઈ ક્રિયા કરવામાં આવે, અથવા કોઈ ડોકાણે જવું પડે, અને તેમ કરવાથી જો કાંઈ પ્રાપ્ત થાય, તો પછી તે પૂર્ણ રિચાઈ કેવી રીતે કદી શકાય એ કદો વાર ? ચોખ્ખાના ચાર દાણ

આપ સમજો છો તે પૂર્ણપદ હોય શકે જ નહિ. * કારણ આપ તેને કાલક્રિયાદિની મર્યાદામાં લઈ મર્યાદિત બનાવો છો. અરે રાજપુત ! આ કાલાગ્નિ જેવી તેજસ્વી મહાસંવિત કઈ જગતે નથી તે કહો વારુ ? અનેક કલ્પનારૂપી લોકકાના દગલાને આ સંવિત અગ્નિની માફક આત્મરૂપ બનાવી દે છે. તે પરમપદ એકવાર પૂર્ણ રીતે જાણ્યા પછી આંખો ઉધાડીને કરવાનું કાંઈ પણ કર્તવ્ય આપને માટે રહેતું જ નથી. 'હું' મનનો નિરોધ કરીને તે જોડું 'હું' જેવી હૃદયમાંની અંધિ આપ છોડી દો. આ જગત આત્મરૂપ નથી પણ ખીજું જ કાંઈ છે, એવી દૃઢ અંધિને

* ॐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદચ્યતે ।

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાયશિષ્યતે ॥

ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

સારાંશઃ—આ પૂર્ણ ૦, તે પૂર્ણ ૦, પૂર્ણથી જ પૂર્ણ શબ્દ પામે ૦ તથા પૂર્ણમાંથી પૂર્ણને લેતાં પણ અવરોધ પૂર્ણ જ રહે ૦. (દશાવારણ-પરિપદ અથવા કલ્પસૂત્ર)

તેમકે આકાશ એ પૂર્ણ વસ્તુ છે. તે યદાદિ ઉપાધિથી મિથ્યા યદાદિ કાલરૂપ છ એમ વ્યવહારમાં દેવતામાં આવે છે. છતાં તે મૂળ આકાશ નો પૂર્ણ જ છે. સિવાય યદાદિનો નાશ થાય તોપણ તે આકાશ તે પૂર્ણ જ છે. આ યદાદિનું અસ્તિત્વ પણ તે આકાશ વડે જ હોય છે. આથી ને સર્વ સમયે પૂર્ણરૂપ જ હોય છે, એમ બજવું. આ પ્રમાણે જ આત્માનું પણ સમજવું. યદાદિ મિથ્યા ઉપાધિએ જ જારી છે તે પણ આત્માને લીધે જ છે. અર્થાત્ તે આત્મરૂપ જ છે. તેમ કલ્પતિ, ત્રિવિત, દેવ, ડાહ્યા, દેવ, દરેન, કર્ત, કર્તુ, કાવ, દેવતાદિ ત્રિપુરીઓ પણ આત્મરૂપ જ છે. દેવ, અદેશ, મન, બુદ્ધિ, અવિદ્યા, સુષુપ્તમાત્રા, જાગૃત્ત્વમાત્રા, કર્તૃત્વમાત્રા, જ્ઞાન, મરણ અને ને સર્વથી પર એ પણ આત્મરૂપ જ છે. આથી જ આ પૂર્ણ ૦, તે પૂર્ણ ૦, યદાદિ અદાવાદિમાત્રા પણ તે જ પૂર્ણરૂપ ૦ અને યદાદિમાત્રા પ્રલય બાદ પણ તે જ, અર્થાત્ તે પૂર્ણરૂપ જ છે

પણ આપ નિર્મળ કરો અને દરેક જગ્યાએ અખંડાનંદ વડે જે સદા સર્વ કાળ પરિપૂર્ણ અને હરપૂર છે એવું આત્મસ્વ જુઓ. દર્શનમાંના પ્રતિબિંબની પેઠે આ સર્વ ચૌદે લોક આત્મસ્વસ્વ જ દેખાય છે એ પ્રભાણે સર્વજ જુઓ, અને 'હું' દરેક જગ્યાએ આત્મસ્વસ્વ જ જોઈ 'હું' એવી ભાવનાનો પણ ફરીથી ઉદય નહિ થાય એવા સામાન્ય ચૈતન્ય સાથે મળી જઈ આત્મસ્વસ્વમાં સ્થિત થાઓ.'

અનાસક્ત કર્મયોગી હેમચૂડ

આ મુળ્ય હેમલેખાનું કથન શ્રવણ કર્યા બાદ હેમચૂડનું અંતરંગ (અંતઃકરણ) તદ્દન શાન્ત થયું. તેની સર્વ બ્રાન્તિઓ દૂર થઈ ગઈ અને પૂર્ણ આત્મસ્વસ્વ એટલે શું એ તેને સમજાયું અને તેના અભ્યાસ વડે આસ્તે આસ્તે તેને પૂર્ણ તદ્દુપતા પ્રાપ્ત થઈ તેમજ કાયમને માટે તે પરમપદમાં સ્થિત થયો, અર્થાત્ જીવન્મુક્ત બની ગયો. ત્યારબાદ તેણે પૃથ્વી ઉપર રહીને હેમલેખાદિ ઓળનોની સાથે પ્રુષ્ઠજ વિદાર કર્યો. મોડું વિસ્તૃત રાત્ર્ય પણ ચલાવ્યું. પ્રસંગવચાત્ લગ્ન ઉપર જઈ ચતુષ્કોને પણ જીત્યા; અનેક શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કર્યું અને તે શોધોને સંબળાવવાની શોધ પણ કરી; દ્રવ્યસંપાદન કર્યું અને અશ્વમેધ, રાજસૂય ઇત્યાદિ પ્રમુખ યજ્ઞો પણ કર્યા. આ પ્રભાણે તેણે જે અધુન વર્ષો સુધી જીવન્મુક્ત અવસ્થાનો અનુભવ લીધો.

બધા જ જ્ઞાની

હેમચૂડને જીવન્મુક્ત દશામાં વિદાર કરતો જોઈ તેના પિતા રાજા મુક્તાચૂડ અને બાઈ મળિચૂડના મનમાં પણ એક વખત એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે હેમચૂડની સિધ્ધિ પ્રથમની માફક હાલમાં કેમ જણાતી નથી? તે મુખ વખતે અનિશ્ચય આનંદમય થતો નથી અને દુઃખમાં ઉદાસ પણ થતો નથી. લાઝ, દાનિ, યત્ર, મિત્ર ઇત્યાદિ તે સરખાં જ લાગે છે. આમ થવાનું કારણ

આપે જે અદ્ભુત જ્ઞાન સંભળાવ્યું તે ઘણું વિચિત્ર અથવા બધી રીતે મને અશક્ય જ લાગે છે. કારણ કે આ દસ્ય વિશ્વ આપે કહ્યું તે મુજબ કેવળ ચૈતન્યરૂપ જ કેમ કરીને હોય? તે ચૈતન્યરૂપ છે એવું પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાયું નથી, એટલે માત્ર શ્રદ્ધા રાખીને માન્યા વિના બીજી ઉપાય દેખાતો નથી. કારણ કે, ચૈતન્ય પદાર્થોથી ચૈતત્વ છુટું જ હોય, એવું કાંઈ પણ વખતે અનુભવમાં આવે એમ લાગતું નથી અર્થાત્ તેનો જરા પુણ્ય ભેગ ખાતો નથી. તો પછી મન તો કેમ માને? માંટે કૃપા કરીને શ્રી તેની સમજ પડે એવી રીતે સ્પષ્ટતાથી આપ કહો, કારણ કે હું સંશયથી ઘેરાયો છું.

પરશુરામે આવો પ્રશ્ન પૂછ્યા પછી શ્રીકૃત્તાત્રેયે પરશુરામને ઉત્તર આપ્યો કે, 'હે પરશુરામ! તને દસ્યનું તત્ત્વ બરાબર સમજાય એ રીતે કહું છું. આ તમામ દસ્ય કેવળ મિથ્યા ભ્રમથી જ દેખાય છે, બીજું કાંઈ પણ નથી. તેની ઉત્પત્તિ કહું છું, તેનું બરાબર એકાગ્રચિત્ત વડે સાંભળ.

આ જગત કારણ વગર જ ઉત્પન્ન થયું હશે?

આ દસ્ય જગત એ તો એક દાર્ઘ્ય છે. કારણ તો કશી એની ઉત્પત્તિ થતી વેળાએ જ જન્માઈ આવે છે. ઉત્પત્તિ એટલે નવાપણાથી દેખાવું. એ મુજબ જોતાં દરેક કાળે કાળે જગત નવા નવા રૂપથી જ બાસમાન થાય છે. દાર્ઘ્ય કામ કહે છે કે, જગત દરેક કાળે કાળે બદલાતું રહે છે ખરું, પણ તે નહીની માત્ર પ્રવૃત્તાપે નિત્ય છે. વચ્ચે કેટલાકો કહે છે કે, સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થોનાં મનુષ્યો વડે જ તે બદલે છે. મને તેમ દેવ પણ તે ઉત્પન્ન થયેનું છે, એ તો નિશ્ચયત્વ છે, એનું ખાતે છે. દેવે તે ઉત્પન્ન કરેનું છે એમ માનવામાં આવે, તો ને કારણ વગર પેતાની મેન-સ્વમત્તન જ ઉત્પન્ન થયેનું છે, એમ કહેવું મોખ

નથી; કેમકે જો પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થવાનું હોય તો પછી ધડો
એ ધડો જ યાચી યાય? વસ્ત્ર જ કેમ ન બને? એટલે જગતમાં
દેખાતી એ મર્યાદા પોતાની મેળે જ કેવી રીતે રહી શકે? અને
તે મુજબ તે ન રહે તો પછી વ્યવહાર કેમ ચાલે? સિવાય કાર્ય
અને કારણનો પરસ્પર થનારો સંબંધ પણ દરેક જગાએ એવા
નિશ્ચયવાળો જ મળી આવે. ■ કે જો યોગ્ય સામગ્રી હોય એટલે
જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ તેમાં જરા પણ ન્યૂનત્વ હોય તો
તે થતું નથી. તેથી કરીને કારણ વિના સ્વાભાવિક રીતે પોતાની
મેળે જ જગતનું ઉત્પન્ન થવું સંભવતું નથી. વળી એવા પણ
અનુભવ જોવામાં આવે છે કે, જે જેવું કાર્ય કરવા ધારે છે
તે તેવું જ સફળ થાય છે. તેથી એવા પ્રકારનું કાર્યરૂપ જગત
પોતાની મેળે જ થવું એમ કેમ કહી શકાય? જો કે જગતનું કારણ
દેખાતું નથી, પરંતુ એટલા ઉપરથી તેને કારણ જ નથી એમ
કાંઈ કહી શકાય નહિ. કારણ કે ધણી બાબતોમાં જે ન્યાય લાગ
પડે છે, તે આ જગાએ પણ માન્ય રાખવો યોગ્ય છે. એટલે ધણી
વખત એવું બને છે કે કાર્યના મૂળમાં જ કારણ હોવાનું નજરે પડે
છે; તેથી તે કાંઈ જગાએ પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાતું ન હોય તોપણ તે
■ એમ ધારવું જોઈએ; નહિ તો તમામ ભોક્ષીના ચાલી રહેલા આ
વ્યવહારમાં વિરોધ આવશે. આથી બધી જ બાબતો સકારણ છે અને
તેથી જ કાંઈ કાર્ય કરવાનું હોય છે ત્યારે ભોક્ષે તેના સાધનો એકઠા
કરવા મંડી પડે છે. જગતનો તમામ વ્યવહાર આ પ્રકારે જ ચાલતો
હોવાનું નિત્ય દેખાય છે. ત્યારે જગત પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થવું
એમ કહેવું એ હીક નથી.

અવ્યક્તમાંથી વ્યક્તની ઉત્પત્તિ ઘડી શકે ?

બીજા કેટલાક કહે છે કે, આ જગતરૂપ કાર્ય અવ્યક્ત
એવા પરમાત્મ્યોનું બનેલું છે. પણ જગત કે જે વ્યક્ત છે

તેની પાસે પૂર્ણપદને માટે ચોખ્ખા એવું પ્રમાણ ક્યાંથી સંભવે ? વળી સામાન્ય અનુમાન વડે જોઈએ તોપણ કર્તા સિવાય કાંઈ થવાનું કોઈ પણ જગ્યાએ જણાવું નથી, તેથી જગતનો કર્તા તો કોઈ હોવો જ જોઈએ, અને તે પણ ચેતન હોવો જોઈએ. તેવી જ રીતે આ જગતકાર્ય અલૌકિક હોવાને લીધે તેનો કર્તા પણ સાધારણ તો ન જ હોઈ શકે. તેથી તે અવશ્ય વિશ્વક્ષણ અને અમર્યાદ શક્તિવાળો જ હોવો જોઈએ. એ પૂર્ણસ્વરૂપ ઈશ્વરનું તત્ત્વ ઓળખવાને માટે વેદોનું જ સર્વોચ્ચ અને નિર્બોધ એવું પ્રમાણ છે.

જગત-ઉત્પત્તિ કરનાર કોણ ?

વેદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, સૃષ્ટિની પૂર્વે પૂર્ણસ્વતંત્ર એવો એક મહેશ્વર જ હતો. તેની પાસે કોઈ પણ જાતની સામગ્રી નહિ હોવા છતાં તેણે પોતાના સ્વાતંત્ર્યનાં બળ વડે સ્વસ્વરૂપજૂત પદ્ધતિ ઉપર જગદ્રૂપ ચિત્ર પોતાના વિજ્ઞાસને માટે જ ભાસમાન કરેલું છે. જેમ સ્વપ્નમાં અથવા મનોરાજ્યમાં કોઈ માણસ પોતે કદપનાથી દેહ નિર્માણ કરીને તેને જ ‘હું’ કહીને તે વડે વ્યવહાર કરે છે, x તેમ

x મનોરાજ્ય અથવા સ્વપ્ન વખતે કોઈ માણસ આજ રાત્રે અમુક પ્રકારનું સ્વપ્ન અનુભવવા માટે કોઈ પણ પ્રકારની સામગ્રીની કિંવા સાધનો સાથે રાખીને નિદ્રા લેતો નથી; છતાં પણ સ્વપ્નમાં મનુષ્યાદિ સ્થાવર જંતુમાદિ પ્રત્યક્ષ દ્વ્યોત્પર યતું અનુભવમાં આવે છે. તે પ્રમાણે જ આ જગતની ઉત્પત્તિનું પણ સમજવું. સ્વપ્નનો જેમ ભગવતિ યતાં ક્યાં વિષય થઈ જાય છે, તે જણાવું નથી તેમ મહાદેવ જાદ જગતની પણ એવી જ રીતે યાય છે અને આત્મસાક્ષાત્કાર યતાં આ જગદ્રૂપ નહ થઈ જાય છે. જે ભગૃત થયેલો દોષ તેનો સ્વપ્નજન્ય જે કે નહ થયેલો દોષ છે છતાં તે સમયે જેની નિદ્રામાં સ્વપ્નાવસ્થામાં દરો, તેમને માટે તો તે સ્વપ્ન અને તેમા ચાલતો સર્વ વ્યવહાર સત્ય જ લાગશે. તે પ્રમાણે તત્ત્વવેત્તાની દૃષ્ટિને જગતનો જાદ થયેલો દોષ છતાં અજ્ઞાનીઓને તો તે સત્ય જ છે એમ લાગે છે.

એ મહેશ્વર આ સ્થૂલ જગતાદિ દસ્ય ઉત્પન્ન કરીને તે વિશે 'હું' એવી ભાવના રાખે છે (દૃષ્ટાંક૩). અને હે પરશુરામ! જેમ આ તારો દેહ સ્વપ્ન-દિક્ષામાં હુમ થતો હોવાને લીધે તે તારું ખરું સ્વરૂપ હોવાનું નથી, તેમ પ્રલય વખતે આ દસ્ય જગનનો લોપ થતો હોવાથી, એ તેનો દેહ થતો નથી. જેવી રીતે હું દેહાદિકથી ભિન્ન, કેવળ ચિન્મય છે, તેવી જ રીતે આ દેવ મહેશ્વર પણ જગદ્દરહિન કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ દોષ નિર્વિકાર છે, તેણે પોતામાં જ આ બ્રહ્માત્મક જગતરૂપી ચિત્ર બીજું કરેલું છે. તેના વિના બીજું કોઈ પણ કોઈ જગ્યાએ હોવાનું નથી. તેથી આ ચિત્ર બીજું કઈ જગ્યાએ પ્રગટ થઈ શકે? ચૈતન્ય વિના કોઈ પણ સમયે, કોઈ પણ સ્થળે કશું પણ હોવાનું શક્ય છે ખરું કે? જ્યાં ચૈતન્ય નથી એમ કહેવામાં આવે ત્યાં તો તે કાળ અને દેશ, તથા જ્યાં અને ત્યાં કહેનાર એ બંનેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી. જો ચૈતન્ય નથી એમ કહીએ, તો તે બીજું કઈ વસ્તુથી સિદ્ધ થાય? સારાંશ એ કે, ચૈતન્ય એ જ જગનનો માસ કરનારી પરિપૂર્ણ અને અનિમ મહાસત્તા છે.

આત્માથી જગતની સત્તા બિલકુલ ભિન્ન નથી

સમુદ્ર વિના જેમ તરંગ અગર સૂર્ય વિના જેમ તેનું તેજ દોષ થકે જ નહિ, તેમ જ સંવિદ્ આત્માથી જુદી એવી બીજી કોઈ સત્તા જગનને બિલકુલ જ નથી. સારાંશ એ કે, યદિના આરંભમા એક મુદ્દચૈતન્યસ્વરૂપ મહેશ્વર અર્ધાનુ મહાદેવ જ રહ્યો હતા, તેનાથી જ આ ગગનર જગત ઉત્પન્ન થતું બાકે છે, તેનામાં જ રહે છે અને તેનામાં જ છેવટે લય પામે છે, એનો નેદનો નેત્ર છે. તેમ: શંકા કરવી યોગ્ય નથી. શરૂઆત કે જે જાગનો સ્થૂળ રીતે પ્રગટ અનુભવમાં આવે એવી નથી, તે જાગનોમ: તો એક વેદનો જ અપર આત્મ કર્તા વિના: છટકો નથી. અને તે વેદ રહે છે કે, આ દેવ જગતની ઉત્પત્તિ વડે: મહામાપન વગરનો દોષ તેને જ

આ આપું' જમરૂપ જગત ઉત્પન્ન ન હોવા છતાં ઉત્પન્ન કર્યા જેવું લાગે છે. તે મહેશ્વર પૂર્ણ, શુદ્ધ અને અત્યંત સ્વતંત્ર હોવાને લીધે તેણે સ્વાત્મચૈતન્યરૂપ બીંત ઉપર અખિલ જગદ્ગ્રૂપ ચિત્ર પ્રગટ કર્યું છે. તે સિવાય બીજા કોઈના આધારથી તે રહી શકે એ સંભવિત નથી. કારણ એ ઈશ્વર સર્વવ્યાપી હોવાથી તેના વગર જગતને બીજું કોઈ સ્થાન જ નથી. તેથી કરીને બીજા કોઈ પણ સ્થળે જગતની રિયતિ સિદ્ધ થતી જ નથી. આથી દર્પણમાંનાં પ્રતિબિંબની માફક આ આપું' જગત તે પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં જ પ્રગટ થયેલું છે, એમ કહેવું એ કહાપણુભરેલું છે. જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ થનારો આ દેવ, યોગીએ સંકલ્પથી નિર્માણ કરેલા નગરની જેમ આ જગદ્ગ્રૂપ ચિત્રક્રિયા પ્રગટ કરે છે, એ જ મત સુસંગત છે. હે પરશુરામ ! સંકલ્પબળથી તૈયાર કરેલી તારી સ્વમાદિ સૃષ્ટિમાં અનેક જીવો, જડ પદાર્થો અને બીજા પણ કેટલાક પ્રકારો છે અને તે સર્વે મનમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, મનમાં જ રહે છે અને ઉઘટે મનમાં જ લય પામે છે. એ તો તારી બાજુમાં છે ને ? સારાંશ એ કે, જેવી રીતે આ સર્વ કેવળ મનોમય હોય છે, તેવી જ રીતે પરમેશ્વરની પાસેથી આ જગત કેવળ મનોમય ઉત્પન્ન થાય છે. તે પરમેશ્વર તો કેવળ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. ચૈતન્ય એ જ સર્વની સાક્ષી-ત્રિપુરાદેવી હોઈને તેનામાં જ અનંત પ્રકારની શક્તિઓ એકત્ર રહેલી છે. તે જ મર્ચાદાઇન્ય છે તથા અમર્ચાદથી પણ પર અને પૂર્ણ વ્યાપક છે.

મર્ચાદા બે પ્રકારની છે

વ્યવહારમાં મર્ચાદા બે પ્રકારની હોય છે, દેહની અને કાળની. તેમાં દેહ એ આકારાત્મક છે અને કાળ એ ક્રિયાત્મક છે. પરંતુ આકાર અને ક્રિયા એ બન્ને મર્ચાદિન હોઈ અમર્ચાદ એવા ચૈતન્યના આશ્રયથી જ રહેનારા હોવાને લીધે તેમનાથી અમર્ચાદ એવા ચૈતન્યને મર્ચાદિન કેવી રીતે કરી શકારી ?

આપું જગત ચૈતન્યરૂપ છે ?

ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાનકલા જાણવી.* એ કયા સ્થળે અને કયે સમયે નથી ? અથવા જાણવું (પ્રજ્ઞાન) જ નથી, તો પછી જાણવાની વસ્તુ વગેરે ક્યાંથી હોય ? પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોવું એ પણ તે પ્રકાશિત અથવા પ્રગટ થયેલું હોય તો જ સિદ્ધ થઈ શકે છે. અર્થાત્ અસ્તિપણું એ જ પ્રકાશ અને પ્રકાશ એ જ ચૈતન્ય છે. આ પ્રકાશ એટલે જ જ્ઞાન. એ સ્વયંસિદ્ધ હોવાથી મુખ્ય છે. જડ વસ્તુઓ વગેરે સર્વે આના આધાર વડે જ પ્રકાશમાન થાય છે. પોતાની જાત વડે તેઓ પ્રકાશમાન થતી નથી, એટલે તે સ્વયં-પ્રકાશસ્વરૂપ નથી, પરંતુ શુદ્ધ ચૈતન્ય તો બીજાની મદદ વિના પોતે પોતાથી જ પ્રકાશે છે, અર્થાત્ તે સ્વયંપ્રકાશ છે. હવે જો તે પ્રકાશમાન ન થાય તોપણ પદાર્થોનું અસ્તિત્વ તો છે, એવું જો કહેવામાં આવે તો પછી “ છે અને નથી ” એવા બેદ-અબેદની વ્યવહારમાં કંઈ પણ મર્યાદા રહેશે નહિ. અને આમ થવાથી તો જ નથી તે પણ છે એમ જ કહેવાનો પ્રસંગ આવશે. આ પ્રકારનો મદાન હોય તેમા ઉત્પન્ન થનો હોવાથી અસ્તિત્વ એ ચૈતન્યનો જ પ્રકાશ અથવા જ્ઞાન છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જેમ અરીસાનું અસ્તિત્વ એ જ પ્રતિબિમ્બનું અસ્તિત્વ છે, તેમ ચૈતન્ય એ જ જગતનું અસ્તિત્વ છે. અને તેથી જ આપું જગત એ કેવળ ચૈતન્ય-સ્વરૂપ જ છે. તેમાં વિચિટ્ આકારો દેખાય છે એ વાત ખરી, પણ તે તો માત્ર આ ચૈતન્યના ધનપણને તેમજ સ્વચ્છતાને લીધે જ દેખાય છે, નહિ કે આકારની સ્વતંત્ર સત્તા વડે.

ચૈતન્યરૂપ અરીસાને બુદ્ધિ બિમ્બની જરૂર છે કે ?

પદાર્થની પોતાની જાતની કાબૂચ, સ્વચ્છતા અથવા નિમંજ્ઞતાને લીધે જ પણ તેમને તેનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે પરંતુ

* “ પ્રજ્ઞાનં પ્રજ્ઞા ” મદ ૧.૧૪ અ.૨૬-૨૭

પ્રતિબિંબ પડવાનો ધર્મ જેમ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હશે, તેમ તે પ્રતિબિંબ ઓછુંવરુ પડે છે. અરીસામાં તે બન્ને ધર્મ હોવાથી તેમાં પ્રતિબિંબ રપટ પડે છે. પાણીમાં નિર્ભળપણું હોય છે, પણ દઃ-
ણાશ ઓછી હોવાને લીધે પ્રતિબિંબ તેટલા પ્રમાણમાં અરપટ દેખાય
છે. આકાશમાં નિર્ભળપણું છે, પણ કઠણાશ જરા પણ નથી તેથી
તેમાં પ્રતિબિંબ પડતું જ નથી, એ તો દરેકના અનુભવની વાત
છે. હવે આદર્શ જડ છે અને તે સ્વતંત્ર પણ નથી. તેથી તેમાં
પ્રતિબિંબ પડવા માટે બહારનાં અન્ય બિંબની અપેક્ષા હોય છે,
પણ ચૈતન્ય પૃથ્વી સ્વતંત્ર હોવાને લીધે તેને બિંબરૂપ ખીજ કાઢ
વરતુની જરૂર પડતી નથી. ઉપરાંત ચૈતન્યને કાઢપણુ જાતનો મેલ
હોતો નથી. નિર્ભળપણું એ તો તેનો સ્વતઃસિદ્ધ સ્વભાવ જ છે. મેલ
તો ખીજ પદાર્થને લાગી ચકે. પરંતુ ચૈતન્ય તો એકતું એક જ અને
અખંડિત હોવાથી તે ચિત્રવશમાં મેલ હોવાનો સંભવ જ નથી.
બિલકુલ તેના એ સર્વવ્યાપીપણાને લીધે જ તેની શુદ્ધતા સર્વથી વધારે છે.

જગતરૂપ પ્રતિબિંબ શામાં પડે છે ?

હવે ખીજ રીતે વિચાર કરીશું તો જણાશે કે, જે પોતા
ભાસમાન થતું નથી, પરંતુ ખીજના અનુષંગથી જ ભાસમાન થાય
છે તેને જ પ્રતિબિંબ કહેવામાં આવે છે; અને જગત એ એવા જ
પ્રકારનું પ્રતિબિંબરૂપ છે, જે તમારી જાણમાં જ છે; કારણ કે તે પોતા
જાતે કદાપિ ભાસમાન થઈ શકતું નથી; ચૈતન્ય અર્થાત્ જ્ઞાનકક્ષાન
આશ્રય ઉપર જ તે દેખાય છે. આમ હોવાથી જગત પણ અરીસામાં
પ્રતિબિંબના જેવું હોઈ, ચૈતન્ય એ અરીસાના જેવું જ છે, એ
રપટ થાય છે; કારણ તે ચૈતન્યમાં જાનજાતના અનેક વિચિત્ર ભા
ભાસમાન છે. તે ભાસમાન કરનાર અરીસાની જેમ
પણ તે જીવન ચલુ નથી; એટલે તે
જીવે. અરીસામાંનાં

જુદાં નથી, તેમ ચિદાત્મારૂપ અરીસા ઉપરનાં પ્રતિબિંબો પણ ચિદ્રૂપથી જુદાં જ નથી. અરીસામાંનાં પ્રતિબિંબો બીજાં બિંબ વડે પડે છે, જ્યારે ચૈતન્ય-ઉપરનું આ જગદ્રૂપ પ્રતિબિંબ ચૈતન્યના સ્વાતંત્ર્ય વડે જ પડે છે. હે પરશુરામ ! તું પણ ચેતન છે. તું પોતે જ તેનો અનુભવ કરી જો. પોતાના સંકલ્પબળ વડે પોતાનામાં જ કોઈ પણ બિંબ વગર અને બીજા કોઈ પણ બિંબ વિના જુદા જુદા પ્રકારના ભાવો પ્રતિબિંબિત થાય છે. એ સંકલ્પબળ એટલે જ સ્વાતંત્ર્યનું સ્થૂલ સ્વરૂપ. સંકલ્પ વિનાની અવસ્થામાં એ જ ચૈતન્ય તદ્દન શુદ્ધ અને નિર્મળ રૂપે હોય છે. એ મુજબ ચૈતન્યમાં શુદ્ધ ઐક્ય સ્વરૂપ હોય છે. તે મહાસ્વાતંત્ર્ય મહેશ્વરસ્વરૂપ ચૈતન્ય જ જગતની ઉત્પત્તિની પહેલાં પોતે જ સંકલ્પસ્વરૂપે વિવર્તન પામે છે. (પૃષ્ઠાંક ૧) અને તેથી જ આ પ્રતિબિંબાત્મા જમત ભાસમાન થયેલું છે. સંકલ્પની દૃઢતાને લીધે તે ચેતન પોતે જ પોતાને સ્થાયી દેખાવું થયું છે. તે દરેકને એકસરખું જ દેખાય છે એટલે અનુભવમાં આવે છે તે પણ તે સર્વેશ્વરના પૂર્ણસ્વાતંત્ર્યના પ્રભાવ વડે જ છે. પોતે જ દૃઢ સંકલ્પથી બનાવેલાં આ દર્યાદિ અન્ય જીવોનું સ્વાતંત્ર્ય મર્યાદિત દેવાને લીધે, તેમનું મનોમય જગત તે એક એકને જ પ્રત્યક્ષમાં (જાણમાં) આવે છે, અર્થાત્ એકનું મનોમય જગત અથવા એકના ઉત્પત્તિ થતા અમલ્ય સંકલ્પો બીજાના અનુભવમાં આવતા નથી, એ જ જીવોનું અપૂર્ણપણું છે.

મહેશ્વરનું મહત્ત્વ સ્વાતંત્ર્ય

જેમી (૧) પ્રકાશ (૨) પ્રકાશ અને (૩) પ્રા.સ્વ.

અ.મ. પ્રકાશ ક્રમનાં તે ' પ્રકાશક ', પ્રકાશ વાગુઓ પ્રમદ થતાં જે મ.પત તે ' પ્રકાશ ' અને પ્રમદ થતી વાગુઓ તે પ્રા.સ્વ કહેવા છે. દરે પ્રકાશ વાગુઓ પ્રકાશ વડે જ પ્રકાશન થવા

છે. પ્રકાશનો અંભાર હોય તો પોતે સ્વતંત્ર રીતે પ્રકાશમાન થઈ
 શકતી નથી. તેથી તેને પરપ્રકાશિત કહેવામાં આવે છે. આ
 પરપ્રકાશિત વસ્તુઓ સંખ્યામાં તો જોકે અનેક હોય છે, છતાં
 આ અનેક વસ્તુઓનો પ્રકાશ કરનાર પ્રકાશક તો એક જ છે, અને
 તેને પ્રકાશિત કરવાને માટે બીજા કાઈ પણ સાધનની અપેક્ષા હોતી
 નથી. તેથી તે પ્રકાશકને 'સ્વપ્રકાશ' કહેવામાં આવે છે. આ જ
 તેનું પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે. જેમ પ્રકાશ્ય વસ્તુસમૂહોનો પ્રકાશ કરવાને
 માટે પ્રકાશની અપેક્ષા હોય છે, તેમ મહત્ત્વ સ્વાતંત્ર્યવાન ચૈતન્ય-
 સ્વરૂપ મહેશ્વર એ સર્વ દશ્યમાત્રનો પ્રકાશક છે અને સંકલ્પ
 એ જ તેનો પ્રકાશ છે એમ સમજો. આ પ્રમાણે મહેશ્વરના સંકલ્પ-
 રૂપ પ્રકાશથી તે પ્રથમ (મહમ્) 'હું' (વૃક્ષાંક ૩) એવા દશ્ય-
 રૂપ બનીને પછી તે અવ્યક્ત (વૃક્ષાંક ૪) મમ (મારું) જીવ
 (વૃક્ષાંક ૫) ઇત્યાદિ અનેક દૈતરૂપે ક્રમે ક્રમે વિવર્તભાવને પામે
 છે. આ સર્વ 'હું' 'તું' ઇત્યાદિ ભાવે પ્રતીત થતું ચરાચર
 દશ્ય એ તો પૂર્ણસ્વાતંત્ર્ય એવા મહેશ્વરનો જ વિવર્તભાવ છે. આ
 મહેશ્વર જ પ્રથમ સંકલ્પરૂપ વિવર્તભાવને પ્રાપ્ત થયેલા હોઈ,
 તેના આધાર વડે જેમ એક સ્વપ્નમાં બીજું સ્વપ્ન પડે તેમ તેમાં
 આ વિવર્તક્રમનો મિથ્યા આભાસ થયો હોય એમ જણાય છે.
 એટલે કે મહેશ્વરમાં સંકલ્પરૂપ પ્રથમ વિવર્ત થયો અને તે
 વિવર્તમાં મહમ્ (વૃક્ષાંક ૩) રૂપ વિવર્તભાવ ઉત્પન્ન થયેલ ભાસે
 છે. અહીં સુધી તો તે ફક્ત એકેક વિવર્તભાવને જ પ્રાપ્ત થયેલો
 હોય એમ ભાસે છે. પરંતુ આ મહમ્ (હું) રૂપી વિવર્તભાવમાંથી
 'एकोऽहं घटुस्याम् । હું એક હોવા છતાં અનંતરૂપે યાહું '
 એ શ્રુતિચક્રાનુસાર 'હું' રૂપ સામાન્યભાવે દરેકમાં એક રૂપે રહીને
 મહાદેવભાવે અનંતરૂપે ભાસમાન થયો છે. આથી દરેક પોતાને
 'હું' હું એમ દહે છે. તે જ 'હું' અનેક વિચિત્ર ભાસો દર્શાવતું
 અનેક નામરૂપ ભેદોથી અનંતરૂપે ભાસતું આ જગત વગેરે દશ્ય

અર્થાત્ પ્રકાશ્ય છે. હવે આ પ્રકાશ્ય એવી દશ્ય વસ્તુઓ વસ્તુના કાંઈ નથી હોતી નથી. પરંતુ તે મહેશ્વર જ આ દશ્યાદિરૂપે બનેલા હોય છે. ક્રૂર તે મહેશ્વર જ્યારે સંકલ્પરૂપ પ્રથમ વિવર્તભાવને પામે છે ત્યારે જ તે સર્વ દશ્યાદિરૂપે ભાસમાન થયો એમ ભાસે છે. એટલે અધિકારને લીધે વસ્તુઓનું તથા તેના માલિકનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પણ તેનું પ્રાગટ્ય જણાવું નથી. પરંતુ જ્યારે તેનો માલિક પ્રકાશ કરે છે ત્યારે સર્વ વસ્તુઓ જે સ્થિતિમાં મૂકેલી હોય તે ને તે જ સ્થિતિમાં પ્રગટ થાય છે અને વસ્તુઓનું પ્રાગટ્ય થતાં જ તેનો માલિક પણ પ્રકાશિત થાય છે. તે જ પ્રમાણે આ જગત વગેરે સર્વ દશ્યજન, પૂર્ણસ્વાતંત્ર્યપુરુષાદિ મહેશ્વર જ્યારે સંકલ્પરૂપ પ્રથમ વિવર્તભાવને અર્થાત્ પ્રગટને પામે છે, ત્યારે તેણે જેવો જેવો સંકલ્પ કર્યો હોય તેવા તેના જગત્તાદિ દશ્યરૂપે ને ભાસમાન થાય છે. અને આ રીતે દશ્યાદિ રૂપે ભાસમાન થાય ત્યારે જ તે મહેશ્વર મદત્ સ્વાતંત્ર્યપાત્રો છે, એમ દશ્ય વ્યવદાનમાં તેનું અગ્નિત્વ નિદ્ધ થાય છે.

પૂર્ણ અને અપૂર્ણપાત્ર

પ્રકાશ્ય એવા દસ્યાદિ જગતો હોવા વિષે તેમજ તેના પ્રકાશક મહેશ્વર છે અને તે મહત્ સ્વાતંત્ર્યવાન, સ્વયંબુ અને સ્વયંપ્રકાશ-રૂપ છે, એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે તે મહેશ્વર પોતે પોતામાં જ પ્રકાશક, પ્રકાશ અને પ્રકાશ્યરૂપે પ્રગટ થાય છે. તેને પ્રગટ થવા માટે કોઈ પણ અન્ય સાધનની અપેક્ષા વિનશ્કૃત હોતી નથી. વ્યવહારમાં જેમ સૂર્ય આખા જગતને પ્રકાશમાન કરે છે, પરંતુ સૂર્યને પ્રકાશ કરવા કોઈ બીજા સૂર્યની જરૂર પડતી નથી, તેમ તે મહેશ્વરને પ્રકાશાદિ રૂપે થવા માટે કોઈ પણ અન્ય સાધનની અપેક્ષા હોતી નથી; આથી જ તેને સ્વયંપ્રકાશ કહેવામાં આવે છે અને આ જ તેનું અપરિમિત અને અમર્યાદ એવું મહત્ સ્વાતંત્ર્ય છે.

પ્રકાશ્ય વસ્તુઓ મર્યાદિત અને પરપ્રકાશિત હોવાથી તે મર્યાદાવાળી કહેવાય છે. આ જ તેનું અપૂર્ણપણું અથવા હિનમાત્ર સમજો. આ મર્યાદાવાળી વસ્તુઓ અથવા દસ્યાદિ હોવાનું સ્વાતંત્ર્ય મર્યાદિત હોવાથી તે પ્રત્યેકનું મનોમય જગત અથવા સંકલ્પો વ્યવહારમાં એકબીજાના ગણમાં આવતાં નથી. હોવાનું અપૂર્ણ-પણું તે આ જ છે.

મહેશ્વરનું પ્રાગટ્ય અથવા અપ્રગટપણું

આ વિવેચન ઉપરથી મહેશ્વરનું મહાસ્વાતંત્ર્ય તથા હોવાનું મર્યાદિતપણું કેવી રીતે જણવું તે સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાશે. જળ-તત્ત્વમાંથી જ પૃથ્વીતત્ત્વ બને છે અને પૃથ્વીતત્ત્વમાં અનેકવિધ આકારો નામરૂપો પ્રતીત થાય છે. એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે આ સર્વનું મૂળ જળ હોવાથી તે સર્વ તદ્રૂપ જ છે. તેમજ આ જળ માંથી જ વિ ત બની તેની એકે શાખા સક્રિયરૂપ પ્રકાશસ્વરૂપ તથા બીજી શાખા દસ્યાદિ અથવા પ્રકાશ્યરૂપ બનેલી વ્યવહારમ પ્રતીત થાય છે; તેથી તે બંને શાખાઓ વટખીન ન્યાય પ્રમાણે જગદ્રૂપ જ છે. તે પ્રમાણે પ્રકાશક પોતે જ પોતાના પ્રકાશ્ય

બંધી જ ચિરસ્થાયી પણ હોય છે. બેદ એટલો જ છે કે યોગી-
લોકોનું સામર્થ્ય પરિમિત હોવાથી તેમની સૃષ્ટિ સત્યસંકલ્પાદિ
બહારના પદાર્થો વડે જ સ્વપ્નામાં આવે છે; પણ ચૈતન્યનાથ પરમાત્મા
અપરિમિત સામર્થ્યવાન હોવાથી તેની સૃષ્ટિ તેના સ્વરૂપમાંથી જ
પ્રગટ થાય છે. સારાંશ એ કે પ્રતિબિંબને જેમ અરીસાના
સ્વરૂપથી અલગ અસ્તિત્વ નથી, તેમ ચૈતન્ય વિના જગતનું
અસ્તિત્વ નથી. આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી જગત એ મિથ્યા
છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

જગતમાંના તમામ જાવો અનિશ્ચિત છે

જે સત્ય છે તે પોતાનો સ્વભાવ કદી પણ છોડતું નથી,
પરંતુ અસત્ય હોય છે તે જ પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરે છે. હે
પરશુરામ! આ જગત અત્યંત માયિક, ચંચલ અને ક્ષણિક છે.
એટલા માટે જ અરીસો અને તેમાં પ્રતિબિંબની પેઠે જ તું, આ
જગતના સ્વરૂપનો બરાબર નિશ્ચય કર. આદર્શ અચલ હોય છે,
પ્રતિબિંબ ચલ હોય છે. તેવી જ રીતે જગત ચલ છે અને તેનો
આધાર જે ચૈતન્ય તે રિધર (અચલ) છે. જગતમાંની કાંઈ પણ
અવસ્થાનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે, તે કાળની ગતિ વડે
હંમેશાં બદલાયા કરે છે, પરંતુ એક કાળમાં એક જ સ્વરૂપે સર્વ
રહેતું નથી. જગતમાંના તમામ જાવો અનિશ્ચિત છે. સૂર્યનો પ્રકાશ
દરેક પદાર્થને પ્રકાશમાન કરે છે, પરંતુ એમ કહેવું એ તો કેવળ
મનુષ્યોની દૃષ્ટિ પૂરતું જ યથું. પણ ધ્રુવડ પગે કે જેઓ દિવસના
અંધ હોય છે તેમને તો ત્યારે અંધકાર જ લાગે છે. તેથી એને
પ્રકાશ કહેવો કે, અંધારું કહેવું એ વિચારપૂર્વક જાણી શકાતું
નથી. તેવી જ રીતે ઝેર એ કાષ્ટને ઝેરરૂપ છે, તો ખીજ કેટલાકને
તથા તેમાં ઉત્પન્ન થતા કીટકોને માટે તો તે જીવનરૂપ છે. બીંત
એ માણસને પેલી બાબુએ જવા માટે અટકાવત કરનારી છે, પણ

પરશુરામ ! આ ભ્રમનું કારણ કહું છું તે તું સાંભળ. તે ધર્મ જ પુરાતન છે. સત્ય વસ્તુ જેવા સ્વરૂપની હોય છે તેવા સ્વરૂપે અહણુ નહિ કરતાં તે કોઈ બીજા જ પ્રકારની છે એમ માનીને તેની જ ભાવના દૃઢ કરવી એ આ ભ્રમનું મૂળ છે. જીવ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છોડી દહને દેહને જ ‘હું’ એમ કહી સંબોધે છે. પણ ખરું જોતાં માંસ, રુધિર અને હાડકાંને બનેલો આ અમંગળ દેહ ક્યાં અને નિર્માણ ચિદાત્મા ક્યાં ? પરંતુ ક્ષત દેહ ઉપર જ ‘અહું’ એવી દૃઢ ભાવના કરેલી હોવાથી આત્મા દેહરૂપે ભાસે છે, એટલું જ નહિ પણ આત્મા એ કેવળ ચૈતન્યરૂપ છે એવું જાણવા છતાં પણ ફરી ફરીને દેહભ્રમ થાય છે. એ મુજબ કેવળ દૃઢ ભાવના વડે જ જગત ખરું ભાસે છે. એથી ભ્રમનું જગત મિથ્યા છે એવી દૃઢ ભાવના દીર્ઘ પ્રયત્ન અને સતત અભ્યાસ વડે અથવા યુક્તિ દ્વારા કરવાથી આ જગત સત્ય છે એવી ભાવના દુરત નીકળી જાય છે. જે જેવી ભાવના કરે છે, તેને તેવું જગત ભાસે છે. આ સંબંધમાં હું તને એક જૂનો વૃત્તાંત કહું છું તે સાંભળ.

રાજર્ષિ તંત્રણનું અપમાન

બંગદેશમાં સુંદરપુર કરીને એક પ્રખ્યાત શહેર હતું. ત્યાં પહેલાં સુપેશ્વ નામનો એક રાજા હતો. તે ધણો બુદ્ધિશાળી હતો. તેને મહાસેન નામનો એક નાનો ભાઈ હતો. રાજા સુપેશ્વે એક વખતે અશ્વમેધ યજ્ઞથી પરમેશ્વરનું પૂજન કર્યું. તે પ્રસંગે તેણે યજ્ઞનો ઘોડો છૂટો મૂક્યો અને તેની ચાઝગ તેનું રક્ષણ કરવાને માટે તેના ધણા જગવાન અને પરાક્રમી પુત્રો મોટી સેના લઈને નીકળ્યા. તે પરાક્રમી પુત્રોએ રસ્તામાં ઘોડાને રોકનાર તમામને પોતાનાં જગથી દરાવી દીધા અને તેઓ આ ઘોડાની સાથે ઈસાવની નદીને કાંઠે પહોંચ્યા ત્યાં તેમણે તપોનિધિ રાજર્ષિ તંત્રણને

તપસ્વી યોગીને કાંઈ પણ અશક્ય નથી

રામની આવી આચા થતાની સાથે જ મહાસેન ત્યાંથી નીકળ્યો અને તંત્રીમુનિના આગ્રહે આવી પહોંચ્યો. તે વખતે મુનિ સમાધિમાં હતા. તેમનું શરીર તદ્દન સૂકી લાકડી જેવું થઈ ગયું હતું. તેમનું મન અને તેમની તમામ ઇન્દ્રિયો શાંત થયાં હતાં. તેમનો અહંકાર નિર્વિકલ્પદશાના મહાસમુદ્રમાં લય પામી ગયો હતો. તેમને જોતાંની સાથે જ મહાસેન આદર વડે લાંબો થઈ પગે પડ્યો. બન્ને હાથ જોડી તેણે ઘણી ઘણી રીતે તે મુનીશ્વરની સ્તુતિ શરૂ કરી અને તેમને પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કર્યો. આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતાં કરતાં તેના ત્રણ દિવસ વીતી ગયા, ત્યારે પિતાની થતી સ્તુતિ સાંભળી મુનિપુત્ર સંતુષ્ટ થઈને બહાર આવ્યો. તેણે મહાસેનને કહ્યું: 'રામ! તેં કરેલું સ્તવન સાંભળ્યું અને થયો જ સંતોષ થયો છે. તારી શી ઇચ્છા છે તે કહે. હું તે તરત જ પૂર્ણ કરીશ. હું આ મહામુનિનો પુત્ર છું. મારા પિતાનો બોલવાનો વખત હજી થયો નથી. તેમનું અંતઃકરણ સમાધિમાં જ લીન થયેલું છે અને તે બાર વર્ષે ફક્ત એક વખતે સમાધિમાંથી જાગૃત થાય છે. તેમાં ફક્ત પાંચ વર્ષો થયાં છે અને હજી સાત બાકી છે. આવો તેમનો પ્રથમથી જ સંકેત થયેલો છે. તેથી હું પૂછું છું કે, અમારી પાસેથી શું મેળવવાની તને ઇચ્છા છે, તે તું મને કહે. હું તે કરીશ. હું નાનું બાળક છું એમ તું માનીશ નહિ. હું મારા પિતા જેટલો જ તપસ્વી છું. તપસ્વી યોગી પુરુષોને ખાટે આ જગતમાં કાંઈ પણ અશક્ય નથી.'

આ પ્રમાણે મુનિપુત્ર બાળજી સાંભળી મહાસેને તેને સાંજનાં નમસ્કાર કર્યા અને હાથ જોડી કહ્યું: 'હે મુનિપુત્ર! આપના પિતા સમાધિમાંથી જાગૃત થાય તો તેમની સાથે સંબાળ કરવાની મારી ઘણી ઇચ્છા છે. તેથી, ખરેખર મારી ઇચ્છા

પૂર્ણ કરવાનું આપનું મન હોય, તો આપ મારા ઉપર કૃપા કરો. મુનિને સમાધિમાંથી જાગ્રત કરીને તેમની સાથે સંભાષણ કરવાનું આટલી જ એક મારી હજી છે, તે પૂર્ણ કરી આપો. '

યોગમાર્ગનું અદ્ભુત સામર્થ્ય

એ મુજબ રાગનું ભાષણ સાંભળતા વેંત જ તે મુનિપ્રજ્ઞ કરીથી બોલ્યો: 'હે રાગ! તારી આ હજી પૂરી થવી લગભગ અશક્ય છે. છતાં તને એક વખત કરું છું એમ કહી વિદાય આપ્યા પછી ના કેમ કહેવાય? તેથી તું હવે થોડી વાર જાઓ રો અને મારું યોગમાર્ગનું અદ્ભુત સામર્થ્ય જો. આ મારા પિતા દાસમાં પરમપાવન પદમાં નિર્વિકલ્પાવસ્થામાં રહી વિધ્યાન સે છે. તેમને બાહ્ય પ્રયત્નો વડે જાગ્રત કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. તેથી સુદૃઢ યોગમાર્ગે જંદાંને હવે હું તેમને જગાડું છું, તે જો. આ પ્રમાણે કહી તેણે આસન કર્યું, તમામ બાહ્ય હન્દ્રિયોના સુદૃઢ હન્દ્રિયોના પૂર્ણ રીતે સંનિરોધ કર્યો અને પ્રાણવાયુની જગાએ અપ નવ યુગે સંયોગ કરી તે મધ્ય પ્રાણથી બદાગ નીકળ્યો. જો

એ' યોગ્ય નથી. એ તો અસુરોનો ભાવ છે, તે મુનિનો ધર્મ નથી. તેથી મનમાંથી રીસ કાઢી નાખી તે ઘોડો અને રાજપુત્રોને વગર વિશ્વંજે સોંપી દે અને તેમને જલદી જવા દે, નહિ તો યજ્ઞનો વખત વીતી જશે.'

ટેકરીના પેટમાં

એ મુનિએ પિતાએ આજ્ઞા કરી કે તરત જ તે મુનિપુત્રનો ક્રોધ શાન્ત થયો, અને તેણે પેલી ટેકરીમાં તે જ ક્ષણે પ્રવેશ કરીને પેલા ઘોડાને તથા રાજપુત્રોને લાવીને પ્રીતિથી મહાસેનને સોંપ્યા. પછી, તે ઘોડાને અને રાજપુત્રોને ગામ તરફ રવાના કરીને, આશ્ચર્યચકિત થયેલા મહાસેને મુનિપુત્રને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને હાથ જોડીને પ્રસન્ન કર્યા. પછી તેણે મુનિને કહ્યું: 'હે ભગવન્! આ ટેકરીના ગર્ભમાં આ મારા બન્ધુના હોકરાઓ અને પેલા ઘોડો એ કેમ કરી રહ્યા? તે સમજા લેવાની મારી ઇચ્છા છે. તો આપ મને કૃપા કરીને કહો.' આ પ્રમાણે રાજાએ પૂછ્યું, એટલે પેલા તંત્રી મુનિએ તેને કહ્યું, 'હે રાજા! હું કહું છું તે તું શ્રવણ કર. પૂર્વે હું રાજા હતો. મેં મોટું વિશાળ રાજ્ય ધણું વર્ષો સુધી કયું. પછી, એક વખત પરમેશ્વરની કૃપા વડે એ દુર્ધર્મી અધીશ્વર ચિત્રવર્ણનું મને જ્ઞાન થયું. તેથી આ બધો લોકવ્યવાર અને દુષ્ટતા લાગ્યો. હું તેનાથી કંટાળ્યો અને રાજ્ય છોડીને સોંપી આ વનમાં આવીને રહ્યો. મારી સ્ત્રી પણ મારી સાથે જ આવી. ત્યારથી તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં અને અહીંયાં અહીં (અગ્નિ) વર્ષો વહી ગયાં છે. મારી સ્ત્રી પણ મારી સેવા કરીને પૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચી. ત્યારબાદ એક વખત ભવિષ્યકાળના ઈશ્વરીય અર્થાત્ મહાનિયતિના પ્રદર્શની જ્ઞાપના પ્રભાવ

* જ્યારેને મહાદેવના આરંભમાં દરેક સંકલ્પો ધાતા યજ્ઞ-પૂર્વમકરણયત્ । પ્રમાણે જ એટલે ઈશ્વરની આજ્ઞા મુજબ, આ અખિલ બ્રહ્માવડ મહાદેવ સુધી આવે છે. તેમાં ચત્કિચિત્ પણ ફેરફાર થતો

કેવાસવાસી રહેલી માણસ પડી. અરુરે રહે તે જાણતું નહીં. આવી, મેં તેને હિંમતો. પછી, એક વખત પ્રવેશવાનું કે જોઈને રાત્રી રહ્યું હતું એવું તેણે મારી પાછેરી જ રાત્રી રહ્યું. પછી તેણે રાત્રી કરવાની કમળા રહ્યું. ત્યારે તેણે મારી પ્રવેશવાનું કે જોઈને ત્યારમા પ્રવેશ તેણે મારા ઉપરેથી જનમ રોજીતી કે જોઈને લીધી. તેથી કરીને માત્ર લાવનારના પ્રવેશથી જ એકે ટેકરીની અંદર એક જગત નિર્મોલ રહ્યું છે, અને તે જગત રાત્રીકારનાર તે પોને અધારે છે. તે રાત્રીમાં જ રહેવા પેના દેશને અને રાજકુમારોને બધેનમાં પૂરી રાખ્યા દના.

દેહ નાખી દેવો એટલે મરતું નહિ, યાત્રુ ?

આ ભાષણ સાંભળી મહાએને રહ્યું, 'એ તો એવા જાણતું નહીં યાત્રુ છે. પરંતુ ભગવત! અને તે પ્રવેશ લેવાની કમળા છે, તો કૃપા કરી બતાવશે.' આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કર્યાં 'જનમ! આને એની કમળા પ્રમાણે તારો રાત્રીકારનાર જાણતું' એ પ્રવેશને તે મુનિએ પોતાના પુત્રને રહ્યું અને પોને પુત્ર નિર્મોલ રાત્રીકારનાર પ્રવેશ થયા. ત્યારમા જ તંમયમુનિનો પુત્ર રાત્રીને લઈને પેલી ટેકરી પાસે આવ્યો. અને તેણે પોતે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ રાત્રીને તેમ પ્રવેશ કરવાનું કામનું નહિ. ત્યારે તે મુનિપુત્રને બોલાવતા લાગ્યો. મુનિપુત્રે જોઈને કે રાત્રીથી અંદર લાખલ થઈ શકતું નથી, એટલે તે બહાર આવ્યો. અને તેણે રાત્રીને કહ્યું: 'હે રાત્રી, તું યોગગાન વચરના નથી તેથી તારો આમાં પ્રવેશ થવો અશક્ય છે. યોગગાન વચરના રોજીને પણ આ ટેકરી ધનરૂપ-સ્ત્રીરૂપ જ લાગવાની. પરંતુ પિતાનો આગને મારે માન આપવાનું છે, તેથી તને અંદર લઈ જવો એ મારે માટે તો આવશ્યક છે. તેથી હે રાત્રી! હવે તું તારો આ દેહ જાળીન ઉપરના ઘાસના ખાડામાં નાખી દે, અને માત્ર ચિંતેદેહ લઈને જ અરુરે સાથે અંદર પ્રવેશ કરે.' રાત્રીએ કહ્યું: 'મુનિપુત્ર! દેહમાંથી બહાર નીકળવાનું સામર્થ્ય મારામાં તો નથી. દેહ કેવી

ખચાવ કર્યો. પછી તે સૂર્યમંડળમાં પહોંચ્યો, ત્યાં તે તેના તાપથી
ખજવાં લાગ્યો. ત્યારે મુનિપુત્રે યોગસામર્થ્ય વડે તેનો દાદ શાન્ત
કર્યો. આ પ્રમાણે આગળ જતાં થોડી વારે તે બન્ને મેરુપર્વતનાં
શિખર ઉપર જોતર્યા. પછી મુનિપુત્રે ખતાવ્યા મુજબ રાજા ત્યાંનો
બધો પ્રકાર જોવા લાગ્યો. દૂરદૂરનું તમામ દૃશ્ય જોઈ શકાય તેટલા
માટે મુનિપુત્રે તેને સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક દષ્ટિ આપી. તે વડે તેણે
લોકાલોક પર્વતોની હારો પડેલી જોઈ. તેની પાર ઘોર અંધકાર
ફેલાયેલો હતો અને તેની આ કોરે સુવર્ણની જમીન હતી. તેવી જ
રીતે ત્યાં કેટલાક સમુદ્રો, નદીઓ અને પર્વતોથી ભરપૂર સપ્ત દ્વીપો,
તમામ જીવનો, ઇન્દ્રાદિ દેવો, દૈત્યો, મનુષ્યો, રાક્ષસો, યક્ષો, કિંપુ-
ર્યો ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા રાજાના જોવામાં આવી. તેવી
જ રીતે ત્યાં સાપલોક, વૈકુણ્ઠ, કૈલાસ, વગેરે સ્થાનકો પણ હતાં.
તેમાં મુનિપુત્ર પોતે જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એ ત્રણ
નામોથી જુદાં જુદાં રૂપો ધારણ કરીને નિવાસ કરતો હોવાનું તેણે
જોયું. ઉપરાંત તે જ મુનિપુત્ર પોતાનું રૂપ બદલીને જૂનિયું સાર્વ-
ભોમપણું સ્વીકારીને સર્વ લોકનું ભરણપોષણ કરે છે એવું પણ
તેના અનુભવમાં આવ્યું.

એક જ દિવસમાં બાર અબજ વર્ષો !

મુનિપુત્રનું આવું અદ્ભુત સામર્થ્ય નિહાળીને રાજાને ધણે
જ અચંબો થયો. ત્યારે મુનિપુત્રે તેને કહ્યું : ‘ મહાસેન ! આ નવો
પ્રદેશ જોતાં જોતાં આપણાં કેટલાં વર્ષો વીતી ગયાં તેની તને કાંઈ
ખબર છે ? આપણે ન્યાંથી આવ્યા તે જૂ પ્રદેશના તો એકંદર બાર
અબ્દ (અબજ) વર્ષો વ્યતીત થયાં છે ! અને અહીંયાં તો માત્ર
એક જ દિવસ થયો છે ! ચાલ, હવે આપણે પેલા જૂ પ્રદેશમાં ન્યાં
મારા પિતા છે ત્યાં જઈને જોઈએ. ’

આમ ઠીક મુનિપુત્રે રાજાને સાથે લઈને આકાશમાં ઊડવા
માંડ્યું અને તે પ્રથમની માફક એ પ્રદેશની બહાર આવ્યો.

રીતે નાખવો ? દેહ નાખી દેવો એટલે તો મરવું નહિ, વારુ ?'

મારા ચૂરેચૂરા થઈ જશે હો !

મુનિપુત્રે દસીને કહ્યું : ' અરે ! યોગની તને ખિલકૂલ જ અખર નથી, તેથી હવે તો એ બધું રહેવા દે. તું તો હજી આંખો જ બંધ કર.' એમ કહ્યા બાદ રાજાએ આંખો બંધ કરતાની સાથે જ મુનિપુત્રે યોગસામર્થ્ય વડે તેના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી, પ્રથમ તેના સિંગદેહ કાઢી લઈને તેણે તે ટેકરીમાં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે રાજા ખિલકૂલ બાનમાં ન હતો, તેનું સ્થૂણ શરીર ટેકરી બહાર રહેવાથી મુનિપુત્રે તેને અસંકલ્પથી નિર્મોલુ કરેલો એક બીજો દેહ આપ્યો અને તેમાં તેના સિંગદેહને દાખલ કરીને તેને ભગ્ય ન કર્યો. તે ભગીને જુએ છે તો પેતાને એક મદાદાશમાં લઈને મુનિપુત્ર ભલે છે ! તે વખતે ઉપગ, નીચે અને ચારે બાજુએ સર્વજ મદામવંકર એવું બાકાત જ ન પડે તેટલે તે બાંધે અને મુનિપુત્રને કહેવા લાગ્યો : ' દે મુનિ, ૧, અને હવે મૂકી દેશ નહિ હો ! આ અખર જગામાં જે તું મને છે દીશ તે ૬ પટી જઈશ. મારા કચ્ચરપાળ અને ચૂરેચૂરા ૬૫ જશે. '

ટેકરીમાંનું વિશાળ શ્રદ્ધાઃ

જયાવ કર્યો. પછી તે સૂર્યમંડળમાં પહોંચ્યો, ત્યાં તે તેના તાપથી બળવા લાગ્યો. ત્યારે મુનિપુત્રે યોગસામર્થ્ય વડે તેનો દાહ શાન્ત કર્યો. આ પ્રભાણે આગળ જતાં થોડી વારે તે બંને મેરુપર્વતનાં શિખર ઉપર ઊતર્યા. પછી મુનિપુત્રે જતાવ્યા મુજબ રાજા ત્યાંનો બધો પ્રકાર જોવા લાગ્યો. દૂરદૂરનું તમામ દૃશ્ય જોઈ શકાય તેટલા માટે મુનિપુત્રે તેને સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક દષ્ટિ આપી. તે વડે તેણે લોકાલોક પર્વતોની હારો પડેલી જોઈ. તેની પાર ઘોર અંધકાર ફેલાયેલો હતો અને તેની આ કારે સુવર્ણની જમીન હતી. તેવી જ રીતે ત્યાં કેટલાક સમુદ્રો, નદીઓ અને પર્વતોથી ભરપૂર સમ દ્વીપો, તમામ જીવનો, ઇન્દ્રાદિ દેવો, દૈત્યો, મનુષ્યો, રાક્ષસો, યક્ષો, કિંપુરણો ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા રાજાના જોવામાં આવી. તેવી જ રીતે ત્યાં સત્યલોક, વૈકુણ્ઠ, કૈલાસ, વગેરે સ્થાનકો પણ હતાં. તેમાં મુનિપુત્ર પોતે જ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એ ત્રણ નામોથી જુદાં જુદાં રૂપો ધારણ કરીને નિવાસ કરતો હોવાનું તેણે જોયું. ઉપરાંત તે જ મુનિપુત્ર પોતાનું રૂપ બદલીને જૂમિનું સાર્વભૌમપણું સ્વીકારીને સર્વ લોકનું ભરણપોષણ કરે છે એવું પણ તેના અનુભવમાં આવ્યું.

એક જ દિવસમાં બાર અબજ વર્ષો !

મુનિપુત્રનું આવું અદ્ભુત સામર્થ્ય નિહાળીને રાજાને ધણે જ અચંબો થયો. ત્યારે મુનિપુત્રે તેને કહ્યું : ‘ મહાસેન ! આ નવો પ્રદેશ જેતાં જેતાં આપણાં કેટલાં વર્ષો વીતી ગયાં તેની તને કાંઈ ખબર છે ? આપણે જ્યાંથી આવ્યા તે જૂ પ્રદેશના તો એકંદર બાર અર્બુદ (અબજ) વર્ષો વ્યતીત થયાં છે ! અને અહીંયાં તો માત્ર એક જ દિવસ થયો છે ! ચાલ, હવે આપણે પેલા જૂ પ્રદેશમાં જ્યાં મારા પિતા છે ત્યાં જઈને જોઈએ. ’

આમ કહી મુનિપુત્રે રાજાને સાથે લઈને આકાશમાં ઊડવા માંડ્યું અને તે પ્રથમની માફક એ પ્રદેશની બહાર આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

આ પ્રદેશ કયો ?

ટેકરીમાંથી બહાર નીકળતી વખતે મુનિપુત્રે પેલા રાજને નિદ્રાવશ કયો અને તેના માત્ર સંકલ્પસ્વરૂપ એવા સિંગદેવને લઈને તે બહાર આવ્યો. પછી તેણે તેના સિંગદેવને પેલા પૂર્વશરીરમાં મૂક્યો અને તેને સચેતન કરીને છોડ્યો. મદાસેન સચેતન થયો.

જ્યારે અબજ વર્ષો મુખી તેણે શરીર શી રીતે રાખ્યું ? સર્વ પ્રોત્ત બદલાઈ ગયો અને આ શરીર કેમ ન.શ નટિ પામ્યું ? એવી સંતા અને શાપ એ સંભવિત છે. તેના સમાધાનમાં જાણવવાની આવશ્યકતા છે. જ્યારે રમુલ શરીરમાં સુશ્મ શરીર અથવા સિંગદેવ દોષ ત્યારે જ તે રમુલ દેવની ક્રિયાઓ થતી રહે છે. એટલે કે સુશ્મ શરીર એ જ મુખ્ય છે. આ રમુલ શરીર એ તે કેવળ સિંગદેવની વાસનાઓની પૂનિતિ માટે જ દોષથી તે સિંગદેવનું આશ્રિત દોષ છે. જ્યારે સિંગદેવ રમુલ દેવદાસ ઉપમાય મ.ટ નિમિત્ત કદેલી ક્રિયાઓ તેની પાસે પૂર્ણ રીતે હાજી થે છે અને જ્યારે તે શરીરની ક્રિયાઓ પૂર્ણ થઈ રહે છે ત્યારે તેને ઊંડી બીજી રમુલ શરીર ન પામી રહે છે. આમ જવાબ વાસનાવશાત્ સુશ્મ શરીરદાસ અને ન.શ ન.ટ. પામી રહે છે. આમજન વર્ષો મુખી તેને આ કેમ ન.ટ. હ.પ છે. આ દેવશી સમજ સહાય છે. જવાબાત્ વાસનાવશાત્ ન.શ ન.ટ. શરીર એ જ મુખ્ય છે. હવે તે રમુલ શરીર પામી

ત્યારે તેને આ બધો બાલ ભૂપ્રદેશ ત્યાંની ભૂમિ, જાડ, માણસો, નાનાં, તળાવ ઇલાદિક દરેક પ્રકાર તદ્દન નવો જ દષ્ટિગોચર થયો. ત્યારે તેણે ઘણા જ આશ્ચર્ય સાથે તે મુનિપુત્રને પૂછ્યું: ‘મહાત્મન! આ કયો પ્રદેશ આપે મને બતાવ્યો? પહેલાં જોયો હતો તે કરતાં તો આ જુદો જ જણાય છે. આ શો ચમત્કાર છે?’

પૃથ્વરનાં રત્નો અને રત્નોના પૃથ્વર

આ સાંભળીને મુનિપુત્રે કહ્યું: ‘હે રાજ! આપણે પહેલાં રહેતા હતા એ જ આ પ્રદેશ છે. દીર્ઘકાળ જવાને લીધે આનું સ્વરૂપ બદલાયું છે; અર્થાત્, તેમાં આ પ્રમાણે પરિવર્તન થયેલું છે. ટેકરીમાંના પ્રદેશમાં જે આપણો એક દિવસ ગયો, તેટલા જ વખતમાં અહીંયાં તો બાર અબ્દ વર્ષો વહી ગયાં છે. આથી આનું આનું રૂપાંતર થયું છે. વર્તનમાં, રિવાજમાં અને બોલવાની બાષામાં ઇલાદિ બધામાં જ ફેરફાર થયેલો છે. કાલગતિ સાથે સ્થાવરસ્થિતિ પણ આમ બદલાતી રહે છે. મેં તો આવો પ્રકાર ઘણી વખત જોયો છે. આ જુઓ, મારા સમર્થ પિતા અહીંયાં સમાધિ લગાવીને બેઠેલા છે. આ જ જગાએ તે પહેલાં મારા

રાગની સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નહોતો. ફક્ત એક દિવસનો જ કાળ પોતાના મૃગ પ્રારબ્ધમાં કમી થયો હતો. આથી તે હેલમાં કાંઈ પણ ક્ષતિ થવા પામેલી નહિ. બ્યારે તે બ્રહ્માવડ મધ્યેની અન્ય વસ્તુઓનો તો તે બ્રહ્માવડના બ્રહ્માદેવના સંકલ્પાનુસાર કમ આવું હતો. તેથી બ્રહ્માવડમાં સર્વત્ર પરિવર્તન થયેલું હશે. છતાં આ શરીરને કાંઈ થઈ શક્યું નહિ. આજ ૧૯૦ માં પાનાની ટીપ્પણીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ સમાધિ-વાળા કે જેમના સિંગદેહનો વિલય થયો કે કયો દોષ તેઓ મહાદેવની બદાશની અર્થાત મહાનિશ્ચિતિની સત્તામાં દોષ છે. એટલે મોટું દુઃખ જેમનાના દુઃખને વિસારે તેમ આ મહાનિશ્ચિતિની સત્તા નીચે દોષ ત્યાં મુખી દેવની સત્તા સ્થગિત દોષ છે. તેમાંથી મુક્તિ થવા પછી જ તે પોતાનો અમલ રા રહે છે.

દેહ કે દેહી ?

‘પ્રથમ તું ઝોટલે કાંઈ દેહ નથી પણ દેહી છે. કારણ કે તું જેમ ‘આ મારું વસ્ત્ર છે,’ એમ કહે છે, તેમ જ ‘આ મારો દેહ છે’ એમ કહે છે. તો પછી તું દેહ જ કેમ, એ સમજાવ વારુ. ત્યારે તું દેહથી જુદો જ કોઈ છે, તો પછી બીજાના દેહ સાથે તારો સંબંધ જ શો ? તારા ભાષ્યોના વસ્ત્રાદિક સાથે જેમ તારો તલભાર પણ સંબંધ હોતો નથી, તેમ તેમના દેહની સાથે પણ તારો સંબંધ હોતો નથી. આમ જેમ વસ્ત્ર વિશે તો તેમ જ શરીર વિશે છે. આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ છે, તો પછી તેઓના દેહ નષ્ટ થયો તેને માટે તને શોક થાયી થાય ? ‘મારું શરીર,’ ‘મારો પ્રાણ,’ ‘મારું મન’ વગેરે બોલનારો ‘તું’ પોતે જ કોણ ? અને તારું સ્વરૂપ શું છે ? તે મને કહે વારુ.’

સર્વ હોદ્દો કારણ સમજ્યા વગર શોક તો કયે છે !

આ પ્રમાણે મુનિપુત્ર પૂછ્યું ત્યારે મહાસેન એક ધડીવાર શાંત થિતે વિચાર કરતો રહ્યો. પણ છેવટે તેના પ્રશ્નનો જવાબ નહિ મળવાથી તેણે નમ્રતાથી મુનિપુત્રને કહ્યું : ‘ભગવન્ ! હું કોણ એની મને જરાય સમજ પડતી નથી. હું શોક કરું છું એ તો ખરું છે; પણ તેનું કારણ શું તે મને સમજાતું નથી. હું અજ્ઞાન છું અને આપને શરણે આવ્યો છું. તો ભગવન્ ! આ ગૂઢ શું છે તે મને કહો. કૃપા કરીને કોઈને કોઈ બંધુ મરણ પામે છે ત્યારે દરેક જણ શોક કરવા મંડી પડે છે. પરંતુ આપણે કોણ અથવા બીજા કોણ એ તેઓ જાણતા નથી. આમ છતાં તેઓ શોક તો કયે જાય છે. હે ભગવન્ ! હું આપનો શિષ્ય છું, માટે મને આ તમામ ગૂઢ સ્પષ્ટ કરી સમજ પાડીને કહો.’

હઃખરહિત કોણ થાય છે !

મુનિપુત્ર મહાસેનને કહે છે : ‘રાજન્ ! સંભજ. મહેશ્વરની

રાજા ! તું શોક કેના કરે છે ?

એ મુજબ મુનિપુત્રનું ભાષણ સાંભળ્યા બાદ રાજા મહાસેન ધણે જ શોકાવૃત્ત થયો. ત્યારે મુનિપુત્રે તેને ધીરજ આપી અને સાવધાન કર્યો. સાવધાન થતાં જ મહાસેન ધણે દુઃખી થઈને એકાએક દીન માણસની પેઠે અત્યંત વિલાપ કરવા લાગ્યો. પોતાનો ભાઈ, પોતાના છોકરા, તેવી જ રીતે પોતાનો સ્ત્રીવર્ગ અને બાળ-બચ્ચાંઓને ફરી ફરી યાદ કરીને તે શોકથી ધણે જ જીવ બાળવા લાગ્યો. આ મુજબ જ્યારે તેને મોઢથી શોક કરતો જોયો ત્યારે મુનિપુત્રે બોધ કરવાના હેતુથી તેને કહ્યું : 'હે રાજા, તું ખરેખર બુદ્ધિમાન છે; તો પછી તું કેના માટે અને શા સારું જીવ બાળે છે ? કાશ્યા પુરુષો નિષ્કૂળ કર્મ કદાપિ કરતા નથી. ફળ શું મળવાનું છે તેનો વિચાર કર્યા વિના જો કોઈ ઉલ્લોમનો આરંભ કરવામાં આવે તો તે નકામું જ છે. ત્યારે તું કેના માટે અને શા સારું શોક કરે છે તે કહે વાર ?'

આવે પ્રશ્ન કર્યા પછી મહાસેન અત્યંત શોકાવૃત્ત થઈ ફરીથી બોલ્યો : 'હે મુનિ ! મારા શોકનું કારણ તને દેખાતું નથી કે ? જે સર્વ રીતે પાયમાલ થયો છે તેના શોકનું કારણ તે વળી તું શું પૂછે છે ? કોઈ એકાદ સમાસંજધીનો વિયોગ થાય તો તેથી પણ મનુષ્યને કેટલું બધું દુઃખ થાય છે ! ત્યારે હું તો બધી રીતે જ પાયમાલ થયો છું. છતાં પણ તું પાછો કારણ પૂછે છે ! તો તને મારે કહેવું શું ?'

'શોક કરવાથી ગયેલાઓ પાછા આવે છે કે શું ?'

ત્યારે મુનિપુત્રે ફરીથી દસીને કહ્યું. 'રાજા ! તારો આ પરંપરાથી જ ચાલતો આવેલો કુલાચાર છે કે શું ? તે હું જાણતો નથી; કહે વાર. જો તેમ જ હોય, તો તો તું શોક કરે છે તે વાજબી છે, નહિ તો તેમા મોટી ખામી આવવાની. અથવા શોક કરવા

સાંભળ. તારું કહેવું એમ છે કે આ દૃષ્ટાંત અહીં લાગુ પડતો નથી. એ તને વળા એક બીજો મોઢાં થયો. કોઈ એક વ્યક્તિને, સ્વપ્નરૂપ એક ભ્રમ થયેલો હોવા છતાં ત્યાં વળા દોરીના બદલામાં સાપનો આભાસ થાય, તેવો જ તારો પણ પ્રકાર થયેલો છે. કારણ એમ વિચાર કર કે સ્વપ્નમાંનાં જુદાં, પર્વતો, વગેરે સ્થાવરાદિ પણ સ્વપ્ન વખતે કયું કાચું પ્રત્યક્ષ કરતાં નથી? તેઓ વટેમાગુને ળાયો કરી તેમના તાવનું નિવારણ કરતાં નથી? અથવા સ્વપ્નમાંના પુરુષને કોણ વગેરે આપી તેનું સમાધાન કરતાં નથી? તે મને કહે. વળા, સ્વપ્ન વખતે તે સ્વપ્નસૃષ્ટિ કોઈ પણ સમયે ખોટી છે એમ કહી લાગે છે ખરું? અથવા તો તે કાંઈમની નથી પણ ક્ષણિક છે, એવું કોઈ વખત કોઈને સમજાય છે? હવે, તે તો આ બધું જાગ્રત યત્નાની સાથે જ ખોટું દે છે, એમ તું કહેતો હોય, તો વિચાર કરી જો કે આ સર્વ જાગ્રત-પ્રર્ણય પણ નિદ્રા વખતે નષ્ટ થતો નથી કે? બીજો દિવસે તે જોવા ને તેવો જ ફરીથી અનુભવમાં આવે છે તેથી તે નષ્ટ થતો નથી એમ કહીએ તો સ્વપ્નમાંના વિષયો પણ બીજો દિવસે અનુભવમાં આવતા નથી કે? તે કહે વારુ. અથવા તે ફરીથી અનુભવમાં આવતા નથી એમ કહેતો હોય, તો હે રાજા! સાંભળી લે કે જાગ્રતમાં પણ ફરીથી તેનાં તે જ પદાર્થો ક્યારે અનુભવમાં આવે છે? દરેક ક્ષણેક્ષણે બીજો નવો જ પદાર્થ દેખાય છે. હવે પદાર્થ નવો દેખાતો હોવા છતાં પૃથ્વી આદિકે તો તેનાં તે જ ભાસે છે, એવો જો તું બેઠા કાઢે, તો સ્વપ્નમાં પણ તેના તે જ પુત્રપરિવાર વગેરેનો અનુભવ ફરીફરીને થાય છે, તેનાં તું સૂચ્ય દૃષ્ટિએ વિચાર કરી જો. તે સ્વપ્નનો અનુભવ ખોટો એમ જો તું કહેતો હોય, તો પછી જાગ્રતમાંના અનુભવ પણ ખોટો કેમ ન કહેવો? જાગ્રતવસ્થામાં જે દેહ, જુદા, નહીંએ તેમજ દીપ વગેરે પદાર્થોના ભાસ થાય છે, તે પદાર્થો રીઃ સજ્જે પરિવર્તનને જ પામતા રહે છે. તો પછી પુનઃ પુનઃ

તેથી, હે રાજા! તારો એક પણ આસેપ વિચારને અંતે ટકતો નથી. તેથી જ હું કહું છું કે આ તમામ દશ્યજ્ઞ માત્ર સ્વપ્ન-માંની સૃષ્ટિની જેવી જ છે. જાગૃતિ મુજબ સ્વપ્નમાં પણ તેવા પદાર્થો લાંબા વખતે સુધી અનુભવમાં આવે છે. રાજા! સ્વપ્નસૃષ્ટિ એ પણ હરકત વિનાની. સર્વ વ્યવહાર કરનારી અને સ્થિર છે, તેથી સ્વપ્ન અને 'જાગૃતિમાં' ફરક છે જ ક્યાં? આ પ્રમાણે જાગૃતિ અને સ્વપ્નમાં સામ્ય છે તો પછી સ્વપ્નમાંનાં સર્ગાવદાલાં રાજ નષ્ટ થાય છે તેમને માટે તું શોક કેમ કરતો નથી? એટલા જ માટે, હે રાજા, માત્ર ભાવના-સામર્થ્ય વડે જ આ જગતને 'ખરાપણું' આવેલું છે. ધન્યપણની ભાવના કરવાથી તમામ ધન્ય એટલે ખુશું આકાશ બની જશે. તેવી જ રીતે આ તમામ મિથ્યા છે, એવી ભાવના જે નિશ્ચયપૂર્વક દહ કરવામાં આવે, તો તેવો જ આત્મભાવ બધે અનુભવમાં આવશે. કારણ, પ્રત્યક્ષ જ જોને કે, આજ ટેકરીના ગર્ભમાં મારું રહેલું આપું ઘઘાંક તારી નજરે દેખાયું. જે તને ખાતરી કરવાની જરૂર જણાતી હોય તો ચાલ, આ ટેકરીની ચારે તરફ આપણે એક ફેરા મારી આવીએ.'

જગત એ એક વિચિત્ર સ્વપ્ન છે

એ પ્રમાણે કહી મહાસેનનો હાથ પકડી મુનિપુત્ર નીકળ્યો. આમ, તે બંને જણા તે ટેકરીની પ્રદક્ષિણા કરી પાછા ફર્યા. પછી ફરીથી તે બુદ્ધિમાન મુનિપુત્રે મહાસેનને કહ્યું: 'હે રાજા! જોઈ કે આ ટેકરી! તે ફક્ત ત્રણથી ચાર માહિના પરિધની જ છે. તેના જ અન્તર્ગતમાં આ મોટો વિસ્તૃત પ્રદેશ તેં હમણાં જ જોયો. તો પછી એ જાગૃતિ કે સ્વપ્ન? સત્ય કે મિથ્યા? તે કહે. ટેકરીમાંના એક દિવસ થયો ત્યાં તો અહીંનાં બાર બપુઈ વગેરે તેં અનુભવ્યાં. ત્યાર હવે ખરાબોડાનો તું જ નિર્ણય કર. જે જુદાં જુદાં સ્વપ્નને દેખાય તેવો જ આ પ્રકાર છે. તેથી ફક્ત ભાવના એટલો જ આ જગતમાં સા > એ તું લક્ષ્યમાં રાખ. ભાવના હોવા પછી

એક દાણવારમાં જ આ જગત લય પામશે. તેથી દે રાત ! જગત
એ એક વિચિત્ર સ્વપ્ન છે, એમ માનીને તું શોકનો ત્યાગ કર.
આ સ્વપ્નચિત્રને આધારભૂત એવો દર્શનની આકૃષ્ટ સંનિદ્રા માત્ર
આત્મા જ છે. આમ સમજીને પછી તારે જેમ રહેવું દોષ તેમ
રહે. આ જગતચિત્રનો તકનો સિદ્ધ આત્મા જ છે, એમ ભણીને
તારું અન્તઃકરણ પરમાનન્દથી ઠાપમેને ખાટે-ખરાઈ જાય.

પ્રકરણ ૧૪ મું

મારી ભાવના કેમ ખરી પતી નથી ?

મુનિપુત્રનું આ ભાવણ સાંજીને મદામેને શુદ્ધ સુદૃઢી પુનઃ
વિચાર કર્યો. ઉંચટે જગતની કયા સ્વપ્ન જેવી જ છે એવું સમજી
તેણે વધુ દોષ કરવાનું ઠાકી લીધું. આ પ્રમત્તે શાન્તિ થવા
બાદ તેણે હરીથી મુનિપુત્રને પૂછ્યું : ‘ભગવત્, આપ મદા-
સુદૃઢાગ્ર અને પ્રભુશ અકાલો’ છે. આપની જન્મવાર કઈ
પણ ઉંજ નહિ એમ મને લાગે છે. ત્યારે આપને કું પૂરું પૂરું
તે આપ કૃપા કરીને કહો. આપ કહો છે. કે આ તમામ ભાવના
પ્રધાન છે અને આપે ભ.વનાનાં ભગ વડે રેશીમાં સ્વપ્ન જગત
પણ નિર્મળ થયું છે. પરંતુ કું આપે જેવી ભાવના કું પૂરું
ત્યારે કેમ તે. પ્રકાર અને જ્ઞાન અનુભવજ્ઞ, જાણે, નથી ?
જુદું એ કે, એ જ જગત અને એ જ પ્રેમ એ જુદા જુદા પે
રીને કેમ કરીને અનુભવજ્ઞ, જાણે ? અને તેનાં વાદી ખરો કરે ?
અને નહીં કરે ? તે અને સમજ પડે એક દિ. કરે ?

સિદ્ધમંત્રાપદી તું પણ એક અકાલો નિર્માણ કર

જા પ્રકાર જગતને ભ.વે જ મુનિપુત્ર કહીને જાણે
કે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે
જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે
જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે
જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે જાણે

પોતાના એક જ ધ્યેય ઉપરથી જરા પણ ચલાયમાન થતી નથી, તે જ સિદ્ધ ભાવના કહેવાય છે. બ્રહ્મદેવની આવી સિદ્ધ ભાવના વડે જ આ જગત્ત્રિત્ર નિર્માણ થયેલું છે અને તે બ્રહ્માંડમાંના દરેક જીવની ભાવનાના દૃઢપણાને લીધે જ સત્યત્વને પામ્યું છે. બ્રહ્મદેવના જગત પ્રભાણે, દરેક મનુષ્યની પોતપોતાના સંકલ્પજન્ય જન્મત સંબંધમાં સત્યત્વની ભાવના નથી. તેઓ તે ઉપર અનેક પ્રકારના વિકલ્પો કરે જાય છે. આ પ્રભાણેના વિકલ્પનો મનમાં પ્રવેશ થવો એ જ આપણી અસિદ્ધ ભાવનાનું કારણ છે. આ સાચ સંકલ્પની ભાવનાજન્ય સિદ્ધિ ધણા પ્રકારની જેવામાં આવે છે. તે કોઇને જન્મની સાથે જ પ્રાપ્ત થાય છે; કોઇને કોઈ એક રત્ન—જેમકે ચિન્તામણિ વગેરે—વડે પ્રાપ્ત થાય છે; કોઇને ઔષધિ વડે, કોઇને યોગમાર્ગે, કોઇને તપશ્વર્પાથી, કોઇને મંત્ર સિદ્ધ કરવાથી અને કેટલાકને વરદાન મળવાથી આ ભાવનાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મદેવને જન્મથી જ સિદ્ધ પ્રાપ્ત થયેલી છે. યક્ષ-રાક્ષસોને રત્ન વડે અને દેવોને ઔષધિ તથા અમૃત વડે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી છે. યોગમાર્ગજન્ય સિદ્ધિ યોગીઓ પાસે મળી આવે છે. તપસ્વીઓને તપથી અને મંત્રવિદ્યાવાળા ભોકોને મંત્રથી તે મળેલી હોય છે. વિશ્વકર્મા વગેરેને વરદાન વડે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી છે. તેટલા માટે જેને જેવા જેવા અનુભવની અપેક્ષા હોય તેવો તેવો સંકલ્પ કરવો. પછી તે સંકલ્પ કરતાં કરતાં જ્યારે 'હું સંકલ્પ કરું છું' એ ભાવનાનું પણ પૂર્ણ રીતે વિસ્મરણ થશે, ત્યારે તે સંકલ્પ સિદ્ધ થશે. એવી રીતે જ્યારે પૂર્વનાં અન્ય સંસ્મરણો જતાં રહે અને નિર્વિકલ્પ ભાવના પૂરેપૂરી દૃઢ થાય અને પ્રયત્ન વગર જ વિકલ્પો જાંધ પડે, ત્યારે જ એ ભાવનાઓ સિદ્ધ થશે. ત્યારબાદ મને તેટલું મહત્કામું પણ સિદ્ધિને પામશે. હે રાજા! તારી ભાવનાઓ વચ્ચે વચ્ચે થતા વિકલ્પો વડે હજી સિદ્ધ થયેલી નથી. જે તને જુદી સૃષ્ટિ જણાવવાની દેઃશ થતી હોય, તો પછી તું તરત જ તારી ભાવના સિદ્ધ કરી લે. એટલે તને પણ મારી માફક

છે, પરંતુ તે પીળાપણું જાણ પદાર્થ ઉપર ખરી રીતે હોતું નથી; અથવા જેને તિમિર રાગ થયો હોય છે, તેને જેમ દરેક વસ્તુ બેવડી જણાય છે. તે જ પ્રમાણે જુદાજુદા દોષથી નેત્ર બગડેલાં હોવાથી બધા માણસો અનેક પ્રકારે આ જગતને અનુભવે છે. પૂર્વ સમુદ્રમાં કર્પક નામનો બેટ છે. ત્યાંના લોકોને બધી વસ્તુઓ લાલ જ દેખાય છે. તેવી જ રીતે રમણુક બેટમાંના લોકોને દરેક પદાર્થ અવળો જ દેખાય છે, એટલે કે નીચેનો ભાગ ઉપર અને ઉપરનો ભાગ નીચે એમ દેખાય છે. એવી જ રીતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોમાં લોકો પોતપોતાની નેત્રેન્દ્રિયની રચના મુજબ જુદાજુદા પ્રકાર હંમેશાં અનુભવે છે. ત્યાં જે તેમને પહેલાંની માફક જ તે પદાર્થો ન દેખાય અને સવળા જ દેખાવા માંડે, તો તેઓ ઔષધિઓથી પોતાની આંખો શુદ્ધ કરી લે છે અને પછી તેમને જ્યારે પહેલાંની માફક જ તે પદાર્થો લાલ અથવા સવળા દેખાય છે, ત્યારે જ તેમને શાન્તિ વળે છે. સારાંશ કે, આ જગતમાં કામી એટલે કામનાઓના નશામાં ચકચૂર થયેલા માણસોની આંખોથી જેવું જેવું જોઈ જાય છે, તેવા તેવા પદાર્થ તેને ભાસમાન થાય છે. એવા જ પ્રકાર નાકનો પણ છે. તેનો ધર્મ ગંધ આદિ પદાર્થભાત્રની સોગમ (સુગંધ) લેવાનો છે. નાક સિવાય બીજી કંઈ ઇન્દ્રિયથી તેની સમજ પડતી નથી. તેવી જ રીતે માનસિક ભાવ પણ કેવળ મનોભાવ જ છે. વ્યવહારમાં પદાર્થોનો જે ક્રમ અને પરસ્પર સંબંધ જણાય છે, તે તમામ કેવળ ઇન્દ્રિયોએ જ ઉત્પન્ન કરેલો છે. તેની બહાર કંઈ પણ નથી.

આ જગત અંદર કે બહાર છે ? -

રાજન! વિચાર કરો કે જગતમાં બહાર કદીએ તો જે જે કંઈ ભાસમાન થાય છે, તે સર્વ ચૈતન્ય જ છે અને તે ચૈતન્ય આ જગતનું મૂળ છે. તે જ આ જગદ્ગુપ્ત ચિત્રને બીંતની માફક આધારરૂપે

છે. તેને 'બદાર' એવું કહેવાને નિશ્ચયાત્મક આધાર નિશ્ચય નથી. તે કેની બદાર એ જ નહીં થઈ શકતું નથી. આવી જાનું ઉપાદાન કારણ આપણે બોલવા બેસીએ, તો સરીર એ કદાચ સંભવિત છે; એટલે આ જગત્સુખી મિત્ર સરીરની બદાર છે, એમ કદાચ કહી શકાય ? તેનાથી બીજું કારણ તો કાંઈ જડતું નથી. પણ ખરી રીતે જોઈને સરીર તો 'દુ' એટલે મારી બદાર જ લાગે છે. કારણ 'દુ' તો સરીરની અંદર હૃદયમાં જ સ્થિત છે. આ રીતે જો સરીર જ સ્વતઃ કારણ જ બને છે, તો પછી તે વળી જગતને બદાર કહેવાનું ઉપાદાન કારણ કેમ બની શકે ? પર્વતની બદાર એમ કદાચ પછી પર્વત કાંઈ બદાર દોષ નહિ, તેમ જીર એ મારી ('દુ' ની) બદાર એમ કહેવામાં આવે છે. તેથી પછી મારી સરીર પણ બદાર જ છે એમ મિત્ર થાય છે. દને 'તેનો' જે કામક છે તેની બદાર' એમ કહીએ, તો તે પણ મંત્રે નહિ કારણ હિસાબ અથવા મુવંના પ્રકાશની બદાર એટલે કે અન્યારામાં જો કાંઈ દોષ, તો તે કાંપિ આપણને થતું જ નથી. આ ન્યાયાનુમાર આપું જગત જ્યારે જામજાન થાય છે, ત્યારે તે તે મત જામજાની અંદર જ છે, એમ કહેવું શક્ય છે.

ત્રિપુરારી તે આ જ

જ શુદ્ધ, ખીજા કાંઈની પણ અપેક્ષા વિનાનું પૂર્ણ સ્વતંત્ર, કેવળ ભાસક એ એકલા જ સ્વરૂપનું, રૂઝા પ્રકાશરૂપ, પરિપૂર્ણ અને એકરસાત્મક એવું જ હોવું જોઈએ. દેશ અને કાલ તેના વડે જ બપોલો છે. કારણ તે પણ ભાસક વડે જ દેખાય છે તેથી જ તે ભાસક તરફ પરિપૂર્ણ છે. સિવાય જેમ પ્રકાશમાં અંધારું એકજીવ ધર્મ શક્ય નથી, તેમ જ ભાસકની સાથે એકજીવ ધર્મ શકે નહિ તે કદી પણ ભાસમાન થઈ જ નથી. તેથી કરીને તે ભાસકની અંદર પણ આસ્વાદિરૂપે ભાસનારું તત્ત્વ બીજું કંઈ નહિ, પરંતુ તે જ કેવળ પ્રકાશક અને એકરસ એવું ભાસક તરફ જ સમાયેલું છે. અંદર અગર બહાર કદી શકાય એવા જે જે કાંઈ પદાર્થો ભાસમાન થાય છે, તે સર્વ ભાસકની જ અંદર જ રહેલા છે. તેથી પર્વતનું શિખર જેમ પર્વતની બહાર કદી શકાય નહિ, તેમ આ ભ્રમરૂપ જગત જે બહાર ભાસે છે તે આ ભાસકની બહાર દેખાય છે એમ કદી શકાય નહિ. આ રીતે આ પ્રકાશસ્વરૂપ ભાસકે જ આ સર્વ પ્રપંચ ગળી નાખેલો હોય તે જ આભરૂપ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્વતંત્રતાથી સર્વ કાળમાં અને સર્વ જગતે ભાસમાન થાય છે. એ જ પરમ ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમેશ્વરી ત્રિપુરાદેવી છે. એને જ વેદાન્તીઓ બ્રહ્મ કહે છે, વૈષ્ણવો વિષ્ણુ કહે છે, શિવભાગીઓ શિવ કહે છે, અને શાક્ટપંથીઓ શક્તિ કહે છે. આ ચિત્સ્વરૂપ સિવાય તેને વિષે જે જે કાંઈ ખોલવામાં આવે છે, તે સર્વ અપૂર્ણ જ કહેવાય. તે જ ચિત્સ્વરૂપ

* દીપ્તિની ચોતરફ પ્રસરતા પ્રકાશને લીધે તેમાં જે જે વસ્તુઓ દોંધ તે જ 'પ્રકાશી' એટલે જોઈ શકાય છે, અને તેની બહાર એટલે પ્રકાશમાં ન દોંધ એવી વસ્તુઓ જોઈ અથવા જાણી શકાતી નથી. એટલે એ સર્વ વસ્તુઓ પ્રકાશની અંદર જ રહ્યા છે. હવે પ્રકાશ જે દીવાની નીચ દોંધ છે તે તેના વડે પડે છે. એટલે આ વસ્તુઓ તે ન્યોતની બહાર છે એમ એ કહેવામાં આવે, તો ન્યોત પણ બહાર જ કહેવાય છે. પણ ન્યોત જ એ ન દોંધ તો પ્રકાશ પણ દોંધ શકે જ નહિ, અર્થાત્ પ્રકાશના અંદર વસ્તુઓ પણ દસમાન (પ્રગટ) થઈ શકતી નથી, અં

(ચૈતન્ય) એ આકાશની પેઠે સ્વચ્છ અને નિર્મળ છે, અને તે પોતે જ અદ્વિતીય સ્વરૂપમાં પોતાના સ્વાતંત્ર્યજન ઉપર અખિલ પ્રભાવને બાસિત કરે છે. આ રીતે નિમિત્ત અને ઉપાદાનકારણ વગર જ આ અત્યંત ચમત્કારવાળું દ્વિત પ્રગટ થાય છે. આરસામાં અનેક આકારો વ્યક્ત થતા હોવા છતાં પણ તે બધા આકારો અરીસાથી કદાપિ ભિન્ન રહી શકતાં નથી. વળી તેમાં ભિન્નભિન્ન આકારો પ્રતીત થતા હોવા છતાં આરસાનું એકપણું જરા પણ બગડ્યા વિના જેમ ને તેમ જ રહે છે, એટલે આરસો નિર્મળ અને સ્વચ્છ રહેવા છતાં તેમાં આ સર્વ આકારો જેવા ને તેવા જ રૂપદેખાય છે. તેવી જ રીતે જગતમાંના અનેક વિચિત્ર જાસો બાસમાન થવા છતાં તે તમામમાં એકત્રિત રહેનારું આ એક દર્પણરૂપ ચિત્તત્ત્વ તદ્દન નિર્લેપ જ હોય છે.

અવિદ્યા-તમ-અથવા અહ-“હું”ની ઉત્પત્તિ

રાજન ! તું તારા અંતરંગમાં મનોરાજ્યનો સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરી જો. ત્યાં પણ આ ચૈતન્ય જ અનેક વિચિત્ર આકારો ધારણ કરે છે એ દેખીતું છે. પ્રતિબિંબ પડે અગર ન પડે, છતાં પણ આરસો શુદ્ધ જ હોય છે. તેવી જ રીતે સૃષ્ટિ હોય છે, તે વખતે અગર તેના પ્રલયકાળમાં પણ તે ચિદ્રૂપ તો ખરેખર નિર્વિદ્ય જ હોય છે. તે મુજબ એકરસ એવું આ “તત્” ૧૫ ચૈતન્ય જ (દૃષ્ટાંક ૧ જુઓ) પોતાના સ્વાતંત્ર્ય વડે, આદર્શમાં દેખાતા નગરની માફક, પોતાનું જ સ્વરૂપ “અહમ્-“હું” રૂપે બહાર હોય એમ જનાવે છે, એ જ તેની પહેલી ઉત્પત્તિ હોય આ જ મૂળ અરિદ્યા કહેવાય છે (દૃષ્ટાંક ૩). કાંઈ કાંઈ તેને મદાનમ પણ કહે છે. સર્વત્ર પરિપૂર્ણ અને વ્યાપક એવા ચિદ્રૂપની જગ્યાએ જ જાણે કે અંશાત્મક એવા જે આ “અહ”પણાનું બાન થાય છે, તેને જ જાણામાસ કહેવામાં આવે છે. (દૃષ્ટાંક ૩ જુઓ. દૃષ્ટાંક ૩ હોય તો જ દૃષ્ટાંક ૨ હોય છે. આ જાને પરસ્પર છાયાની

છે. આ મિથ્યા 'અહં'ના આધારે તેમાં એટલે મિથ્યા 'અહં'માં થયેલું મિથ્યા 'અનહં' અથવા જડ અગર અવ્યક્ત તત્ત્વ (વૃક્ષાંક ૪) તે આ શુદ્ધ ચૈતન્ય (વૃક્ષાંક ૧) માં મિથ્યા ઉદ્ભવેલા 'અહં' (વૃક્ષાંક ૩)નું કારણ થતું નથી. અર્થાત્, અહંતત્ત્વનો વિલય થતાંની સાથે જ અનહંનો વિલય પણ અનાયાસે જ થઇ જાય છે. તેને માટે જુદા પ્રયત્નની જરૂર નથી. તાત્પર્ય કે, શુદ્ધ ચૈતન્યને, આ મિથ્યા 'અહં' અને તેમાં થયેલા મિથ્યા 'અનહં' રૂપી આભાસની સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી એમ સમજો, અગર તે સર્વ ચૈતન્ય જ છે એમ સમજો. આવું સ્પૂર્ણ દૃષ્ટિના લોકોને માટે આ વ્યવહારભેદથી અત્રે સમજાવવામાં આવ્યું છે.

શિવતત્ત્વ અનહં

આ અવ્યક્ત એ તો તે વૃક્ષાંક ૩ 'અહમ્'નો, મહત્ અને વિરાટાદિના મૂળ કારણરૂપ એવો આદિ દેહ જ છે; કારણ વૃક્ષાંક ૫ થી ૧૬ સુધીના તમામ જડ ભાવોના વિવર્તનું મૂળ આ જ તત્ત્વ છે. અત્રેથી મર્યાદા એ શબ્દની મૂળ શરૂઆત થઇ એમ સમજો. આ મર્યાદાવાળું જે અવ્યક્ત તત્ત્વ (વૃક્ષાંક ૪) કહેલું છે, તે ચૈતન્યને 'શિવતત્ત્વ' કહેવામાં આવે છે. પ્રથમ વખતે સર્વ જડ ભાવોનો લય થઇને ચૈતન્યનું જે નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ સ્વરૂપ બાકી રહે છે, તે આ જ શિવતત્ત્વ છે. આને ચૈતન્યનું નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ એમ પણ કહેવામાં આવે છે. કારણ આ ઉપરના વૃક્ષાંક ૧ થી ૩ માં સ્વરૂપ એ શબ્દ અને તેના અર્થનો વિલય થતાં દોવાથી સ્વરૂપ શબ્દની સમાપ્તિ વસ્તુતઃ અત્રે જ થાય છે. (ક્રમાંક ૧ થી ૩ સુધીમાં સ્વરૂપ શબ્દથી સમજાવવાનો પ્રસંગ વ્યવહારદૃષ્ટિએ આવે છે, તેવે સમયે વૃક્ષાંક ૪ ઉપરને માટે તે લક્ષ્યાર્થદર્શક સમજવો; જેમ સ્વસ્વરૂપ, આત્મસ્વરૂપ દત્તાદિ.)

શિવતત્ત્વ

આ શિવ વા મિથ્યા 'અનહં' (વૃક્ષાંક ૪)માંથી વિવર્ત-

‘તત્’ એવા શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા (વૃક્ષાંક ૧) માં વિવર્તભાવ વડે પ્રથમનું ‘અહમ્’ રૂપ (વૃક્ષાંક ૩) સ્ફુરણનો જે આભાસ થયો, તેને જ મિથ્યા એવા પ્રથમનો મૂળ બાહ્યાભાસ કહેવામાં આવે છે. આથી વેદાંતકારો આ વૃક્ષાંક ૩ ના ‘અહમ્ (હું)’ને પણ દશ્મમાં જ ગણે છે. શૂન્ય કહેવામાં આવે તો તેણે કહેનાર કોઈ હોવો જોઈએ કારણ તે વગર શૂન્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, તેમ સર્વ જગદિ હોવો એટલે વૃક્ષાંક ૫ થી ૧૬ સુધીના સર્વેનો વૃક્ષાંક ૪ અવ્યક્ત એવા શૂન્યમાં વિલય થાય છે તથા ઉત્પત્તિ પહેલાં તેમાં જ તે બીજરૂપે રહે છે. તે શૂન્યભાવને જાણનાર આ વૃક્ષાંક ૩ નો ‘હું’ છે, જેમ સમજો. હવે આ ‘હું’ ઉત્પન્ન થયો એટલે તેનો સાક્ષી વૃક્ષાંક ૨ પણ અનાયાસે તેની સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ મનુષ્ય અને તેની છાયા એ બન્ને પરસ્પર સંલગ્ન હોય છે, તેમ આ વૃક્ષાંક ૨ સાક્ષી અથવા શુદ્ધ ‘અહમ્’ અને આ શુદ્ધ અહમનું પ્રથમનું સ્ફુરણ એવા વૃક્ષાંક ૩ નું ‘અહમ્’ આ બન્નેની ઉત્પત્તિ એકસાથે જ થવા પામે છે. જેમકે દર્શાવેલાં માટે ૦ શૂન્ય તથા ૧ એક લઘુશૂન્ય. શૂન્ય વગર એકનું અસ્તિત્વ કદી પણ સંભવતું નથી, તેમ છતાં શૂન્ય એ કાંઈ એક સંખ્યાનું કારણ થઈ શકતું નથી. કેમકે ગમે તેટલા શૂન્યો ઉમેરીએ તોપણ તેમનાં મિશ્રણથી એકની સંખ્યા થવી કદી પણ શક્ય નથી. આ વાત તો સ્પષ્ટ છે. છતાં શૂન્ય વગર એક સંખ્યાનું અસ્તિત્વ તો કદી હોઈ શકે જ નહિ. આથી શૂન્ય તો તદ્દન નિર્લેપ રહે છે. તેથી એક સંખ્યાને માટે કોઈ અદશ્ય કારણ હોવું જોઈએ, જેમ માનવું પડે છે. કારણ એક સંખ્યાના અસ્તિત્વ ઉપરથી જ તેના કારણની ચિહ્નિત્તા કરવી પડે છે. જો એક ન હોય તો પછી તેના કારણની ચિહ્નિત્તાનું પણ કાંઈ પ્રયોગન ન રહે. હવે કારણની ચિહ્નિત્તામાં (૦) શૂન્ય વગર (૧) એકનું અસ્તિત્વ સંભવી શકતું નથી. તે વાત હીરાની જેમ તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

જતાને ખાતર તેને માટે બે એવી સંઘા આપવામાં આવેલી છે. તે જ પ્રમાણે ત્રણથી પરાઈ પર્યંતની સંખ્યાઓ માટે પણ સમજવું. આ ન્યાયે જ શ્રુતિમાં ‘एकोऽहम् बहुस्याम्’ “એક જ ‘હું’ બહુરૂપે થાઉં છું” એમ કહેવામાં આવ્યું છે. આ બહુરૂપ થનાર ‘હું’ તે જ વૃક્ષાંક કે નો ‘હું’ છે એમ સમજો. આમ, ચિત્ત-અર્થમાંથી વિવર્તક્રમે વૃક્ષાંક ૩ ‘અહમ્-હું’ ભાવે સુધીનો વિસ્તાર શી રીતે થવા પામ્યો તે જાણી શકાય.

અહમ્માંથી મમ શી રીતે થાય ?

હવે આ અહમ્રૂપ વિવર્તમાંથી મમનો વિસ્તાર કેવી રીતે થાય તેનો વિચાર કરીશું.

જેમ • અ-અમાંથી એકની ઉત્પત્તિ થવી શક્ય નથી, તેમ એકમાંથી બે થવા પણ અશક્ય છે. એટલે જેમ એકના અસ્તિત્વની સાથે જ અ-અ હોય છે, તેમ વ્યવહારમાં જોને (૨) બેની સંખ્યા કહેવામાં આવે છે તેનો હેતુ પણ ફક્ત ઉપર જણાવી ગયા તેમ $૦.૧+૦.૧=૦.૨$ આમ બે એકેક વખતે છે એમ ખતાવવા પૂરતો સંઘાદર્શક છે. આમાં એવું બને છે કે, અ-અ અને એક ઉત્પન્ન થયો કે તે ભાવનો પુનઃ અ-અમાં જ વિલય થઈ જાય છે અને શરીરથી ન્યારે એક ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તેની સાથે જ તેનો સાક્ષી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી અ-અ એ એકનું કારણ થવું નથી, એ પણ ઉપર જણાવેલું જ છે. તેથી એમ બને છે કે, બે એકની વચ્ચે • અ-અ, સાક્ષી અને ૧ એવો વિસ્તાર થઈ ૧ એકનું અસ્તિત્વ ખાસે છે તથા ૧ એક, સાક્ષી અને • અ-અ એ ક્રમે તેનો પુનઃ સ્વરૂપમાં વિલય થઈ જાય છે. વળી, બીજી વખતે ૧ એક ઉત્પન્ન થતાં જ પામે • અ-અ, અને ૧ એક એ ક્રમે વિસ્તારને પામે છે. આ મુજબ બે સંઘાનો ક્રિયા સ્વાર્થ • અ-અ, સાક્ષી અને ૧ એક એવો વિસ્તાર તથા તેનો શરી ૧-એક, સાક્ષી અને • અ-અ એ ક્રમે

‘અનહમ્’ભાવરૂપ પ્રતિજ્ઞાભાસ જેને ચૈતન્યનું નિર્વિકલ્પ અથવા અવ્યક્ત સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે, જે તત્ત્વ ભાવિ જડભાવોના વિસ્તારક્રમમાં સર્વ જડભાવોની ઉત્પત્તિનું મૂળ ખીજ હોવાથી જેને જડાદિનું આદિ કારણ ધન્ય પણ કહે છે, તે જ આ અવ્યક્ત એવું સિવતત્ત્વ ઇ. ૪ છે. જેમ ધન્ય અને એકની વચ્ચે કોઈ અદ્વિત્ય કારણની આવશ્યકતા હોય છે, તેમ આ અવ્યક્ત અને જડ એવાં ધન્ય તત્ત્વમાંથી એક એવો જણાઈ પડે છે. જીવ મમ અથવા સક્તિભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નહિ હોવાથી તે દરમ્યાન, સૂક્ષ્મ અને જેમાં આ વ્યક્તાવ્યક્તનું ખીજ હોય એવું એક તત્ત્વ હોવું જોઈએ. એ ન્યાયાનુસાર તે તત્ત્વને વાસ્તાવિક અર્ધનારી-નરેશ્વર અથવા પ્રકૃતિ-પુરુષ એમ શાસ્ત્રકારોએ કહેલું છે. તેમાં જડ અને ચૈતન્ય એવાં આ બંને તત્ત્વોનું મિશ્રણ છે. પરંતુ ઉપરના જણાંક ૧ થી ૩ માં તેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જતાવવામાં આવેલું હોય, ‘एकोऽहम् बहुस्याम्’ એ શ્રુતિના ધોરણે જ આગળનો આ સર્વ મિથ્યા વિવર્ત હોવાથી તેનો સમાવેશ સિવ અથવા અવ્યક્ત તત્ત્વમાં જ કરવામાં આવેલો છે. આથી તે તત્ત્વને જ અર્ધનારી-નરેશ્વર, પ્રકૃતિ-પુરુષ, ઇત્યાદિ નામો જણાવવામાં આવેલાં છે.

જીવતત્ત્વનો વિસ્તાર

આ ધન્યરૂપ અવ્યક્ત (ઇ. ૪) તત્ત્વમાંથી વિવર્તરૂપે મારું મારું કહેનારો પ્રથમનો જે જાણાભાસ જેને પ્રતિ પ્રતિ જાણાભાસ પણ કહે છે, તે જીવતત્ત્વ જણાંક ૫ છે. આ જીવતત્ત્વ જડ એવા જાણાભાસનું અવ્યક્ત ઇ. ૪ માંથી વિવર્તરૂપે ઉત્પન્ન થયેલું પ્રથમનું વ્યક્ત યનારું ખીજસ્વરૂપ છે. આને ચૈતન્યનું આદ્ય સનિર્લક્ષ્ય સ્વરૂપ અથવા સક્તિ પણ કહે છે. (જણાંક ૫ જુઓ.) આ જીવતત્ત્વમાંથી વિવર્તિતરૂપે મારું મારું કહેનાર મમભાવની ઉત્પત્તિ થયેલી હોય તે દરમ્યાં ‘હું, હું’ એવા મિથ્યા અવગતારને

ઉપર શું તે સમજાવવામાં આવે છે. તારે આ વૃક્ષાંક ૫ નું જીવતત્ત્વ એ પહેલું તત્ત્વ કહેવાય છે. તેનો લય ક્રમે અવ્યક્ત વૃક્ષાંક ૪ શિવતત્ત્વમાં થાય છે. તે વ્યુત્ક્રમે બીજું તત્ત્વ છે. આ 'બહાર છે' એવી જે કલ્પના થવી તે જ આ શિવરૂપ શન્ય, આકાશ અથવા કારણદેહ છે. હવે આ શિવરૂપ શન્ય આકાશમાંથી જે જે કલ્પનાઓ સૂરે છે, અર્થાત્ વૃક્ષાંક ૪ માંથી ૫ રૂપે જે અનંત જીવભાવો ઉત્પન્ન થાય છે, તે દરેકમાં 'હું' એવો ભાવ ધારણ કરી રહેનારું જે તત્ત્વ તે સદાશિવ વૃક્ષાંક ૩ છે. આ શિવતત્ત્વનો વિલય સદાશિવ તત્ત્વમાં થાય છે. તે વ્યુત્ક્રમે ત્રીજું તત્ત્વ છે. આ તત્ત્વની આગળને માટે લક્ષ્યાર્થનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. તેમાં આ સદાશિવ તત્ત્વને 'તત્ત્વમસિ' એ વેદના મહાવાક્ય પૈકી ત્વમ્=તું (હૈ સદાશિવ!) તત્=તે (જ્ઞાન અથવા શુદ્ધ વિદ્યારૂપ) અસિ=છે. એમ લક્ષ્યાર્થ ભાવમાં સ્થિત રહી એટલે સાક્ષીભાવનો અંગીકાર કરી 'તું' તે છે, એ વેદના મહાવાક્યોમાં 'તે' (વૃક્ષાંક ૧) એવું જે અનિર્વચનીય પદ છે, તેનો 'તે' એવા લક્ષ્યાર્થની દૃષ્ટિએ જડભાવ અથવા જડતત્ત્વની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો હોય છે, ત્યારે તેને ઈશ્વર (વૃક્ષાંક ૨) એ નામ આપવામાં આવે છે. એ વ્યુત્ક્રમે ચોથું તત્ત્વ અણુવું.

સદાશિવ અને ઈશ્વર એ બે તત્ત્વોનું ભેદાભેદપૂર્વક જે સંવેદન જે તે બંનેમાં અનુગત રહીને સામાન્ય કરીને જણાય છે તે શુદ્ધ વિદ્યા 'તત્' અથવા જ્ઞાન નામનું પાંચમું તત્ત્વ-છે (વૃક્ષાંક ૧)

* તત્ત્વતઃ વૃક્ષાંક ૧ 'તત્' પદને 'તે' એવી સંજ્ઞા પણ આપી શકાવી નથી; કારણ તે તો અનિર્વચનીય છે. પરંતુ જિજ્ઞાસુને તે પદનો સાક્ષાત્કાર થતાં સુધી તત્, આત્મા, વિદ્યા દિગ્દર્શિ સકેત વડે સમજાવવા માટે જે સંજ્ઞાઓનો તેના ઉપર નિર્દેશ કરવામાં આવે છે, તે સંજ્ઞાઓ વસ્તુતઃ જડ દોષને લીધે તેને જડ અથવા જડતત્ત્વ એમ કહેવામાં આવેલું છે.

* વૃક્ષાંકમાં (૧) જ્ઞાન (૨) સાક્ષી, ઈશ્વર (૩) 'હું' (૪) અનંદ અને (૫) છવ એવા ક્રમ છે; ત્યારે અને વ્યુત્ક્રમે-શિવતા ક્રમે જમને,

અમુક હદ સુધી જ કર્મ કરી શકાય છે તે, (૨) અમુક હદ સુધી જીવવાનું, (૩) અમુક હદ સુધી જ ધૃતી કરવી, (૪) અમુક સમય સુધી જ રહેવાનું, અને (૫) અમુક પાત્રોમાં જ રવાવ-સંખી બનવું, એ જીવનાં પાંચ લક્ષણો છે.

અનાદિ કાળથી જીવોનું જે સારું કે નહારું કર્મ પાછળથી ચાલતું આવેલું છે તેમના સંસ્કારોને જે સમુદાય તેને માયા અથવા 'પ્રકૃતિ' એમ પણ કહેવામાં આવે છે. (વૃક્ષાંક ૧.) કર્મનું એ રીતે સુખ, દુઃખ અને મોહ એ ત્રણ પ્રકારનું હોવાથી આ પ્રકૃતિ પણ ત્રણ પ્રકારની થઈ છે. તેની એક વિશિષ્ટ અવસ્થાનું જ 'ચિત્ત' એવું નામ છે (વૃક્ષાંક ૭.) સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ તેને કોઈ કોઈ પ્રકૃતિ કહે છે. (વૃક્ષાંક ૮.) અને તે સુષુપ્તિ પૂર્ણ-અક્ષાસ-થતાં તેને ચિત્ત એવું નામ આપેલું છે. (વૃક્ષાંક ૭.) ચૈતન્ય એ જ વિવર્તભાવથી વૃક્ષાંક ૨ થી ૬ પર્યંત સંસ્કારપિપ્પલો જ્યારે યુક્ત થાય છે ત્યારે તે ચિત્તરૂપે બને છે. ચૈતન્યનું જ અવ્યક્ત પુરુષ અથવા ચિત્ત એવું પણ નામ છે. (વૃક્ષાંક ૪) પુરુષ એ વડે કરીને તે ચિત્ત (વૃક્ષાંક ૪) એ (વૃક્ષાંક ૫) જીવરૂપે અનેક પ્રકારનું બન્યું છે. જેમ યન્ય એ એકનું કારણ થઈ નથી, તેમ આ અવ્યક્ત (૨. ૪) ચિત્તતત્ત્વ રૂપ યન્યમાંથી એકરૂપ જીવતત્ત્વ (વૃક્ષાંક ૫) ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી. આથી તે બેની વચ્ચે એક મિશ્રણાત્મક તત્ત્વ કે જેને પુરુષ-પ્રકૃતિ યા અર્ધનારી-નરેશ્વર એવું શાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવેલું છે, તેનું એક સૂક્ષ્મતત્ત્વ છે. તેમાંથી પ્રમટ યનારા આ ચરાચર વ્યક્ત વિશ્વમાં આ બેનું એકત્ર થયેલું એવું મિશ્રણ હોય છે. હૃદય કે બહેના મિશ્રણ વિના વ્યક્તભાવ રહી શકતો જ નથી. મનુષ્યોમાં શરીર અને તેને ચલાવનાર બીજું કોઈ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ એકસાથે જ હોય છે. તેમાંનું આ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ એ પુરુષ અને રૂપ તથા વ્યક્ત બામ તે પ્રકૃતિ. આ મુજબ ચરાચરમાં બેદો છે. તેથી પુરુષને કહી ચિત્તતત્ત્વ જીવરૂપે અનેક પ્રકારે બન્યું એમ

છે, તે વસ્તુતઃ પરમચૈતન્ય શક્તિ કેવળ સંવિત્ અથવા શુદ્ધ ચાનકળા જ (૨૬ાંક ૧)× છે. તે પરમચૈતન્યશક્તિના મૂળ સ્વરૂપમાં તો કિંચિન્માત્ર પણ ભેદ નથી. તે તો કેવળ ઉપાધિભેદને લીધે વસ્તુતઃ મિથ્યા હોવા છતાં વિવર્તભાવથી જ ભેદ હોય તેવો ભાસે છે. આ સ્થૂળ રૂપે દેખાતી મિથ્યા ઉપાધિ કે, જે બ્રહ્મદેવની ભાવના વડે જ હૃદય પામેલી છે, તેનો જો ઉપસંહાર થાય, તો પછી ભેદ દેખાવો શક્ય નથી.

આ સર્વ ખરું કે ખોટું ?

ચૈતન્યની એ જે ભાવનાશક્તિ તે તારે વિષે માયા વડે અસોપ (અદમ્ય) થયેલી છે. હું એક ક્ષુદ્ર જીવ છું એવી હૃદયમાંની દદ મંચિ અથવા સમજ એ જ તે માયાનું સ્વરૂપ છે. આ માયાનું આવરણ નષ્ટ થતાંની સાથે જ તે તારી શક્તિ સિદ્ધ થશે. દેશ અમર કાળ ભલેને ગમે તે હોય, પણ જે જેવી સિદ્ધ ભાવના કરે છે તે મુજબ જ તે અરૂપ અથવા વિસ્તૃત રૂપે જણાય છે. મેં એક જ દિવસની ભાવના કરી તેથી એક જ દિવસ થયો, પણ તેટલા જ વખતને માટે બ્રહ્મદેવે બાર અબજ વર્ષોની ભાવના કરી તેથી કરીને ટેકરીના અને આ જમતના કાળમાં નાનામોટાપણું અનુભવમાં આવ્યું. આ જમતના બ્રહ્મદેવે નિર્માણ કરેલી આ ત્રણ-માર ઠોશની ટેકરીમાં મેં અનંત પ્રદેશની ભાવના કરી તેથી તેમાં અનંતતા ઉત્પન્ન થઈ. આમ હોવાને લીધે આ બધા જ પ્રકાર કદીએ તો ખરો પણ છે અને ખોટો પણ છે. કારણ કે આ ખરા-પણ કે ખોટાપણ એ સર્વ ભાવનાને જ અધીન રહેલું છે.

× ૧-૨ ઉપાધિ અટકે ત્યાં જ માંના અટકે સમજવા. ત્યારે માટે ભાગ ૧ પાનું ૪૩ જુઓ. અરે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે ૨૬ાંક ૦ થી ૧૧ પૃષ્ઠ તો જે ભાવો જણાવેલા છે તે સર્વ વિવર્તથી ઉત્પન્ન થયા એમ સમજવું.

ભાવના વડે જ સત્યરૂપે દેખાય છે. તું તેનો સારી રીતે વિચાર કરીને જો, એટલે તારા ચિત્તમાંનો તમામ ભ્રમ વિચાર વડે સાંત થશે. ¹

પ્રકરણ ૧૫ મું

આટલું તો સમજાયું પણ—

સંકરપના બળનો એવો અદ્ભુત પ્રકાર જાણ્યું કરીને પરશુરામને ફરી ફરીને ધણું જ આશ્ચર્ય થયું. પછી તેણે શ્રીગુરુએ જે કહ્યું તે ઉપર ધણો જ વિચાર કર્યો અને શુદ્ધ બુદ્ધિ વડે ઠાંધક મનનો નિશ્ચય કર્યો. પછી, દત્તાત્રેય પાસે ફરીથી જઈને અને આદર વડે તેમને નમસ્કાર કરીને તેણે એક પ્રશ્ન કર્યો, ભગવન! આપે આત્માર મુધી અનેક વાતો કહીને જે બોધ આપ્યો છે તે બાબત મેં ધણો જ વિચાર કર્યો. આથી મેં જે એક સાર ખેંચી કાઢ્યો છે તે એ કે સંવેદન એટલે ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાન એ જ હકત એક સાત્ય તત્ત્વ છે (પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ). સંવેદ્ય અથવા સ્વેચ્છા એ તેના આધાર ઉપર કસ્પિત અથવા મિથ્યા છે. આ ચૈતન્ય એ જ પરમ સમર્થ સંવિદ્ પરમેશ્વર છે, અને તે જ સ્વસ્વરૂપમૂલ દર્પણરૂપ બીંતમાં અનેક પ્રકારનું થયેલું આ જગ-મિથ્ય ભાસમાન કરે છે. તે સ્વતન્ત્ર છે, તેથી તેને આ કાર્ય માટે બીજા કોઈ પણ સામગ્રીની જરૂર પડતી નથી. સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યો પછી મને આટલું તો સમજાયું. પણ આવા પ્રકારની આ સચિત્ત વરગુણ: જ્ઞાનાતીત—એટલે બધી ન સકાય એરી—નિર્વિકલ્પ છે,² એમ જે આપે કહ્યું. તે પ્રાપ્ત થવી તો અશક્ય છે એમ મને

¹ જણાક ૧ એ જ સંવિદ્ અથવા ચૈતન્ય કહેવાય છે. દરે તેને જ્ઞાન એમ કહેવું એ પણ વરગુણ: તો સાત્ય નથી. કારણ તે તેનું જ કંઈ સ્વરૂપ નથી પરંતુ જણાક ૩ અદ્ભ (દૃ) ના વડા ભાસ ઉપરથી તો કહેવાયો કોઈ સાત્ય (જણાક ૧) દોષો એટલે અને સ્પષ્ટી દોષ તો તે

રહે છે. કેટલાક તપશ્ચર્યા વડે દેહને તથા ઇન્દ્રિયોને સૂકવી નાખે છે. કેટલાક જુદીજુદી રીતે શિષ્યોને સુબોધ એટલે તત્ત્વોપદેશ કરતા રહે છે. કેટલાક તો દણ્ડનીતિના માર્ગનો સ્વીકાર કરીને રાત્નકારભાર પથુ કરે છે. કેટલાક તો વળી સમાચો ભરીને પ્રતિપક્ષ સાથે વાદવિવાદ કરે છે. કેટલાક તો અનેક જાતનાં શાસ્ત્રોનાં પુસ્તકોના ઢગલે ઢગલા લખી રાખે છે. વળી બીજા કેટલાક હંમેશાં ગાંડા જેવા બની રહે છે. કોઈ કોઈ તો લોકોની નિન્દા કરવાની વૃત્તિ લઈને જ બેઠેલા હોય છે, અને છતાં પણ તેઓ લોકોમાં યાત્રી કહેવાય છે. સાધનમાં તેમ જ ફળમાં બેદ ન હોવા છતાં આ મુજબ સ્થિતિમાં બેદ યાત્રી થાય છે? આમ થવામાં તેમનું યાન સમાન છે કે કાંઈ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હોય છે, તે આપ મને જરા સમજાવીને કહો. એકનિષ્ઠ શિષ્યને માટે આપનું હૃદય સ્વભાવે જ દયાળુ છે. તેથી ફરી ફરી પૂછવાનું મન થાય છે.’

તત્ત્વસ્થ રહીને બ્રહ્મપદ ઓળખી ન શકાય !

એ પ્રમાણે પરશુરામના પ્રશ્નો સાંભળી શ્રીહતાત્રેય પ્રસન્ન થયા, અને દરેક પ્રશ્ન યોગ્ય છે એમ લાગવાથી તેમણે કહ્યું: ‘હે પરશુરામ, ખરેખર તું બુદ્ધિમાનોમાં ઉત્તમ છે, તેથી જ તે પરમ-પદને તારો આજ્ઞે આ સ્પર્શ થાય છે. તું સદ્વિચારમાં તત્પર થયેલો હોવાથી તે તત્ત્વને જાણવાને યોગ્ય બન્યો છે. ભગવત્કૃપા વિના કોઈનું પણ કદ્યાણુ થવું શક્ય છે કે? આ સર્વ આત્મ-દેવની જ કૃપાનો પ્રમાણ છે. આ સ્વાત્મદેવતા પ્રસન્ન થવાથી જ તારો સદ્વિચાર હંમેશાં વધતો જાય છે. દેવે તેં જે તત્ત્વ જાણ્યું છે તે જરાખર જ છે, જૂલખરેલું નથી. પણ તું કહે છે તેવું જ શુદ્ધ ચિત્ત-ચતુર સ્વરૂપ હોવા છતાં તે તને જોઈએ તેવી રીતે જરાખર સમજાવું નથી, અને તેથી જ તું આમ પ્રશ્ન કરે

કર્પો અને તે જનકના યગ્મકંડપમાં આવ્યો. તેણે તમામ સભાસદો અને રાજની સમક્ષ સભામાં બિરાજેલા સર્વ પંડિતોનું ધણું જ અપમાન કર્યું. પ્રથમ રાજને આશીર્વાદ આપીને તે બોલ્યો કે, 'રાજન! તારો આ યગ્મકંડપ જેવો શોભાયમાન દેખાવો જોઈએ તેવો શોભાયમાન જણાતો નથી. સમુદ્રને કિનારે જેમ કાગડાઓ ભેગા ભજે છે તેમ જ તારે ત્યાં આ પ્રકાર ભેગો થયેલો છે. કમળનું સરોવર જેમ હંસની વસ્તીથી શોભાયમાન થાય છે તેમ સભા તો વિદ્વાનોના સમુદાયથી જ સુંદર દેખાય; પણ અહીં સર્વત્ર નજર ફેરવું છું તો મને તો એક પણ વિદ્વાન જણાતો નથી. માટે તારું કંપ્તાણ થાવ. હું તો હવે જાઉં છું. અહીં મારાથી રહી શકાય તેમ નથી. કારણ કે મૂર્ખોથી બરેલી આ સભામાં મારાથી કેમ બેસાય?'

મારી શરત કળૂણ છે ?

વરણપુત્રનું આ પ્રભાણેનું ભાષણ સાંભળીને તમામ સભાસદો ખૂબ દોષે બરાબા અને બોલ્યા: 'અત્યા એ ખાલણ ! તું બધાનું આવું અપમાન કરે છે, તો તારી પાસે એવી કંઈ વિદ્યા છે કે તે વડે તું અમને બધાને પરાજિત કરીશ ? મૂર્ખ ! તું નકામી ડંકારો કેમ મારે છે ? તું અમને પ્રથમ હરાવ અને પછી તારે જવું હોય તો જા, જુલોક ઉપરના ધણાખરા વિદ્વાનો અહીંયાં એકત્ર થયા છે. તો હે મૂર્ખ ! તું શું જુલોકને જીતવાની દિંમત ધરાવે છે ? બોલ, તારી પાસે એવી કંઈ વિદ્યા છે કે જેનાથી તું અમોને જીતવા માગે ?'

સભામાંના વિદ્વાનોએ આમ આદવાન કર્યું તેથી વરણપુત્રને લાગ્યું કે હવે આપણું ધણું થશે. એથી તેને ધણું જ આનંદ થયો. પછી તેણે સભાસદોને કહ્યું: 'ધણું બોલવામાં રહ્યું સાર છે ! હું એક હરાવ કંઈ છું. હું તમને બધાને એક ક્ષણમાં જીતી લઉં'

એક તાપસી આવી ચઢી. તેને જોઈ આ સર્વ બ્રાહ્મણો તેની પાસે ગયા અને પોતાની તમામ હકીકત તેને કહી સંભળાવી. તેણે તેમને 'હીક છે' એમ કહી આશ્વાસન આપ્યું અને પોને એક વળત સભામાં આવી. આ તાપસીએ શરીરે કાષાય વરુઓ પહેર્યાં હતાં, માથે સુંદર જટા રાખી હતી અને યોગાભ્યાસ વડે તેની જરારક્ષિત થયેલી શરીરની દિવ્ય કાન્તિ સુમનોહર જણાતી હતી. આથી જોનારની આદરબુદ્ધિ તેને માટે વધતી હતી. તે સભામાં આવતાં જ જનકે તેનો સારી રીતે આદરસત્કાર કર્યો. ત્યારે લામ જોઈ તેણે અષ્ટાવક્રને પ્રથમ એક પ્રશ્ન પૂછ્યા: 'ભાર્મ, તું કશો જ બુદ્ધિ-શાળી છે. તેં વરુણના પુત્રને વાદમાં જીતીને બ્રાહ્મણોને હોડાવ્યા તે કથું જ સારું કથું. હવે હું તને થોડું પૂછું છું. તું મને તેનો ઉત્તર સીધો અને ત્રિતાંડવાદ હોડીને આપ. દરેક જગ્યાએ એક જ અમૃતતત્ત્વ ભરેલું છે એમ સિદ્ધ કરનારું એક પરમપદ તને મળ્યું છે કે? જે પદ સમજાયા પછી સર્વ સંદેહનો નાશ થઈ જાય છે, જાણવાનું કંઈ પણ બાકી રહેતું જ નથી, કોઈ પણ પ્રકારની દ્વિષ્ટા પણ રહેતી નથી, અને જે પોને જાણી શકાય એવું પણ નથી—અર્થાત્ જે શાતા, શાન તથા શેષથી તેમજ તેના સાક્ષીથી પણ પર છે, તે પદને જો તું જાણતો હોય તો તે મને કહે.'

હું જાણતો નથી એવું આ જગતમાં શું છે ?

તાપસીનો આ પ્રશ્ન સાંભળી અષ્ટાવક્ર જોડ્યો: 'મને તે પદની ખબર છે અને તે તો હું ક્યાં જાણું છું. તને પણ કહું છું તે તું સાંભળ. હું જાણતો નથી એવું આ જગતમાં કંઈ પણ નથી, તો પછી તારા આ પ્રશ્નનું શું મદદર છે? દરેકે દરેક યાત્રા મેં ચાર-ચાર હથેલી નાખ્યું છે. હવે, હે તપસ્વિની! તું પૂછે છે તે તને કહું છું તે સાંભળ. તે પદ એટલે આ આખા જગતનું મૂળ. તેને આદિ, મધ્ય, અંત, કલ્યાણિ કંઈ જ નથી. તેને દેવકાષ્ઠની

એવા રાજા જનકની સમક્ષ, કરતી વખતે આપણે મૂર્ખપણું કરીએ છીએ, એમ તને કેમ ન લાગ્યું ?'

તપસ્વિનીએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે અષ્ટાવક્રે કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. પણ પોતે શરમિન્દો બની બેઠાકેળો થયો અને નીચું મોડું કરી ક્ષણવાર શાંત બેઠો. પછી તેણે ધણે જ વિચાર કર્યો. છતાં છેવટે તેના પ્રશ્નનો જવાબ નહિ જડવાથી તેણે તેને કહ્યું: 'હે તપસ્વિની ! તારા પ્રશ્નનો જવાબ મારાથી આપી શકતો નથી, તેને માટે મને ખેદ થાય છે. તેથી હવે હું તારો શિષ્ય છું. શાસ્ત્રનાં આત્મ વિરોધી વિધાન કેમ કરવામાં આવ્યું છે તે મને સમજાવીને કહે. આ હું સત્ય કહું છું. ખોટું બાપણુ પુણ્યનો નાશ કરનારું હોઈ અનર્થ ઉત્પન્ન કરે છે, તેની મને બરાબર ખબર છે.'

અંતર્મુખ થઈ અંગુલમ લેવો જોઈએ

અષ્ટાવક્રનો આવો જવાબ સાંભળીને તેના ખરા ખોશવાથી તપસ્વિની સંતુષ્ટ થઈ. બાદ તમામ સભાજનો સાંભળે એવી રીતે તેણે અષ્ટાવક્રને કહ્યું, 'બ્રહ્મન ! આ જ ગુણ રહસ્યની સમજ નહિ પડવાથી ધણા ભોક્ષા મોહ પામે છે. એ રહસ્ય કેવળ લૂખા તર્કથી સમજાય તેવું નથી. દરેક શાસ્ત્રમાં આ મૂલ જોવાનું તેમ જ રાખી મૂકવામાં આવ્યું છે. આ સભાસદોમાંથી કોઈ પણ તેને જાણતું નથી. પરંતુ એક રાજા જનક અને હું એ બે વિના બીજા કોઈએ પણ એ મર્મને અનુભવ્યું નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં લૂખા વાદવિવાદો થાય છે પણ તર્કથી વાદ કરનાર વિદ્વાનોમાં પણ આવ્રત પ્રશ્નો અને તેના જવાબોનું આકલન ધણું કરીને કોઈથી થઈ શકતું જ નથી. મનુષ્ય મને તેવો કુશાલ જુદિવાળો હોય, તોપણ તેને માત્ર તર્કથી એટલે સદગુરુની સેવા વિના અથવા ઈશ્વરની કૃપા યથા વિના આ મર્મ જરાબર સમજાય એવો નથી. હે અષ્ટાવક્ર, તે તત્ત્વ હું હવે તને સમજાવી દેશું છું. તું તેનો મુદ્દમ જુદિથી વિચાર કર. વિચાર કર્યા વિના, જુદિ રાખ્ય રહેશે તે પણ, એ સાંભળવા છતાં મુમુક્ષુમાં

સાધનની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પ્રકાશમાન થનારું જે શુદ્ધ ચિત્-
તત્ત્વ (વૃક્ષાંક ૧ જુઓ) તે સંવેદ (જ્ઞાનરૂપ) નહિ હોવા છતાં
સ્વપ્રકાશમય હોઇ પ્રકાશ પામે છે. એમ કહેવામાં આવે તો તને
સંશય ક્યાં આવે છે ? તેથી તું દષ્ટિ અંતર્મુખ કરીને બરાબર
વિચાર કર.

મન નિઃસંકલ્પ થવું એ જ અંતર્દષ્ટિ

આ ચિત્ક્રિત ત્રિપુરા જ પરમશ્રેષ્ઠ હોઇ દરેકનો આધાર
છે. દરેકને પ્રકાશમાન કરનારી તે ક્યાં અને કઈ વખતે પ્રકાશમાન
યતી નથી ? તે જે પ્રકાશમાન યતી ન હોય તો બીજું શું પ્રકાશ-
માન થશે ? તાત્પર્ય કે, બીજા કરાના પ્રકાશની અપેક્ષા વગર તે
ચિત્ક્રિત થોતે જ સ્વયંપ્રકાશ હોય છે. કારણ કે પ્રકાશનો અભાવ
પણ જે શક્તિ વડે જ ભાસમાન થાય છે તે થોતે જ દેખાતી અથવા
ન હોઇ શકે એમ કેમ બને ? હવે તે દેખાય છે તે કેવી દેખાય
છે એનો તદ્દન સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કર. આ જ ઠેકાણે કુશળ
પાંડિતોની બુદ્ધિ પણ ચાલી શકતી નથી. અંતર્દષ્ટિ નહિ હોવાથી જ
તેઓ મોઢમાં સપકાઇ તથાઇ જાય છે. જ્યાં મુધી દષ્ટિ બહારની
પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરીને સાંત ન થાય ત્યાં મુધી અંતર્મુખપણું ઠદી
પણ પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી; અને ત્યાં મુધી અંતર્દષ્ટિ આવતી
નથી ત્યાં મુધી આત્મદર્શન પણ થતું નથી. મન સંકલ્પરહિત
થવું એ જ અંતર્દષ્ટિ. તો પછી તે સંકલ્પો ત્યાં મુધી હોય

* આ જ્ઞાનના પાંડક પરશુરામે વૃક્ષાંક ૧ માં જતાવેલા આત્મા,
ચેતન્ય થા સંચિત્ની ઉપાસના ચિત્રશક્તિ ત્રિપુરાના સ્વરૂપે કરેલી
હોવાથી તે, ઉપાસ્યની યોગ્યતા અંગે કરવામાં આવેલી છે. સાચનો કમ
એવો જ છે કે જેને ઉપાસ્ય હોય તેને ચિત્રશુદ્ધ થયા બાદ જ્યારે
જ્ઞાનનો અધિષ્ઠાત્ર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે પરમપદને તેના ઉપાસ્યની
આવનાથી સમન્વયવામાં આવે છે વધુ માટે પ્રશ્ન ૨૦ની નીચેનું
રિપ્ત જુઓ.

જનકે તેને જે જે કાંઈ કહ્યું તે સર્વ મને કૃપા કરીને કહ્યો. આના જેવું સુંદર આખ્યાન મેં કોઈ પણ જગાએ સાંભળ્યું નથી. ’

ત્યારે મહામુનિ દત્તાત્રેય બોલ્યા: ‘હે પરશુરામ ! ત્યારબાદ જે કાંઈ થયું તે તું સાંભળ. પ્રથમ કહી ગયા તે મુજબ તે તપસ્વિનીના મયા પછી કહોલપુત્ર અષ્ટાવક ધણા બ્રાહ્મણોને સાથે લઈ નૃપમેઘ જનક પાસે ગયો. ત્યાં જે મહત્ત્વનો વિષય તપસ્વિનીએ પોતાને સંક્ષિપ્તમાં કહ્યો હતો તે તેણે જનકરાજને ફરીથી કહી સંભળાવ્યો. પછી અષ્ટાવકે કહ્યું: ‘તે તપસ્વિનીએ પરમપદના યોગ્યોપનો નિર્ણય મને ધણો જ દ્વંદ્વાલ્યમાં કહ્યો છે, તેથી મને તેની બરાબર સમજ પડી નથી. તો હે દયાનિધે ! આ રવતત્ત્વ સહેલાઈથી ખારી સમજમાં આવે એવી રીતે મને કહો. ’

પ્રથમ જ્ઞાતા, જ્ઞાન કે જેવું ?

જનક રાજાએ કહ્યું, ‘હે અષ્ટાવક ! હું કહું છું તે તું સાંભળ. તે પદ જેવું અને અજેય બને કવી રીતે છે, એવો તારો પ્રશ્ન છે. પ્રથમતઃ તો ઇં એમ નક્કી સમજ કે તે રવતત્ત્વ હંમેશાં અજેય પણ નથી અને હંમેશાં જેવું પણ નથી. કારણ કે જો તે કાયમને માટે અજેય હોત તો તેના સંબંધમાં સદ્ગુરુ ઉપદેશ જ કેમ કરી શકે ? પણ સદ્ગુરુ તત્ત્વોપદેશ તો કરે છે અને આવા સંતોગોમાં સાધકને સદ્ગુરુનો આશ્રય પણ જરૂર લેવો પડે છે. માટે હે અષ્ટાવક ! તે પરમપદને ઓળખવું ધર્મ જ સરળ પણ છે અને ધર્મ દ્વંદ્વ પણ છે. જેની દૃષ્ટિ બાહ્ય પદાર્થ ઉપરથી પાછી ફરી છે, અર્થાત્ અંતર્મુખ થયેલી છે, તેને માટે તો તે સુલભ છે; અને જેમની દૃષ્ટિ બહાર જ ફેલાયેલી છે, એટલે બહિર્મુખ જ છે, તેને માટે તો તે દુર્લભ છે. ખરું કહીએ તો તે નિરૂપી યજ્ઞાય અમર જળી યજ્ઞાય તેવું નથી. છતાં પણ મહાન પ્રયત્ન વડે જેમ તેમ અપ્રાપ્ત રીતે તે કહી શકાય છે તથા જળી પણ યજ્ઞાય છે. ઇં જે

નથી, એ પણ તદ્દન ખુલ્લે ખુલ્લું જ છે. તેથી હે અણ્ણવક ! તું પ્રથમ આ પ્રકારના તારા મૂળ સ્વસ્વરૂપની મૂલ્યમ દષ્ટિ વડે શોધ કર.

આત્માનુભવ પદ્ધતિ

પ્રથમથી જ એવો વિચાર કર કે તું આ શરીર નથી, તેમજ પ્રાણ અગર મન પણ નથી. કારણ એ બધાં રિચર નથી પણ અનિત્ય છે. ફક્ત તું (જ્યાંકે ૨ તત્ત) એકલો જ નિત્ય છે. આ શરીર એટલે તો એક સમ ધાતુનો ગોળો છે. તે તારું સ્વરૂપ કવી રીતે હોય ! અને તે જ જ્યારે ‘મારું’ એ રૂપથી અન્ય વિષય બની ભાસમાન થાય છે ત્યારે તે ‘અહં’ એ ભાવનાને ઊડી દે છે. એટલે તે વખતે ‘મારું શરીર’ એમ કહેતી વખતે તે સાથે ‘અહં’ એવી ભાવનાની સ્મૃતિ હોતી નથી. જેમ સુવર્ણ અને તેનાં કડાંકુંડળો. જ્યારે તે કડાંકુંડળાદિરૂપે બને છે ત્યારે ‘હું’ રૂપ સુવર્ણ તથા મારું એ ભાવરૂપ કુંડળાદિ આકારો હોય છે. આથી કુંડળ કહેતાં તેમાંથી સુવર્ણભાવની કલ્પના વિસ્રય પામે છે. તેવી જ રીતે ‘હું’ અને મારું એમ કહેતાં મારું કહેવામાં આવતાં જ તેમાંથી ‘હું’ ભાવ તે ભુલાઈ જવાય છે. એટલે ‘હું’ તો ભુલો જ હોઈ તે વિવર્તરૂપે ‘મારું મારું’ એવા દ્વેતભાવને પામે છે. તેવી જ રીતે પ્રાણ અને મન એ બંનેને પણ ‘મારું મારું’ એમ કહેવામાં આવે છે, તેથી તેમાં પણ ‘અહં’ એવો ભાવ હોતો નથી; એવું વિચારને અતિ અનુભવમાં આવે છે. ઉપર બતાવી ગયા તેમ સુવર્ણ કડાંકુંડળ દત્તાદિ રૂપે થવાથી સામાન્ય એવા સુવર્ણ-ભાવથી વેગળું નહિ હોવા છતાં તેને બૂઝી જાય છે, અને નામરૂપ આકારાદિના વિશિષ્ટ ભાવને જ તે સાત્ત્વ સમજે છે. પરંતુ સુવર્ણ એ શાંત નામરૂપે થવાથી પોતાનો સામાન્ય ભાવ દહી ઊડતું નથી. તે જ પ્રમાણે શરીર, જીવ, પ્રાણ દત્તાદિ નામરૂપો વડે વિશિષ્ટ ભાવે ભાસનારા પોતે પોતાના સામાન્ય સ્વરૂપ ‘અહમ્’ ‘હું’ ને બૂઝી

જન્ય છે પરંતુ (૬) એ પોતે અદ્ભુ (૬) એવો પોતાનો સ્વભાવ હોયીને કદી પણ રહેતો નથી. અર્થાત્ આ પરમચૈતન્ય એટલે જાણનાર તત્ત્વ એનું 'અદ્' રૂપી ગાન (૧૨:૧) એ માત્ર 'અદ્' એવી રીતિને ત્યજીને કદાપિ રહેતું નથી. તેથી સંવિત્ સર્વત્ર છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. માટે કે અટ્ટાવક ! દષ્ટિ અંતર્મુખ કરીને તરવરે માત્ર ચિદ્રૂપ આત્માની એક વાર તપાસ કરી જો.

અંતર્મુખ દષ્ટિ કેને કહેવી ?

જે ઉત્તમ બુદ્ધિમાન હોય છે તેઓ તો તરવરના ઉપરેઠ વખતે જ સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે. અહીં દષ્ટિ એટલે આ બહારની આંખોની જમા સમજવાની નથી, પણ મનશ્ચક્ષુને જ દષ્ટિ ગણવાની છે. જે વડે સ્વપ્ન દેખાય છે, એ જ મુખ્ય ચક્ષુ છે. તેની અંતર્મુખતા એટલે શું તે સાબળ. કારણ ચક્ષુ અંતર્મુખ થાય નહિ તો વ્યવહારમાં પણ કાંઈ જોઈ શકાતું નથી. ત્યારે આંખોથી કાંઈ પણ જોતું હોય છે, ત્યારે જોવાની વસ્તુ મિથ્યાના ખીજ સર્વ પદાર્થો ઉપરથી દષ્ટિને તદ્દન ઠાઠી લેવામાં આવે છે અને ખાસ જોવાની વસ્તુ ઉપર જ દષ્ટિ લગાડવામાં આવે છે. ત્યારે જ તે સ્પષ્ટ દેખાય છે; નહિ તો તે પદાર્થ આંખોની સામે હોવા છતાં પણ અનુભવમાં આવતો નથી. તાત્પર્ય કે, પદાર્થો હોવા છતાં આંખોનું દષ્ટિબિંદુ જે મનશ્ચક્ષુ તે તેની તરફ નહિ જવાથી તે ન દેખાતાં જેવો જ બને છે. અટ્ટાવક ! તે જ પ્રમાણે કાન, ત્વચા વગેરેની પણ ચિત્તિ જાળવી. મનને લાગનારાં સુખદુઃખાદિતું પણ તેવું જ છે. મન જો તે તરફ જાય નહિ, તો તે સુખદુઃખાદિ પણ જાણવામાં આવતાં નથી. તેટલા માટે જ જે કાંઈ પણ જાણવાની ઇચ્છા હોય તે તરફ એકચિત્ત થવું જોઈએ. એ દષ્ટિનું ગામ જ અંતર્મુખતા કહેવાય છે. અંતર્મુખતાવાળું શુદ્ધ ચિત્ત જ

સ્વસ્વરૂપની ઝોળખાણ કરી આવે છે. એ જ વિષય છું તને વળી
સ્વષ્ટ રીતે સમજાવું છું, તે વું ચિત્તને સ્થિર રાખીને સાંભળ.

‘હે’માં નથી અને ‘નથી’માં છે

હે અધ્યાત્મ ! આ ચિદાત્મા મનથી જાણી શકાય તેવો પણ
છે અને જાણી ન શકાય તેવો પણ છે. તાત્પર્ય કે, બન્નેમાં ‘હું’
અને નથી’ તથા તે કરતાં ‘પર’ એવો પણ છે. હૃદય એ છે કે,
(૧) સુવર્ણમાં કડાંકુંડળાદિ આકારો છે, અને (૨) જો કડાં-
કુંડળાદિ આકારોમાંથી સુવર્ણ કાઢી લેવામાં આવે તો તેમાં નામ-
રૂપાદિનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. એ ન્યાયે નામરૂપાદિમાં સુવર્ણ
નથી. (૩) હવે કડાંકુંડળાદિને નામરૂપે નહિ દેખતાં સુવર્ણ એવા
સામાન્યરૂપે જોવામાં આવે તો ‘નથીમાં છે’ એમ કહેવાશે; એટલે
પ્રકારનો ૨ નો આ ત્રીજો એક પ્રકાર ‘નથીમાં છે’ એવો થશે; અને
(૪) સુવર્ણ ઉપર કડાંકુંડળાદિ નામો ત્રિવિધ હોવાથી નામરૂપાદિનો
વિલય તો થાય છે. આ ન્યાયાનુસાર ‘હેમાં નથી’ એટલે પ્રથમના
વિભાગમાં જ આ ‘હેમાં નથી’ એવો પ્રકારાંતર લાવ ઉત્પન્ન
થાય છે. આ પ્રમાણે (૧) છે, (૨) નથી, (૩) નથીમાં છે,
અને (૪) હેમાં નથી તથા (૫) તે સર્વેનો સાક્ષી, એ પ્રમાણે
પાંચે લાવેલો વિગ્રહ કરીને સદ્જગત્વરથામાં સ્થિતિ થવી એ જ
ખરું પરમપદ સમજો. આમાં પ્રથમના ૧-૨ ભાવો અભ્યાસદષ્ટિના
છે. તે અભ્યાસક્રમ દૃઢ કર્યો પછી તેનો સાક્ષીમાંય સદ્ વિલય
કરવો અને સ્વાનુભવ પ્રાપ્ત કરી લેવો. ત્યારબાદ નિર્વિકલ્પતામાં
બેસી નહિ રહેતાં પુનઃ ૩ તથા ૪ પ્રકારનો વિપરીત અભ્યાસ
કરવો. પછી આ ચારે પ્રકારો તથા પાંચમો તેનો સાક્ષી એ સર્વ
ભાવોને જુદી જગ જો સ્થિતિ રહે તે સદ્જગત્વરથા જાણવી. એટલે
(૧) ‘હું’ તે (તવ) છું, (૨) તવ (તે) માં ‘હું’ કદી પણ
ઉત્પન્ન ન થશે નથી, (૩) તવ (તે) તે જ ‘હું’, (૪) ‘હું’ તે જ

‘નત’ (તે) છું કે જે તત્ત્વમાં ‘દુઃ’ ની દલી ઉત્પત્તિ કરેલ નથી, અને (૫) આ સર્વનો માફી; એ પ્રમાણે પાંચે જાણેલા ત્યાગ કરી સદગમઅવસ્થામાં સ્થિતિ કરવા જે જ શ્રવ-મુક્તિ અથવા વિદેદારસ્થા છે. સદગમમાધિ તે આ જ કહેવાય છે. આ ધોરણે જ તે બનેલા છે અને નથી તથા ને કળા પર એવો છે. એટલે (૧) છે, (૨) નથી, (૩) છેમાં નથી, (૪) નથીમાં છે, અને (૫) તે સર્વનો સાફી. એવા આ પાંચ પેટા ભેદો નીકળે છે એમ સમજવું. આ પાંચમાં તથા તેથી પણ પર સર્વ જ વ્યાપક એવું આત્મસ્વરૂપ છે એમ સમજવું. એ જ સમજી લેવાની જાળનમા વેદ અને શાસ્ત્રોનો પુષ્કળ વિચાર કરનારા પાણિનો પણ ગોથા ખાય છે.

આત્માનુભવનો રીત

હવે ટોચ પણ ખદારનો પદાર્થ મનમાં આવવાને માટે જે ક્રિયાઓની જરૂર પડે છે. એક તો જીવન પદાર્થો ઉપરથી મનને પાછું વાળવાની અને ખીજી તેને જીવન પદાર્થ ઉપર લઇ જવાની. પદાર્થ ઉપરથી મન દૂર થવાથી અને જીવન પદાર્થ ઉપર પડેલે તે પડેલાં અર્થોત્ત બને ક્રિયાના સંધિકાલમાં વચ્ચે જે તટસ્થ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તેમા આપણે જે કાંઈ પદાર્થ જોઈએ, તે અનુભવમાં આવેલો નથી. એ જ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે. એક પદાર્થ ઉપરથી જીવન પદાર્થમાં તત્પર થવું એ જ મનનો વ્યાપાર છે. એ રીતે આ સમર્પક પદાર્થો આ જે ક્રિયાઓના યોગ વડે જ દેખાય છે. પણ શુદ્ધ ચૈતન્ય તો મર્પક વિનાનું છે. એટલે તેનું દર્શન કરવાને સાફીમાવમાં સ્થિત રહી જોવાની આ રીત જરાજરા નથી. અ.થી જ ક્ષત જીવન પદાર્થોમાવને નિવૃત્ત કર્યો એટલે વિશેષ કંઈ પણ ન કરતાં તે અનુભવમાં આવે છે.

જીવન બધા ઉપાયો નકામા છે

દાખલા તરીકે, એમ વિચાર કરો કે સામેના તકનામા કેટ-

લોક પ્રતિબિમ્બો જોવા હોય તો બીજા પદાર્થોને દૂર ખસેડી તે
 મુકરર કરેલા પદાર્થો જ જોનારે સામે ધરવાં પડે છે; પરંતુ ત્યારે
 તકતામાં આકાશને જ જોવું હોય છે ત્યારે માત્ર બીજા બંધા
 પદાર્થો ખસેડી લીધા બાદ અને બીજી વસ્તુ સામે ન દોષ, એટલે
 કાર્ય પૂરું થાય છે. કારણ કે આકાશ તો દરેક જગ્યાએ છે તેથી તે
 (આકાશ) તકતાની અંદર કાયમનું રહેલું જ છે; પરંતુ બીજા
 પ્રતિબિમ્બોને લોધે ઢંકાયેલું હોવાથી જ તે દેખાવમાં આવતું
 નથી એટલું જ; બાકી તે તો અસાધ્યમાં વ્યાપી રહેલું હોય દરેકને
 આધાર હોવાથી બીજા પદાર્થો મનમાંથી ખસેડવાની સાથે જ
 અનુભવમાં આવે છે. તેથી જ રીતે શુદ્ધ ચિત્ત પણ સર્વગત,
 સર્વધાર અને સર્વકાળમાં એકરૂપ એટલે તત્ત્વસ્વરૂપ હોવાથી,
 તકતામાંના આકાશની માફક, હૃદયમાં જ પરિપૂર્ણ ભરેલું છે.
 તેથી જ મનને બીજા પદાર્થ ઉપરથી ખસેડી લેવાની જ માત્ર
 જરૂર છે. હે અષ્ટાવક ! એ પ્રકાશક ચિત્તતત્ત્વ ક્યાં અને કઈ વખતે
 હોતું નથી વારુ ? તે જ્યાં એટલે અમુક રથને અને જ્યારે એટલે
 અમુક કાળમાં નથી, એમ જો કહેવામાં આવશે તો તે 'જ્યાં' પણ
 નથી અને 'જ્યારે' પણ નથી. તાત્પર્ય કે આ 'જ્યાં' અને 'જ્યારે'
 એ પણ તેના જ વિવર્તો છે. તો પછી ચિદાત્માનો અનુભવ થાય તે
 માટે મનને અન્યમાંથી નિવૃત્ત કરવું એટલાની જ માત્ર ખાસ જરૂર
 છે; બીજા કોઈ પણ સાધનને આમળ ધરવાની જરૂર નથી. તેમજ
 બીજું કોઈ અભિમુખ કરવાની પણ જરૂર પડતી નથી. તેથી જ તે
 ચિત્તતત્ત્વ કોઈ એક પદાર્થની માફક વિશિષ્ટ આકારથી વેદ્ય નથી,
 એમ કહેવું પડે છે. વળી તે શુદ્ધ મન વડે સ્વભાવતઃ જ અનુભવમાં
 આવતું હોવાથી વેદ્ય છે, એમ પણ કહી શકાય છે. મનમાંના
 બીજા આધાર અર્થાત્ સંકલ્પો નષ્ટ થયા એને જ મનની શુદ્ધતા કહે
 છે. સ્વસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવવાને માટે એ જ એક મુખ્ય
 સાધન છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત શુદ્ધ થયેલું નથી ત્યાં સુધી જ્ઞાન શી

પણ કેમ અનુભવમાં ન આવવું જોઈએ ? માટે નિઃસંકલ્પ મન જ સ્વસ્થાનુભવ કરાવવા યોગ્ય છે. એટલે નિઃસંકલ્પ મન વડે જ ચૈતન્ય ભાસમાન થાય છે. તરતના જન્મેલા બાળકને પણ સ્વસ્થસ્થ ભાસમાન થતું નથી, તેનું કારણ પણ મનના પડદા ઉપર અચાન-સ્થ તમને લેપ થવા એ જ છે. બીજું કહું છું તે સાંભળ. મેશ એપડેલા આરસામાં તે મેશનું પ્રતિબિંબ તો પડેલું જ હોય છે. તે કાંઈ જોઈ શકતું નથી, છતાં તે ઉપરથી તે નથી જ એમ કહી શકાય નહિ. કારણ સામેના પદાર્થનું પ્રતિબિંબ લેવું એ તકતાનો શુભ છે. માત્ર તેની ઉપર મેશનું પડ હોવાથી તે ઝાળખવામાં આવતું નથી એટલું જ. તેવી જ રીતે સુષુપ્તિમાં પણ મન નિદ્રા અર્થાત્ અચાનને અધીન થયેલું હોવાથી ખરી રીતે જોતાં બીજા પદાર્થોની નિવૃત્તિ થયેલી હોતી નથી. તેથી કરીને તે આ ચૈતન્યને વ્યક્ત એટલે પ્રકાશિત કરી શકતું નથી. અને તેથી જ જાગૃત થતાં નિદ્રાની સ્મૃતિ થાય છે. ઉપરાંત તે અવસ્થામાં અચાનપણાનો અનુ-ભવ પણ થાય છે. આ જ વિષય તને ફરીથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવીને કહું છું તે એકાગ્ર ચિત્ત વડે સાંભળ.

મનની બે પ્રકારની અવસ્થા

(૧) પ્રકાશાવસ્થા અને (૨) વિમર્શાવસ્થા, એવી મનની બે પ્રકારની સ્થિતિ છે. બાલ પદાર્થોમાંથી મનજ ન્યારે વિભ્રાતિ લે છે

× યશસ્વર દસ્ય આત્મસ્થ છે એવા સિદ્ધાન્ત છે. તે આત્મસ્થ કેવી રીતે છે તે સમજાવવાને માટે પૃથક્કની યોગ્યતા અને સુખિ અનુસાર તેને પ્રસંગવશાત્ કાંઈ પણ શાસ્ત્રગુપ્ત સુખિ વડે સમજાવવામાં આવે છે. હરેશ એ કે જે વડે જિહ્વાસુને 'તત્' એવા ચૈતન્ય થા આત્મ સ્વસ્થનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય, એટલે તે તેનો નિર્ભવ કરી સ્વાનુભવયુક્ત અપરોક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે. આ પોરતું અને મસંજરશાત્ મ આત્મસ્થ કેવી રીતે છે તે સમજાવવામાં આવેલું છે એમ સમજવું.

અજવાળું. અંધારું એ સ્મૃતિરૂપ તથા પ્રકાશ એ અભિનવરૂપ

મનની વિમર્શાદિ અવસ્થાઓ તથા
પ્રતિઅવસ્થાનો સમજૂતી માટે

વૃક્ષ “ફ”

૦ પરમ...

પ્રકાશાવસ્થા (નિવિકલ્પ)

[તત-ચૈતન્ય]

૨ મન (સાક્ષી)

વિમર્શાવસ્થા (સવિકલ્પ)

[અહમ-હું]

૦ સ્મૃતિરૂપ (૩) અવ્યક્ત (મહાશય)
અ (શિવ)

૫ અભિનવ આભાસ (૩) પ્રકૃતિ-શક્તિ
આ (જીવ)

૦ આગળને માટે મૂળ વૃક્ષ આ જુઓ. આ
સર્વે વિવર્ત બાવો છે એમ સમજવું*

સમજો. હવે, અંધારું
થાય એટલે કાંઈ તેમાં
ના પ્રકાશિત પદાર્થો-
નો નાશ થાય છે એમ
થતું નથી; અને અજ-
વાળું હોય છે, ત્યારે
તે પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય
છે એમ પણ કહી
શકાય નહિ. અંધારા-
માં પદાર્થો જેમ અ-
પ્રગટ અવસ્થામાં હોય
છે જ, તેમ સુષુપ્તિનું
પણ સમજો. તેથી તે
સ્મૃતિરૂપ પૂર્ણ અનુ-
સંધાનાત્મક ગણાય
છે (ક્રમાંક ૪ જુઓ);
તથા જાગ્રદાવસ્થા એ
અભિનવ આભાસરૂપ

કહેવાય છે. (ક્રમાંક ૫ જુઓ) હવે દીપક આદિમાં પ્રકાશ પૂર્ણ-

* વેદાન્તશાસ્ત્રનો સામાન્યતઃ એવો નિયમ છે કે જ્યારે છવ, મન,
બુદ્ધિ, ચિત્ત, અર્થકાર, આ કોઈ પણ સ્વરૂપ કે સૂક્ષ્મ દેવતાનાં નામરૂપો
જે પ્રસન્ન અને અધિકારવશાત્ નિઃપ્રાપ્ત્યોને વેદાન્તવિષય સમન્વયવાનો
મથલ થાય છે, ત્યારે તે દેવતા કે નામને સાક્ષીભાવમાં મૂકી બાદ વૃક્ષ
અથવા આ માં જણાવ્યા પ્રમાણે સમન્વયવામાં આવે છે. આ પ્રસન્ન
જનાશબ્દ આભાસ રૂપ મનના અનુરોધે સમન્વયી રહ્યા છે, તેથી તેને
(ક્રમાંક ૫) સાક્ષીભાવમાં મૂકવામાં આવ્યું છે એમ બલ્લું.

પણે દોષા જ્યાં તેના પ્રાચીનમાં રહેલા પદાર્થોમાં ઉપર મુજબ રૂપ
 વિમર્શવરણ (ક્રમાંક ૧) દોષથી એટલે કે તે પદાર્થોને દોષકર્તા
 (ક્રમાંક ૧)માં પ્રકાશ છે, એવું જાન નહિ દોષને લીધે તે દોષી
 (ક્રમાંક ૩) વિમર્શવરણ કે મૂલ દર્શાવ છે, એમ વિદ્વાનોએ નક્કી
 કરેલું છે. આથી મન એટલે સાદીભાવ (ક્રમાંક ૨) જ્યારે જીવ
 એવા (ક્રમાંક ૩) વિમર્શવરણમાંથી નિર્મલ થાય કે વિશ્રાન્તિ કે,
 અર્થાત્ અદમ્ (દુઃ)નો વિલય કરે, એટલે જો સ્વભાવસિદ્ધ
 અવસ્થા એવ રહે તે જ મૂળ પ્રકાશવરણ, તત્ત્વજ્ઞ, આત્મા, અદમ્
 શુદ્ધ ચૈતન્ય સમન્વે.

કાંઈ જ નથી ને જાણનાર કોણ ?

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, શુદ્ધ ચૈતન્યથી પ્રથમ પ્રમદ
 થયેલો જો બાહ્યભાસ એટલે અન્યક્ષ તત્ત્વ અથવા જોને મહા-
 યન્ય પાત્ર કહેવામાં આવે છે (ક્રમાંક ૪ જુઓ), એ જ નિર્દોષ
 સ્વરૂપ છે. 'કાંઈ જ નથી,' એવી જો સર્વસામાન્ય ભાવના-
 દસ્પાભાસનો અભાવ-એ જ સુષુપ્તિ હોય તે નિર્વિકલ્પ હોય છે.

મનનો વિલય

જનમદાવરણમાં પણ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે તેટલા વખતને
 માટે અર્થાત્ એકેક પદાર્થ પૂરું મન એ નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં
 જ હોય છે. પરંતુ તે અવસ્થા પૂર્ણ થયે બીજી પણ જ, અર્થાત્
 અન્યક્ષમાં જ, બીજા વિકલ્પો પ્રમદ થાય છે, તેથી તેની આ
 જાણની નિર્વિકલ્પ અવસ્થા નષ્ટ થાય છે. આથી તે પરમતત્ત્વ
 સ્પષ્ટ રીતે દરેકના અનુભવમાં આવતું નથી. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં
 અન્યક્ષ નામની જો ચક્રિ ઉપર કહેવામાં આવી છે, તે ચક્રિની
 નિર્વિકલ્પતાની જાણમાં દરના વડે જ 'મન વિલીન થાય છે'
 એવું સુતકંવાદી પુરુષોએ કિયે વડે નક્કી દરાવેલું છે. સુદમ

વિચાર કરતાં જણાશે કે, પદાર્થ જોતી વખતે પણ મન તે તે વખતને માટે તે તે પદાર્થો ઉપર લીન જ હોય છે.

નિર્વિકલ્પની ત્રણ અવસ્થાઓ

હે અષ્ટાવક ! હું તને મારા અનુભવનું રહસ્ય કહું છું, તે તું બરાબર સાંભળ. ઘણો સૂક્ષ્મ વિચાર કરનાર પવિત્રો પણ અહીં ગોથું ખાય છે. (૧) નિર્વિકલ્પ સમાધિ, (૨) સુપૃષ્ઠિ અને (૩) પદાર્થદર્શન, એ ત્રણે નિર્વિકલ્પ દષ્ટિએ તો એક જ પ્રકારમાં આવે છે. મન એક પદાર્થ છોડી ખીજ પદાર્થ ઉપર ચલન પામે છે પણ જ્યારે તે એક જ પદાર્થ ઉપર ચોંટી જાય છે, અર્થાત્ મનની દરેક પદાર્થ ઉપર ક્ષણિક વારને માટે જે સ્થિતિ હોય છે ત્યારે તે તે વખત પૂરતું અને તે તે પદાર્થ પૂરતું તો તે વિકલ્પરહિત જ હોય છે. ઉદેશ એ કે મન જે વખતે કાંઈ પણ પદાર્થ ઉપર સ્થિત હોય છે, તે જ વખતે તે ખીજ પદાર્થ ઉપર એકીમાથે જ જઇ શકાયું નથી. જ્યારે પ્રથમનો પદાર્થ મન ઉપરથી દૂર કરવામાં આવે, ત્યારે જ તે ખીજ પદાર્થ ઉપર જઇ શકે છે; અર્થાત્ ખીજ પદાર્થ ઉપર જતાં જ પ્રથમના પદાર્થ ઉપરથી તે હટી જાય છે. તાત્પર્ય કે, એકી જ વખતે મનમાં બે પદાર્થો સમાઈ શકતા નથી. તેથી તે તે પદાર્થ પૂરતું અને તેટલા સમયને માટે તો તે નિર્વિકલ્પ જ હોય છે. તેથી જગતમાં જાણીતા ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારો સ્વરૂપતઃ નથી, પણ કેવળ ભાસના યતા ભેદ વડે જ થયેલા છે.

સમાધિમાં માત્ર ચૈતન્ય જ ભાસમાન થાય છે, સુપૃષ્ઠિમાં મહાઅનુભવ અન્યકત જ અનુભવમાં આવે છે, અને પદાર્થદર્શન કાળે તો મર્ષાદાવાળા આકારનો જ રૂકત અનુભવ થાય છે. એટલે એવું તે ભારત જ ત્રિવિધરૂપે ભાસમાન થયેલું છે. આવી રીતે ભારતમાં ભેદ હોય તોપણ બાન એટલે જ્ઞાન અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્ય

પોને તો કેવળ નિર્વિકલ્પ જ છે (વૃક્ષાંક ૧). તેથી તેને ‘ પ્રકાશ-
નિબિડ ’ એમ પણ કહેવામાં આવે છે. તેને અર્થ ‘ નિર્વિકલ્પતાથી
ધનધોર વ્યાપેલું ’ એવો થાય છે.

ઉપર જનાવેલી ત્રણે નિર્વિકલ્પતામાંથી સમાધિ અને સુષુપ્તિ
એ બે અવસ્થાઓ જાણો વખત. વ્યવહારમાં અનુભવમાં આવે છે,
તેથી તે બંને સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય છે. પરંતુ પદાર્થદર્શનની
નિર્વિકલ્પતા માત્ર ક્ષણિક હોય છે, તેથી વ્યવહારમાં તે જોઈએ તેટલી
સ્પષ્ટ રીતે ઓળખી શકાતી નથી. સમાધિ અગર સુષુપ્તિ પણ
એવી રીતે જાણે ક્ષણિક હોય છે, ત્યારે ઓળખાતી નથી. આ
બંને અવસ્થાઓ પણ ધણી વખતે ક્ષણિક હોઈ શકે છે. તેમાં જો
સુષુપ્તિ ક્ષણિક હોય છે, તો સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા પુરુષો દીર્ઘ સુષુપ્તિના
અનુભવ ઉપરથી તેને જાણી શકે છે. પરંતુ ક્ષણિક એવી સૂક્ષ્મ
સમાધિઅવસ્થાથી તો વ્યવહારમાં લોકો અજાણ હોવાથી તે એકાએક
જાણતી પણ જાણમાં આવતી નથી.

નિદ્રા એટલે જ શૂન્ય ?

હા અટાવક ! ઉપરના વિવેચન ઉપરથી તું જાણી શકીશ કે
વ્યવહારદશામાં પણ સર્વ પ્રાણીઓને અસ્પષ્ટ વખતની સમાધિ તો
નિત્યપ્રતિ પ્રાપ્ત થાય છે જ, પરંતુ તેનો પરિચય નહિ હોવાથી
તેમને તે સમજાતી નથી. જાગ્રદાવસ્થામાં જે વિમર્શશૂન્ય અવસ્થા
થાય છે, અર્થાત્ સંકલ્પશૂન્ય અવસ્થા થાય છે તેને જ સમાધિ
કહેવામાં આવે છે. વિમર્શ અર્થાત્ સંકલ્પનો વિવચ એ જ સમાધિ
છે. (માથેના વૃક્ષાંક ૬ માં ક્રમાંક ૧ જુઓ) સુષુપ્તિમાં અગર
પદાર્થદર્શનમાં પણ સમાધિની રચના તો હોય છે, છતાં તે સમયે
મનનો વિવચ ચલેલો હોતો નથી, તેથી તેને મુખ્ય સમાધિ કહી
શકાતી નથી. તાત્કાલિક કે બેઝોનો અનુભવ આપનારા વિમર્શના સ્મૃતિ-
રૂપ (૬ વૃક્ષાંક ૩ જુઓ) સંસ્કારો અન્યક અથવા મદા-

શન્યરૂપે તે વખતે ગર્ભમાં બીજરૂપે યોગ રહેલા હોય છે, તેથી જ તેઓ પુનઃ સંસ્કારરૂપે એટલે અભિનવ આભાસ (જે વૃક્ષાંક ૩ આ જુઓ) અર્થાત્ પ્રકૃતિરૂપે ઉદય પામે છે. બાકી, જાગૃતિમાં યનારૂં પદાર્થગાન અને ઉપર જણાવી ગયા તેમ તે વખતે યનારી દાણિક સમાધિઓ એટલે જે સંકલ્પોની વચલી સંધિની અવસ્થા, અથવા હૃદયમાંથી સંકલ્પ જાડવો અને તે દરેક પદાર્થ પૂરતો પદાર્થરૂપે બનવો-આ સ્થિતિ પણ વસ્તુતઃ અવિભક્ત સ્વરૂપ એટલે કે સંકલ્પ વગરની જ હોય છે. પરંતુ સામે પડેલો હોરો હંમેશા જોવામાં આવતો હોય છતાં તેની ઓગળ નહિ હોવાને લીધે તે ઉપયોગમાં આવી શકતો નથી, પરંતુ રતનના પરીક્ષકના જોવામાં આવતાં જ તે બહુમોક્ષ કીમતી થાય છે. તેમ જ તે અવસ્થાઓનું ગાન નહિ હોવાને લીધે તે વડે મોક્ષ થતો નથી તેમ સંસ્કારની નિવૃત્તિ પણ થતી નથી. આ સંબંધમાં હે અજ્ઞાન ! તને હું વધારે ખુલાસાવાર કહું છું, તે હું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. ‘અદમ્ અથવા હું’ (ક્રમાંક ૩ માંથી) તદ્દન પહેલવહેલું પ્રગટ થયેલું જે અવ્યક્ત તત્ત્વ (ક્રમાંક ૪) છે, તેનું ‘કાંઈ નથી’ એ જ સામાન્ય સ્વરૂપ હોય ‘તે કાંઈ નથી’ એનું જે તેનું બાન થવું એ જ અભાવરૂપ નસિત્વ કહેવાય છે. એને જ ચૈતન્ય વૃક્ષાંક ૧ની જડ-શક્તિ અથવા સુષુપ્તિ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. આ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ‘કાંઈ નથી’ એવો જે ભાસ થાય છે, તે ભાસનો પણ વિભવ કરનાર અને હંમેશા અસ્તિસ્વરૂપ એવું તે પરમતત્ત્વ છે. ઉદ્દેશ એ છે કે આ જગત તથા સ્વપ્નાદિ અવસ્થાનું સ્વરૂપ વિવિધ પ્રકારના અનેક બેદો પ્રતીત થવા એવા પ્રકારનું છે, ન્યારે સુષુપ્તિનું સ્વરૂપ કાંઈ નથી એવું જ એક છે. વ્યવહારમાં કોઈને પૂછવામાં આવશે કે સુષુપ્તિનું સ્વરૂપ શું ? તો ‘કાંઈ નહિ’ એટલો જ એક ઉપર મળશે. આથી ‘કાંઈ નહિ’ કહેનારો તો કોઈ બીજો જ છે, એ પ્રિદ્દ થાય છે. એટલે આ જાગૃતિ અવસ્થાનું સ્વરૂપ ‘છ’

શન્યરૂપે તે વખતે ગર્ભમાં બીજરૂપે શેષ રહેલા હોય છે, તેથી જ તેઓ પુનઃ સંસ્કારરૂપે એટલે અભિનવ આભાસ (જે ૧૨૬ાંક ૩ આ જુઓ) અર્થાત્ પ્રકૃતિરૂપે ઉદય પામે છે. બાકી, જાગૃતિમાં યનારું પદાર્થગ્નાન અને ઉપર જણાવી ગયા તેમ તે વખતે યનારી ક્ષણિક સમાધિઓ એટલે એ સંકલ્પોની વચલી સંધિની અવસ્થા, અથવા હૃદયમાંથી સંકલ્પ ઊઠેલો અને તે દરેક પદાર્થ પૂરતો પદાર્થરૂપે બનવો-આ રિયતિ પણ વસ્તુતઃ અવિભક્ત સ્વરૂપ એટલે કે સંકલ્પ વગરની જ હોય છે. પરંતુ સામે પડેલો હીરો હંમેશા જોવામાં આવતો હોય છતાં તેની ઓળખ નહિ હોવાને લીધે તે ઉપયોગમાં આવી શકતો નથી, પરંતુ રાતના પરીક્ષકના જોવામાં આવતાં જ તે બહુમોહ કીમતી થાય છે. તેમ જ તે અવસ્થાઓનું ગ્નાન નહિ હોવાને લીધે તે વડે મોહ થતો નથી તેમ સંસારની નિવૃત્તિ પણ થતી નથી. આ સંબંધમાં હે અષ્ટાવક ! તને હું વધારે ખુલાસાવાર કહું છું, તે તું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ. ‘અહમ્ અથવા હું’ (ક્રમાંક ૩ માંથી) તદ્દન પહેલવહેલું પ્રમટ થયેલું જે અવ્યક્ત તરવ (ક્રમાંક ૪) છે, તેનું ‘કાંઈ નથી’ એ જ સામાન્ય સ્વરૂપ હોય ‘તે કાંઈ નથી’ એવું જે તેનું બાન થવું એ જ અભાવરૂપ નાસ્તિત્વ કહેવાય છે. એને જ ચૈતન્ય ૧૨૬ાંક ૧ની જડ-શક્તિ અથવા સુષુપ્તિ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. આ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ‘કાંઈ નથી’ એવો જે ભાસ થાય છે, તે ભાસનો પણ વિલય કરનાર અને હંમેશા અસ્તિત્વરૂપ એવું તે પરમતરવ છે. ઉદ્દેશ એ છે કે આ જાગૃત તથા સ્વપ્નાદિ અવસ્થાનું સ્વરૂપ ત્રિવિધ પ્રકારના અનેક બેદો પ્રતીત થવા એવા પ્રકારનું છે, ન્યારે સુષુપ્તિનું સ્વરૂપ કાંઈ નથી એવું જ એક છે. વ્યવહારમાં કેઈને પૂછવામાં આવે કે સુષુપ્તિનું સ્વરૂપ શું ? તો ‘કાંઈ નહિ’ એટલે જ એક ઉત્તર મળે. આથી ‘કાંઈ નહિ’ કહેનારો તો કેઈ બીજો જ છે, એ સિદ્ધ થાય છે. એટલે આ જાગૃતિ અવસ્થાનું સ્વરૂપ ‘છે’

અમર આનંતર કાંઈ પણ ભાસમાન થતું નથી અને નિદ્રાની અવસ્થા પણ હોતી નથી. તેથી તે સ્થિતિને સમાધિ કહી શકાય. (૨) ધણા વખતથી કાંઈ વસ્તુની ઘણી ધચ્છ થયેલી હોય, અને તે મળવી અશક્ય છે એમ મન વડે નિશ્ચયપૂર્વક માન્યું હોય, છતાં તે અકસ્માત મળી આવે, તેવે વખતે પણ કિંચિત્સમય નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અનુભવ દરેકને થાય છે. (૩) મનમાં કથાની પણ કલ્પના ન હોવાથી તદ્દન આનંદપૂર્વક અને નિર્ભય રીતે રહેતે ચાલી જતો હોય, અને એ વખતે કાંઈને અકસ્માત કાળ સમાન ભયંકર એવો વાધ નજરે પડે, તો તે વખતે ક્ષણવાર ચિત્તની જે સ્થિતિ થાય છે, તે પણ સમાધિ કહેવાય. (૪) ખીજે એક વધુ દાખલો આ છે કે પોતાનો અત્યંત પ્રિય પુત્ર જે આખો સંસાર ચલાવનાર, તદ્દન નીરાગી અને શરીરે મગ્ન થઈ હોય, તે અકસ્માત મરી ગયાની ખબર પડે, તેવે વખતે પણ મન ક્ષણમાત્ર નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ જાય છે.—ખબર પડતાં વેંત જ એકદમ ધક્કો લાગે છે—તે અવસ્થામાં બાહ્ય અમર આનંતર કાંઈ પણ ભાન હોતું નથી અને નિદ્રા પણ હોતી નથી. તેથી તે પણ સમાધિ જ છે. અને ખીજા ધણા પ્રસંગોએ અનેક રીતે આ ક્ષણમાત્ર ટકતી સમાધિના પ્રસંગો મનુષ્યને વારંવાર આવે છે, તે તને કહું છું, તે સાંભળ. એ સમાધિ અવસ્થા (૫) જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિની સધિકાળે પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) જુઓ, જ્યારે ઘણી જ સુદૃઢ નજર કરીને ધણે દૂરની વસ્તુ જોવાની હોય છે, ત્યારે મન, ધાસ ઉપર ચાલતી કંચળની માફક દૂર સુધી ફેલાય છે. પતંગોના દિવસોમાં ઓકરાઓ ડાખરા પર અથવા કાંઈ જિંચા બાગ ઉપર ચઢી આકાશમાં ધણે લીંચે પતંગો ઉડાડે છે. જાણે પતંગોનો પેય લાગ્યો હોય અને તે વખતે હાથમાંની દોરી પૂરી થવા આવે તે સમયે તેનું લક્ષ તો પતંગાકાર જ જની જાય છે. તે દેહબાન તો તદ્દન જૂલી જ જાય. એવના ને એવનાં તેને પોને ક્યાં જોએ છે

તેનું પણ બિલકુલ જ્ઞાન જ હોતું નથી. તે જ પ્રભુને મન દેહજ્ઞાન ઉપર હોય છે ત્યારે દેહાકાર હોય છે અને જ્યારે તે પદાર્થ ઉપર જાય છે, ત્યારે તદાકાર અર્થાત્ પદાર્થના આકારનું જન્મે છે. પણ તે બેની મધ્યે સંધિની જે અવસ્થા તે આ શુદ્ધ સંવિત્તની જ નિર્વિકલ્પ અવસ્થા કહેવાય છે. અર્થાત્ બીજનો ચન્દ્ર આકાશમાં જોવામાં આવે તે વખતે ચંદ્રુરિન્દ્રિયની નેત્રથી આકાશ સુધીની જે અવસ્થા તે અવસ્થાનો એક વખત અનુભવ કરીને તે સ્થિતિને નિત્ય ધ્યાનમાં રાખી એટલે બસ. અગર હે અષ્ટાવક! વધારે કહેવાની શી જરૂર છે? એટલો જ મુક્ત ચિંતાર કર કે, વ્યવહારમાં ગમે તે જ્ઞાન લઈએ, તોપણ તેમાં મન અખંડ એકાકાર રહેતું જ નથી; પરંતુ તે એકેક જ્ઞાન પૂરતું જ તદાકાર હોય છે. અનેક જુદા જુદા ખંડિત જ્ઞાનનો એટલે જ્ઞાનનો સમૂદય થઈને તેનો આ વ્યવહાર થાય છે. અને તેથી જ સુગત-કણ્ઠાદિ આદિ મતવાળા કહે છે કે, આત્મા અગર પ્રુદ્ધ દરેક વખતે બિન્ન બિન્ન થાય છે. તાત્પર્ય કે, (૭) ક્ષણિક અથવા ખંડજ્ઞાનના મધ્ય સમયે અર્થાત્ બેની વચ્ચેના સંધિના સમયે-એટલે ચિત્તમાંનો એક પદાર્થ જાય અને બીજો ચિત્તમાં પ્રવેશ કરે નહિ ત્યાં સુધીમાં જે કિંચિત્ ક્ષણ હોય છે તે વખતે-આ નિર્વિકલ્પ અવસ્થા હોવાનું જ અનુભવમાં આવે છે. હે અષ્ટાવક! જે વિચારપૂર્વક જાણીશું તેને તો દરેક ક્ષણે સમાધિ જ છે; અને જે વિચારવાન નથી, તેને તો સસંતાના સિંગડા મુજબ કોઈ જગ્યાએ અને કોઈ વખતે પણ સમાધિ ન જ નહિ. વધારે શું કહું ?

સંસાર દશ મુધી કેમ રહ્યો છે ?

આ સાંતર્ગીને અષ્ટાવકે ફરીથી પૂછ્યું: 'રાજન! જે વ્યવહારમાં દરેકને નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તો આ સંસાર દશ મુધી કેમ રહ્યો છે? કેમ તેનો સોપ થવા પામ્યો નથી ?

સુષુપ્તિમાં અનુભવમાં આવનાર નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનમાં જડ અત્યક્તનું એટલે 'કાંઈ નથી' એવા પ્રકારનું જ્ઞાન હોય છે. તેથી તે વડે મોક્ષ સિદ્ધ થતો નથી, એમ આપ પ્રથમ કહી ગયા. પરંતુ સર્વ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન એટલે જ શુદ્ધ ચૈતન્યનો અનુભવ કહેવાય નહિ, તો ખીજું શું ? અને તે તો ઉપર બનાવેલા પ્રસંગે હંમેશા થાય છે છતાં આ મિથ્યા સંસાર કેમ પૂરો થતો નથી ? નિર્વિકલ્પ સમાધિ એ જ મોક્ષનું મૂળ છે અને સર્વ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારું શુદ્ધ જ્ઞાન છે, તો પછી આમ શાથી ? રાજન ! એટલું આપ મને બરાબર રીતે સમજાવો એટલે મારી દરેક શંકાનો નાશ થશે.

ત્યારે જનકરાજ બોલ્યા: 'સાંભળ, આ પરમરહસ્યના સંબંધમાં સંક્ષેપમાં પ્રથમ (પ્રકરણ ૧૬ માં) કહેવામાં આવ્યું છે. છતાં દૃઢતાને માટે તને ફરીથી સમજાવું છું. આ સંસાર અનાદિકાળથી અજ્ઞાન વડે જ પ્રવૃત્ત થયેલો છે અને સુખદુઃખના અનુભવ વડે તેનો પ્રવાહ એકસરખો ચાલુ છે. સર્વજીવ કેવળ સ્વપ્નની માફક જ તેનો નિત્ય અનુભવ લે છે. તેનો નાશ જ્ઞાન વડે જ થાય છે, પણ હું અણવાહ ! અજ્ઞાનનો નાશ કરનારું તે જ્ઞાન સવિકલ્પ એવું જ હોવું જોઈએ. પરમતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થઈ નિશ્ચય થઈ ગયા બાદ જાગ્રતમાં સર્વે દૃશ્ય પદાર્થોમાં નિત્યશુદ્ધ સંવિત્તનું જ્ઞાન થવું એ જ સવિકલ્પ જ્ઞાન સમજવું. એને જ મનની સંકલ્પરહિત શુદ્ધ અવસ્થા કહે છે. કેવલ (પ્રકરણ ૧૬ પાન ૨૫૧) ઉપર બનાવી ગયા તે ત્રણ પ્રકારના નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન વડે અજ્ઞાન નિવૃત્ત થવું નથી. તેમાંથી પહેલા પ્રકારના (સમાધિ) નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન વડે તો ક્રમે મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. પણ બાકીની બે તો તે માટે તદ્દન નિરર્થક જ છે.

નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન પોતે કોઈનું વિરોધી નથી. તે પોતે આ શુદ્ધ એવા સવિકલ્પ જ્ઞાન વડે જ અનેક આકારે જાણમાન થવાને માત્ર મિત્રની ખીંત માફક અધિજાનરૂપ છે એટલું જ.

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ એ જ મોક્ષ

હવે બીજી રીતે વિચાર કરતાં શુદ્ધ સંવિત્ત્વું જે નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન એટલે કેવળ જ્ઞાન, તેના ઉપર વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય એટલે તે વ્યવહારમાં નામરૂપથી પ્રતીત થતું સવિકલ્પ જ્ઞાન બને છે. અર્થાત્ અજ્ઞાનને કારણે ઉત્પન્ન થતું આ સવિકલ્પ જ્ઞાન એ પણ શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનમાંથી જ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી વટબીજ ન્યાય અનુસાર તે પણ જ્ઞાન જ છે; બીજું શું? તે જ કાર્યકારણ ઇત્યાદિ રૂપથી અનેક પ્રકારે બનેલું છે. પોતાના સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થતું એ જ કારણ અથવા અજ્ઞાન કહેવાય. ચિદાત્મા તો સર્વત્ર પરિપૂર્ણ બરેશે છે. તેને કશાની મર્યાદા નથી. મર્યાદા કરનાર દેશ, કાળ વગેરેની સિદ્ધતા પણ તેના વડે જ થાય છે. આવા પ્રકારના ચેતન્યનું અપૂર્ણત્વથી જે જ્ઞાન થાય છે, એટલે કે, આ 'હું' એમ જે સ્ફુરણ થાય છે, તે પણ આ કારણ અથવા અજ્ઞાનનું જ સ્વરૂપ છે. પછી તેનો દૈદાદિક સ્વત્વ એટલે પોતાપણા વડે જાસ થવો, અર્થાત્ 'દેહ જ હું' હું' એમ જાસવું. ઇત્યાદિથી આચળ જતાં તેને તું, આ, મારું વગેરે રૂપે પરિણવો એટલે પાન, કણ્ઠગા ઇત્યાદિ કૂટેલા છે. એટલે આ સર્વ કાર્ય પણ કેવળ અજ્ઞાન જ કહેવાય. હે અદ્યાવક! એ અજ્ઞાનનું નિવારણ થતાં સુખી સંસારનો નાશ કદી પણ થતો નથી, અને દરેક જગ્યાએ પૂર્ણપણે રહેલું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ત્યાં સુધી સમજવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાન કદાપિ નિવૃત્ત થતું નથી.

આત્માનું જ્ઞાન એ પ્રકારનું છે.

એ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન એ પ્રકારનું થાય છે, એક પરોક્ષ અને બીજું પ્રત્યક્ષ. પરોક્ષ જ્ઞાન મહાગુરુ પામેથી અને સત્ગુરુના અભ્યાસ વડે થાય છે. પણ તે મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરી આપવાને મોક્ષાન્ત કારણ થતું નથી. અર્થાત્ આત્માનું પરોક્ષ જ્ઞાન

થવાથી પ્રત્યક્ષ મોક્ષ થઈ શકતો નથી. અપરોક્ષ જ્ઞાન વડે જ મોક્ષ થાય છે. તને જે જ્ઞાન થયું છે, તે પરોક્ષ જ્ઞાન છે. શાબ્દ વડે પ્રાપ્ત થયેલું અને ફક્ત શ્રદ્ધા વડે જ માની લીધેલું અર્થાત્ અનુભવ વિનાનું લૂખું એવું આ પરોક્ષ જ્ઞાન મોક્ષાર્થ આપવાને સમર્થ થઈ શકતું નથી, એ તદ્દન દેખીતી વાત છે. પણ બીજું જે સાક્ષાત્ અથવા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, તે તો સમાધિના પરિપાક બાદ જ ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ આ અજ્ઞાનના અને તન્મગ્ન્ય સંસારના નાશને માટે શક્તિમાન છે, અને મોક્ષરૂપી મહાશુભ ફળ પ્રાપ્ત કરી આપવા એ જ શક્તિમાન છે. જ્ઞાનપૂર્વક સમાધિ વડે જ એ મોક્ષરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ અગ્ર પુરોહિતે પણ નિત્ય સમાધિ તો સંભવે છે છતાં તેનો કંઈ પણ ઉપયોગ થતો નથી. દાખલા તરીકે, રત્નને ઝોળખી શકતો નથી એવો કંઈ પુરુષ ડોશાગારમાં રત્નને પ્રત્યક્ષ જુએ છે, છતાં તે તેણે જોયું હોય એમ તેના જાણવામાં આવતું નથી. પરંતુ બીજો પુરુષ કે જેને રત્નની પરીક્ષા છે, તેનું તે તરફ લક્ષ જાય છે; એટલે જોનાંની સાથે જ તે રત્નને ઝોળખી શકે છે. છતાં જો તેનું લક્ષ તે તરફ ન જાય, તો પોતે રત્નની પરીક્ષામાં મમે તેટલો અતુર હોય અને તે પોતાની સામે જ પડેલું હોય છે, છતાં પણ પોતે તેને ઝોળખી શકતો નથી અને તેને રત્નની પિછાન થતી નથી. તેવી જ રીતે હે અદ્યાવક ! તેવા શ્રુષ્ટોને અજ્ઞાનને લીધે વિજ્ઞાનમ્ન્ય આ મહાફળની પ્રાપ્તિ કદી પણ થતી નથી. તેનું શું થાય ?

બાલકની નિર્વિકલ્પતા નિરુપયોગી કેમ ?

કેટલાક પરિવ્રજાઓ આ સંજોગમાં ધણું જ વાંચેલું હોય છે, પણ આ વિષયમાં તેમની ખરી આરથા નાંદ હોવાથી તેમને પણ આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. તેથી દરીને તેઓ પણ મૂકની જેમ જેવા ને તેવા જ રહી જાય છે. મોઢ માલુમ આકાશમાં તારાને

અગ્નિની નિવૃત્તિ એ જ મોક્ષ

હવે બીજી રીતે વિચાર કરતાં શુદ્ધ સંવિત્ત્વું જે નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન એટલે કેવળ જ્ઞાન, તેના ઉપર વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય એટલે તે બ્યવહારમાં નામરૂપથી પ્રતીત થતું સવિકલ્પ જ્ઞાન બને છે. અર્થાત્ અજ્ઞાનને કારણે ઉત્પન્ન થતું આ સવિકલ્પ જ્ઞાન એ પણ શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનમાંથી જ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી વટબીજ ન્યાય અનુસાર તે પણ જ્ઞાન જ છે; બીજું શું? તે જ કાર્યકારણ ઇત્યાદિ રૂપથી અનેક પ્રકારે બનેલું છે. પોતાના સ્વરૂપનું વિરમરણ થતું એ જ કારણ અથવા અજ્ઞાન કહેવાય. ચિદાત્મા તો સર્વત્ર પરિપૂર્ણ બરેલો છે. તેને કશાની મર્યાદા નથી. મર્યાદા કરનાર દેહ, કાળ વગેરેની સિદ્ધતા પણ તેના વડે જ થાય છે. આવા પ્રકારના ચેતન્યનું અપૂર્ણત્વથી જે જ્ઞાન થાય છે, એટલે કે, આ 'હું' એમ જે સ્ફુરણ થાય છે, તે પણ આ કારણ અથવા અજ્ઞાનનું જ સ્વરૂપ છે. પછી તેના દેહાદિક સ્વત્વ એટલે પોતાપણા વડે ભાસ થવો, અર્થાત્ 'દેહ જ હું હું' એમ ભાસવું. ઇત્યાદિથી આગળ જતાં તેને તું, આ, મારું વગેરે રૂપે પરજ્ઞે એટલે પાન, રૂઝગા ઇત્યાદિ ફૂટેલા છે. એટલે આ સર્વ કાર્ય પણ કેવળ અજ્ઞાન જ કહેવાય. હે અપ્રાવક! એ અજ્ઞાનનું નિવારણ થતાં સુધી સંસારનો નાશ કદી પણ થતો નથી, અને દરેક જગાએ પૂર્ણપણે રહેલું આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ત્યાં સુધી સમજવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાન કદાપિ નિવૃત્ત થતું નથી.

આત્માનું જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.

એ આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન બે પ્રકારનું થાય છે, એક પરાશ અને બીજું પ્રત્યક્ષ. પરાશ જ્ઞાન મહાગુરુ પ.મેથી અને સત્ગુરુના અભ્યાસ વડે થાય છે. પણ તે મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરી આપવાને સાધારણ કારણ થતું નથી. અર્થાત્ આત્માનું પરાશ જ્ઞાન

પ્રત્યક્ષ મોક્ષ યર્થ શક્યો નથી. અપરોક્ષ જ્ઞાન વડે જ મોક્ષ થાય છે. તને જે જ્ઞાન થયું છે, તે પરોક્ષ જ્ઞાન છે. શાસ્ત્ર વડે પ્રાપ્ત થયેલું અને ફક્ત શ્રદ્ધા વડે જ માની લીધેલું અર્થાત્ અનુભવ નાનું લઘુ એવું આ પરોક્ષ જ્ઞાન મોક્ષરૂપ આપવાને સમર્થ યર્થ નથી, એ તદ્દન દેખીતી વાત છે. પણ બીજું જે સાક્ષાત્ અપરોક્ષ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, તે તો સમાધિના પરિપાક બાદ જ ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ આ અજ્ઞાનના અને તત્તજન્ય સંસારના નાશને માટે શક્તિમાન છે, અને મોક્ષરૂપી મહાશુભ રૂપ પ્રાપ્ત કરી આપવા એ જ શક્તિમાન છે. જ્ઞાનપૂર્વક સમાધિ વડે જ એ મોક્ષરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ અહીં પુરુષોને પણ નિત્ય સમાધિ તો સંભવે છે છતાં તેના કંઈ પણ ઉપયોગ થતો નથી. દાખલા તરીકે, રત્નને ઝોળખી શકતો નથી એવા કંઈ પુરુષ મેશામારમાં રત્નને પ્રત્યક્ષ જુએ છે, છતાં તે તેણે જોયું હોય એમ તેના જાણવામાં આવતું નથી. પરંતુ બીજે પુરુષ કે જેને રત્નની પરીક્ષા છે, તેણે તે તરફ લક્ષ જાય છે; એટલે જોતાંની સાથે જ તે રત્નને ઝોળખી શકે છે. છતાં જો તેણે લક્ષ તે તરફ ન જાય, તો પોતે રત્નની પરીક્ષામાં ગમે તેટલો ચતુર હોય અને તે પોતાની સામે જ પડેલું હોય છે, છતાં પણ પોતે તેને ઝોળખી શકતો નથી અને તેને રત્નની ઓળખ થતી નથી. તેથી જ રીતે હે અધ્યાત્મક! તેના મૂર્ખોને અજ્ઞાનને લીધે વિજ્ઞાનજન્ય આ મહાશુભની પ્રાપ્તિ કદી પણ થતી નથી. તેણે શું થાય ?

બાલકની નિર્વિકલ્પતા નિરુપયોગી કેમ ?

કેટલાક પરિણતોએ આ સંગ્રહમાં થયું જ વર્ણન હોય છે, પણ આ વિષયમાં તેમની ખરી આરથા નાંદ હોવાથી તેમને પણ આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી તેથી કરીને તેઓ પણ મૂર્ખો જેવા ને તેવા જ રહી જાય છે. કાંઈ બાલક આવીને

પ્રત્યક્ષ જુએ છે, છતાં ફલાણો જ તારો જોયો એવું તેની જાણમાં આવતું નથી. તેને તેની નિશાનીઓની માહિતી હોતી નથી એમ કહો, અગર જાણવા છતાં તે કોઈ વખત જોઈએ તે પ્રમાણમાં આશ્વાસો નથી એમ કહો. પ્રત્યક્ષ નજરે જોયા છતાં પણ તે જાણી શકતો નથી, એ જ ખરું. પરંતુ જ્યારે કોઈ તે તારો દાખલા તરીકે શુક્ર, કંઈ દિશામાં હોય છે, કેવડો હોય છે, વગેરે જાણી લઈ, તેને મારે ઝોળખવો જ જોઈએ, એમ નિશ્ચય વડે તેને કોડો જ લે છે, તેવાઓ જ ચિત્તને એકાગ્ર કરીને તે જોઈ શકે છે અને થોડી વારમાં જ સ્પષ્ટ ગોળખી શકે છે. તાત્પર્ય કે, મૂર્ખ માણસો અજ્ઞાનને લઈને અને બીજા કોઈલાક તે બાબતમાં ઉત્સાહી હોતા નથી તેથી, નિર્વિકલ્પ સમાધિ વારંવાર પ્રાપ્ત થતી હોવા છતાં તેઓ આત્મસ્વરૂપને પિછાણી શકતા નથી. હે અષ્ટાવક ! સંતાડેલું ધન જૂઠી જવાથી કમનસીબે મિત્રા મારવા ભટકતા પુરવની માફક તેઓ હાંસીપાત્ર જ બને છે. આથી વ્યવહારકાળમાં અનુભવમાં આવનાર એ ક્ષણિક સમાધિની દૌર અવરથા સંસાર નિવૃત્ત કરવાને નિરુપયોગી થાય છે. તેથી જ બાળકની રિયનિ નિર્વિકલ્પ હોવા છતાં તે વડે અજ્ઞાનની નિશ્ચિત થતી નથી. આથી તે સંસારનાશના ઉપયોગમાં આવતી નથી.

જ્ઞાન સવિકલ્પ હોવું જોઈએ !

હે અષ્ટાવક ! આત્મસ્વરૂપની ઝોળખાણ કરી આપનારું તે જ્ઞાન ખામ કરીને સવિકલ્પ જ હોવું જોઈએ. (વાયુ માટે પ્રકરણ ૧૦ જુએ.) એ સવિકલ્પ જ્ઞાન જ સંસારનું બીજામૂળ અજ્ઞાન નિવૃત્ત કરી શકે છે અને જ મદદગમમાધિ કહેવામાં આવે છે. અનેક જન્મેનાં પુણ્યફલથી આત્મદેવતા જ્યારે પ્રમત્ર એટલે મંદુટ થાય છે, ત્યારે જ તેને સંસારમાંથી છૂટવાની કમળા થાય છે, નહિ તે. કરોડો કરોડો વગેરે જ્ઞાનવદ્. જ મદદગમ મદય છે.

યમ તો પ્રાણીનો જન્મ મળવો કેટલું, તેમાં વળી મનુષ્યજન્મ મળવો એ ધણું જ દુર્લભ, તેમાંય વળી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ હોવી એ તો અત્યંત જ. કારણ કે, હે અધારક ! આ પૃથ્વી ઉપર રચાવેલા પ્રાણીમાં એક ચત્રાંશ જેટલું પણ ચેતન જણાતું નથી. ચેતન પ્રાણીઓના પ્રમાણમાં એક ચત્રાંશ પણ મનુષ્યો નથી. અને મનુષ્યોમાં પણ પણ જેવી વૃત્તિના માણસો તો કરોડો છે. તેઓ સારું નરસું કાંઈ પણ સમજતા જ નથી અને પુણ્યપાપ વગેરે કાંઈ પણ જોતા જ નથી. વળી બીજા કરોડો માણસો તો વિષયની પાછળ જ પડેલા હોય છે. તેમાં જે શિક્ષક રહ્યા તે પૈકી કેટલાકોને પંડિતાઈના ભ્રમથી ભર્યા થયેલો હોય છે અને તેથી ફરી ફરીને જન્મ લેવાનું જ તેમને મળે છે. તેમાં પણ કેટલાક તો બુદ્ધિશાળી છે, છતાં તેમનાં ચિત્ત-ભાનો મેલ પૂર્ણપણે નાશ થયેલો હોતો નથી. તેથી તેમને આ અદૈત આત્મપદ એટલે 'કાંઈ જ નથી' એમ શૂન્યવત્ લાગે છે અને તેઓ નાસ્તિક બને છે; અને તે પણ મોઝા જ છે. કારણ કે ઇશ્વરની માયાશક્તિ વડે આ અદૈત પરમપદ આત્માહિત થયેલું હોવાથી તે માયા વડે અંધ બનેલા આ તમામ અભાગી લોકોને તે કેમ કરીને પ્રાપ્ત થાય ? તેથી તે પરમપદ, માયામાં મોહિત થયેલા તેવા શૂન્યરૂપ બનેલા પુરુષોની બુદ્ધિમાં આવતું નથી. બીજા કેટલાક તો એવા કમનસીબ હોય છે કે, તેઓ પોતાની બુદ્ધિમાં આવવા છતાં પણ ન જાજતા એવા જાતજાતનાં અભિમાનો રાખીને કુતકર્તે જ વધાર્યા કરે છે.

હાથમાં આવેલો ચિંતામણિ ફેંકી દે છે

અરે ! આ પરમેશ્વરની માયા એટલી જાણી નિષ્ણદાળુ છે કે, તે પદ નજરે પડતું હોવા છતાં પણ આ લોકો કુકલ્પનાઓ કરીને હાથમાં આવેલો ચિંતામણિ ફેંકી દે છે. પણ જેમને આરાધના વડે તે પરમરૂપના પ્રસન્ન રૂપેલી હોય છે, તે ભાગ્યશાળી પુરુષ જ માત્ર

આ માયાના ફેરામાંથી છૂટે છે અને સદ્વિચાર તથા શ્રદ્ધાનો આશ્રય લઇ ઉઠે તે આ પરમપાવન પદને પામે છે.

આત્મજ્ઞાન થવાનો સચુક્તિક ક્રમ

હે અધ્યાત્મ ! તેનો ક્રમ તને કહું છું તે તું એકાગ્રચિત્ત વડે સંભળ. અનેક જન્મોના પુણ્ય વડે દેવતા ઉપર ભક્તિ થાય છે, તે વડે તે દેવતાની દીર્ઘકાળ સુધી આરાધના કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ તેની કૃપા વડે જ વિષયો તરફ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પદ મેળવવા માટે ઉત્કંઠા પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર બાદ વિષયો ઉપર વૈરાગ્ય અને તે પદપ્રાપ્તિની ખરી ઉત્કંઠા થઇ તે સાથે શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થાય છે અને આમળા ઉપર સમય આવતાં સદ્ગુરુનો મેળાપ થાય છે. બાદ તેમના ઉપદેશથી અદ્વૈત એવા પરમપદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ્ઞાન પરાક્ષ જ હોય છે. એટલે કે અદ્વૈતપદ એ અમુક જાતનું જ છે, એટલી જ આવના તે વખતે તેને ઉત્પન્ન થાય છે. પછી સાધકને તે અદ્વૈત આત્મસ્વરૂપનો સમ્બંધ એટલે સારાસાર અને સમભાવનાયુક્ત વિચાર કરવો પડે છે. તે પછી સુવિચાર વડે ક્રમે ક્રમે તેની ઉપપત્તિ જણાય છે અને છેવટે તેની તમામ શંકાઓ નષ્ટ થાય છે. તે બાદ આ નિશ્ચિત યથેક્તા સ્વરૂપજૂન અદ્વૈતસ્વરૂપનો દૃઢ નિશ્ચય વડે નિહિખાસ કરવો પડે છે. દીર્ઘપ્રયત્ન વડે અને બગાડારથી ચિત્ત તરાશર-અર્થાત્ મનનો એક વખતે નિરોધ થઇ નિર્વિકલ્પતાને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી 'તે તત્ત્વ દું જ છું' એવા પ્રકારના સ્વિકલ્પ જ્ઞાન વડે તે નિહિખામની પશુ પૂર્ણતા થાય. એટલે આ સંમારકારણ-જે અજ્ઞાન તે નિઃસં-શય નષ્ટ કરી જાય છે ઉપર પ્રમાણે જ્યારે નિર્વિકલ્પસ્વરૂપ સ્વિકલ્પ જ્ઞાન નાશ થઈ નકલમજાણિ સુધી પરિવર્ત થાય છે, ત્યારે જ તેને અદ્વૈતનો ન જ્ઞાન થાય છે. તેના અઠવાય વડે આમળા જ્ઞાન માત્ર સ્મૃતિ થવની સાથે જ તે પદનું તેને નિત્ય પ્રતિ પ્રવેશ દર્શન થવા માટે જ જ્ઞાન તે અદ્વૈત પરમજ્ઞાના દું જ છું,

એવું સવિકલ્પ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે, એટલે તે તત્કાલે જ આ સંસાર ઉત્પન્ન કરનારા અજ્ઞાનને તેના પરિવાર સાથે નાષ્ટ કરે છે.

વિકલ્પોનો લોપ એ જ ધ્યાનની પરિપક્વ દશા

વિકલ્પોનો લોપ થવો એ જ ધ્યાનની પરિપક્વ દશા. વિકલ્પો અનંત આકારના હોય છે અને નિર્વિકલ્પ સ્થિતિ એકાકાર હોય છે, અન્ય લાવનાઓનો ઉદય થતો જંધ થાય એટલે તુરત જ વિકલ્પો જંધ થાય છે, અને વિકલ્પો જંધ થયા પછી નિર્વિકલ્પ અવસ્થા સ્વતઃસિદ્ધ જ છે. ચિત્ર જૂસી નાખ્યા બાદ જે પ્રભાણે ભીંત ઊભી જ હોય છે, ભીંત પ્રાપ્ત કરવાનું એટલે માત્ર ચિત્ર જૂસી નાખવાનું એટલું જ કાર્ય કરવાનું હોય છે, તે પ્રભાણે વિકલ્પ નષ્ટ થયા પછી મન સ્વભાવતઃ જ નિર્વિકલ્પ રહે છે. વિકલ્પોનો ત્યાગ એટલે જ શુદ્ધ નિર્વિકલ્પ આત્મસ્વરૂપસ્થિતિ. તે કરતાં મોડું બીજું કોઈ પણ સ્થાન મેળવવા જેવું નથી. આ સ્થાનની પ્રાપ્તિના સંજંધમાં જ માયાના જોર વડે મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ મૂઠ બને છે; પરંતુ ઉત્તમ બુદ્ધિમાન લોકોને તે પદ એક ક્ષણ માત્રમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે.

વગરકળે આત્મસાક્ષાત્કારનો માર્ગ

અષ્ટાવક ! અધિકારી લોકો ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એમ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. ઉત્તમ હોય છે તે તો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે, તે વખતે જ એ આત્મસ્વરૂપને ઓળખે છે. તેમને વિચાર અને ધ્યાન એ બંને જાગ્રતો સાંભળનાં સાંભળનાં જ થાય છે. એવા સાધક અધિકારીને તે પદની પ્રાપ્તિને માટે કંઈ પણ સાધન કરવાની જરૂર પડતી નથી, તેમ લેસમાત્ર પણ કદાચ થઈ નથી. તેઓ તો હજી વિવેકબુદ્ધિ વિચારદ્વારા જ સત્ય તત્ત્વને જાણી લે છે અને તરત જ તેવો નિશ્ચય કરી નિઃશંક બને છે. તેઓ ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ આત્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કારમાં તન્મય એટલે એકરૂપ બની

જાય છે. આ પ્રમાણે એક વખતે તેને નિર્વિકલ્પ અવસ્થા મધ્ય
તેમાંથી ફરીથી ઉત્થાન થાય છે. પછી થોડા વિચાર વડે સર્વત્ર
પોતાનું જ આત્મસ્વરૂપ વ્યાપેલું છે. એવો સ્વાનુભવ લઈ પોતે
જ્ઞાતમેવ અને કૃતકૃત્ય થયેલો જીવ-મુક્ત યોગી શુદ્ધ પર્ણવત
અર્થાત્ મૂકાં પાંદડાઓને જેમ વાયુ ત્યાં લઈ જાય ત્યાં તેઓ
જાય છે તેમ જગતમાં સર્વત્ર વિહાર કરે છે.

એક અધિકારી જનક

હવે મારો જ ઇતિહાસ જો. ઉનાળાના દિવસો હતા. રાતના
અંધપ્રકાશ વડે પૃથ્વીનો સર્વ ભાગ સુશોભિત થયેલો હતો. તે સમયે
હું મારા મહેલની સામેના બાગમાં એક સુંદર પલંગ ફાળાને મારી
પત્ની સાથે બેઠો હતો. તે વખતે આકાશમાં અદ્વિતતરવ સંબંધી
સિદ્ધગણેશે કહેલું મધુર ભાષણ મારે કાને પડ્યું. તરત જ તે
પદ મારા ખ્યાલમાં આવ્યું. અદ્વાવક! તેટલા જ સમયમાં મેં
વિચાર કર્યો, નિશ્ચય કર્યો અને ધ્યાન પણ કર્યું. તેમજ છેવટે આત્મ-
સ્વરૂપને ઓળખ્યું. આમ અર્ધ મુહૂર્તમાં જ તે પદ મારા લક્ષમાં
આવ્યું. પછી એક મુહૂર્ત સુધી મને નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ.
ત્યારે હું આત્માય પરમાનન્દમુદમાં ફળી ગયો. એવી જાનની
મારી સ્થિતિ થઈ. ત્યાર પછી થોડી વારે મમાધિમાંથી જાગૃત
થયા બાદ હું વિચાર કરવા પાડ્યો કે, 'અદ્વાદા' એ પરમાર્તથી
બેઠેલું અદ્વિત અને અપૂર્વ ધ્યાન આજ મને મળ્યું. હું ફરી
ત્ય જ પ્રવેશ કરે. કાગળ દે-કાગિડોનું સ્વર્ગીય સંગ પણ તેની
આગળ એક અવ્યય સૂચક પણ નથી. અદ્વિતેક સારીનું સુખ
જોઈશું, તે તે પણ આત્મી લક્ષમાં જ પણ નહીં કરી શકે નહિ.
એટલે 'મે' અજ્ઞ સુધી અદ્વિત. ત્યાં નિર્વિત. નહીં મ નહીં આ.
મિત્તામિત્તિથી બેઠેલા પે નહીં જાત જાતનું જાત નહીં નહીં
મ.જમ એક મૂકી બાદને મટ અજ્ઞ વ. ધન ધન જાતનું નહીં નહીં

છે, તેમ આ તમામ લોકો આત્મીય પરમાર્થના મંત્રપદમાં જન્મ
 વડે શંકામાં પડી પડેલા જ અમ દરે છે અને તેમાં તેઓ મું
 મેગવે છે? એક કોટી મુલ્યનું વિચારમુખ! આ કોટી અમના
 દશે વારુ! તો આજ સુધી આ મુદ્દ એવા બાલ્ય ક્ષુબ્ધને મારે મં
 પણ જે પરિશ્રમે લીધા તે બસ યથા. દવે દં આ નિઃશીલ પર-
 માર્થનું પૂરેપૂરું સેવન કરવામાં જ તદન તત્પર થાને રહીશ.
 આ કંટાળો હિપ્તમવે એવો બાલ્ય વ્યવહાર દવે બસ થવો. વિષ્ટ-
 પેશ (ચાવેલું ચાવવું) કરવા માફક આ વ્યવહારથી અને કો
 લામ થવાનો? આ તમામ બાલ્ય વિચારો ફર્કસ કરવા જેવા
 હજી છે. અરે જુઓ, ફરી ફરીને તેનું તેજ અનાજ, તેજ પુષ્પ-
 મળાઓ અને તેજ ગિઠાનાં! તેમાં નવું એવું સું છે! આમ
 છે તો પછી તેમાં કયો સ્વાદ? અલંકાર પણ તેજ અને ભોગવવા-
 ની સીઓ પણ તેજ. પહેલાં આ સર્વનું જ મેં સેવન કર્યું અને
 હાથમાં પણ તેજ ચાલી રહ્યું છે. આમાં શો અર્થ છે? તાત્પર્ય
 છે, આ સર્વ અર્થ છે. છતાં પણ સર્વ લોકો એજ માર્ગે જાય
 છે, તેનો અને પશુ આજ સુધી કાંઈ વિચાર ઉત્પન્ન થયો નહિ.
 અરે! આ કોટી મોઢ છે!

અંતર્મુખ થવાની તૈયારીમાં—

હે અજ્ઞાન! આમ વિચાર વડે આ બાલ્ય જન્મતનો ત્યાગ
 ફરીને ફરીથી મું અંતર્મુખ થવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં
 અને વળી એક જુદો જ શુભ વિચાર સૂઝ્યો. અને એમ થયું
 છે, 'એહો! મારા ચિત્તમાં આ આવો મોઢ કેમ ઉત્પન્ન થયો
 વારુ? આનંદ વડે પરિપૂર્ણ કરેલો જે આત્મા તેજ 'હું' પોતે
 દોરવાથી ફરીને મોઢમાં પડી આમ કાંઈ પણ કરવાનું કાંઈ મનમાં
 કાંઈ રહ્યો છું? દવે મારે સું મેજવવાનું બાકી રહ્યું છે?

મારે અપ્રાપ્ત શું છે? અને તે દવે
 પહેલી વાર તો એ કે મારે અપ્રાપ્ત શું છે? અને તે દવે

કયાં મળશે ? કયારે મળશે ? અને કેવી રીતે મળશે ? ઉપરાંત એમ છે કે આજે જે અપ્રાપ્ત છે, તેની કાંચે પ્રાપ્તિ થઈ તોપણ શું ? તે કાચમની કેવી રીતે થવાની ? પણ પહેલાં તો મારા અનંત ચૈતન્યસ્વરૂપમાં ક્રિયા જ કેવી રીતે સંભવે ? દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મન એ તો સર્વ સ્વપ્નાની માફક મિથ્યા છે. તેવી જ રીતે હું અખંડ એકરસ ચિદાત્મા હોવાથી તે તમામ મારાં જ છે. તો પછી તેમાંથી એકલા અંતઃકરણને નિરદ્ધ કરીને શું થવાનું છે ? નિરદ્ધ વિનાનાં હતર મન, બુદ્ધિ વગેરે જીગ્ગાં કોઈનાં ■ કે ? તે પણ મારાં જ છે. જગતમાંના નિરદ્ધ અને અનિરદ્ધ તમામ મનોભાવો મારામાં જ ભાસમાન થાય છે, તો પછી એકલા મનને નિરદ્ધ કરવાનો મને આ શો મોઢ ઉત્પન્ન થયો છે ? ઉપરાંત મારું સ્વરૂપ તો એવું છે કે, તમામ મનોનો (મન અને તેના ભાવનો) નિરોધ કરીને પણ મારો ' હું ' એટલે તત્પદનો ' નિરોધ તો થવાનો જ નથી. મહાકાચ કરતાં પણ અતિ વિસ્તારવાળા એવા મારો "તત્પદનો" નિરોધ કેવી રીતે સંભવે ? તેવી જ રીતે મારા પૂર્ણ આર્ત સ્વરૂપને દેહાણે સમાધિ પણ કેવી રીતે દોષ થકે ? ચિદાનંદ વડે ભરપૂર અને ગમન કરનાં પણ પૂર્ણ એવા માન આત્માનું શુભ તા અશુભ, કરે એવી કઈ ક્રિયા છે વા ? અગર ને દોષ જ કેમ ? ઉપરાંત મારા જ સામર્થ્ય ઉપર કરોડો ભાસ થતા દોષાથી તેમાં કોઈ આભાસાત્મક ક્રિયા ભાસમાન થાય ને, પણ મ અને ન થાય તો એ શું ? મને તો કનંદ્ય અગર અકનંદ્ય એ બન્ન તમામ પણ નથી, ત્યારે આ નિરોધનો પણ કે. અર્થ છે ?

ઉત્તમ અધિકારીની સ્થિતિ

સ્વયં અને પૂર્ણ સ્વભાવનો ' હું ' (૨. ૧) મન વિના અદ્ય દેહાનાદિઃમાં મહા આનંદથી ભરપૂર બનેલો. છુ. તે. હવે આ દેહ, આ ઇન્દ્રિયો, આ મન, આ બુદ્ધિ, એ તમામ સ્વભ. ૧ ૧ ! જ પૂર્વનિર્દેશ વડે જ—જે જે કર્મમાં, વિરોધાત્મ અથવા વિચ. ૨. ૫.

પ્રવૃત્ત થતાં હોય તેમાં તે ભલે પ્રવૃત્ત થાઓ! અને સ્વભાવથી જ ને ને વડે તે નિવૃત્ત થતાં હોય, તેનાથી તે ભલે નિવૃત્ત થાઓ ! તેમની પ્રવૃત્તિ વડે અગર નિવૃત્તિ વડે ભારા અસંગ, ચિદાનંદપૂર્ણ અને સર્વત્ર (ચરાચર વ્યાપક) આત્માને હાનિ પણ થી થવાની છે અને લાભ પણ શો થવાનો છે ?' હે અષ્ટાવક ! એવી રીતે મને સ્વરૂપનું અનુસંધાન પ્રાપ્ત થયા પછીથી હું હંમેશા સ્વસ્થ હોઈને પરમાનંદનો સાગર જ બની ગયો છું. ભારા પ્રકાશનો અસ્ત કદાપિ પણ થતો જ નથી. હું અત્યંત પરિપૂર્ણ અને સર્વ સંગરહિત છું. આ મારી એટલે હિતમ અધિકારીની સ્થિતિ મેં તને કહી. '

મધ્યમ અને ઠનિષ્ઠ અધિકારી

મધ્યમ અધિકારીને ક્રમે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ સાધનો આશુ રાખવાં પડે છે, અને ત્યાર બાદ લાંબા કાળે તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ઠનિષ્ઠ અધિકારીને અનેક જન્મો પછી જ્યારે સાધન પૂર્ણદશામાં આવે છે, એટલે કે જ્યારે સાધનની પૂર્ણતા થાય છે, ત્યાર પછી જ્ઞાનનું રૂળ અર્થાત્ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્ઞાનયુક્ત સમાધિ

સાધારણ રીતે જ્ઞાનયુક્ત સમાધિ દુર્લભ હોય છે. અને તેથી વિજ્ઞાનરહિત એવી સેંકડો સમાધિઓ વડે શું થવાનું છે ? તેમનો કાર્ધ પણ ઉપયોગ નથી. બેવહારમાં પણ જુઓ કે, કાર્ધ કાર્ધ વખત રરતે ચાલતાં મન નિર્વિકલ્પ હોય છે, અને તે વખતે અનેક પદાર્થો જોવામાં આવે છે, પરંતુ મનમાં તેમની ભાવના નહિ હોવાથી તે જોયા છતાં પણ તે સંબંધી અજ્ઞાન જેવું ને તેવું જ શયમ રહે છે. તેથી જ રીતે આ નાનીમોટી સમાધિઓ પણ સ્વરૂપના ઝોગખાણ વિના વિજ્ઞ જાય છે. વિરક્તથી રહિત, કેવળ નિર્વિકલ્પ એટલે શુદ્ધ સંચિન્ન જ્ઞાન એ જ આત્મસ્વરૂપ. તે જ તમામ મર્્યાદારાગા બાન અથવા બાસેનો આશ્રય દોવાથી હંમેશાં ભાસમાન હોવા છતાં પણ વિરક્તના આગ્રહાદન વડે

અભાસમાન જેવું થયું છે. વિદ્યુત્પોત્તું નિવારણ થયું એટલે નહિ
ભાસમાન થનારું તે જ ફરીથી જણાયા જેવું થાય છે. શુદ્ધ નિરાકાર
જ્ઞાન અને તે ઉપર ભાસમાન થનાર આ સાકાર જોય. આ મુજબના
દેહમાંના બેદો નહિ ઓગળાયાથી જે આત્મસ્વરૂપ અજ્ઞાત રહેતું
હોય છે, તે જ આગળ ઉપર વિદ્યસ્પર્શિત અવસ્થામાં જ્ઞાત થાય
છે, એમ કહેવામાં આવે છે; બીજું કાંઈ જ મેળવવાનું હોતું નથી.
તાત્પર્ય એ કે આ મુજબ આત્મજ્ઞાન થવાનો સમુક્તિષ્ઠ એટલે
વ્યવસ્થિત ક્રમ છે. તે તમામનું તેં થવણું કયું છે. હવે વિચાર
વડે તેનું આકલન કરી સકારો; અને તે આત્મતત્ત્વનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન
થયા પછી જ તું કૃતાર્થ થઈશ.

આ મુજબ અધ્યાવક્રને ઉપદેશ કરી જનકરાગ્યએ તેનો યોગ્ય
સાકાર કરી તેને સ્વસ્થાને વિદાય કર્યો. પછી મનન અને નિદિ-
ધ્યાસન વડે તેણે પરમાત્મસ્વરૂપને જાણ્યું અને ઉઘટે તેના તમામ
સંશયો નષ્ટ થઈ તે શુભ-મુક્ત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો.

પ્રકરણ ૧૮ મું

‘હું’ નથી તો વળી ‘તારો’ ક્યાંથી ?

હતાત્રેય મોહ્યાઃ ‘પરશુરામ ! એ ‘વેદવેદા’ એટલે વેદ
પદાર્થરહિત શુદ્ધ સંવિત્ કેવી રીતે અનુભવમાં આવે છે એ તને
કહી મંજગાવ્યું. આ શુદ્ધ જ્ઞાનકળા કારખૂવણા ઉપસબ્ધ થવાના
પ્રસંગો વ્યવહારમાં પુકળ હોય છે. પરંતુ આવા વડે મોહિત
થપેલા છે કે તેને ઓગળી સકતા નથી, તેથી જ તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થઈ
નથી. એ રિશ્તિ મુદ્ધમ દટિના મનુષ્યોના જ જાણવામાં આવે છે,
ખાતમોના જાણવામાં આવતી નથી. પરશુરામ ! જદુ મોહાને તું
કરવાનું છે ! હું તને માર કહું છું. હરેક વસ્તુ મનથી જાણી
જાય છે. એટલે મન (મોહ્યાવાથી પર એવું જે વિદ્યુત્-
પોત્તું જેવું છે, તે જ ફરીથી જણાયા જેવું થાય છે. શુદ્ધ નિરાકાર
જ્ઞાન અને તે ઉપર ભાસમાન થનાર આ સાકાર જોય. આ મુજબના
દેહમાંના બેદો નહિ ઓગળાયાથી જે આત્મસ્વરૂપ અજ્ઞાત રહેતું
હોય છે, તે જ આગળ ઉપર વિદ્યસ્પર્શિત અવસ્થામાં જ્ઞાત થાય
છે, એમ કહેવામાં આવે છે; બીજું કાંઈ જ મેળવવાનું હોતું નથી.
તાત્પર્ય એ કે આ મુજબ આત્મજ્ઞાન થવાનો સમુક્તિષ્ઠ એટલે
વ્યવસ્થિત ક્રમ છે. તે તમામનું તેં થવણું કયું છે. હવે વિચાર
વડે તેનું આકલન કરી સકારો; અને તે આત્મતત્ત્વનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન
થયા પછી જ તું કૃતાર્થ થઈશ.

સ્વરૂપ) એ કાંઈ વેદ ન હોય શકે, અને વેદ વસ્તુનું જ્ઞાન હોતું નથી તે વખતે પણ મન તો મોખૂદ જ હોય છે. એ પણ તારી નજરમાં આવે તેવું સ્પષ્ટ છે. તેથી મનની તેવી અવસ્થાને જ વેદ-રહિત શુદ્ધ સંવિત્ કહેવામાં આવે છે. પ્રકાશ અથવા જ્ઞાન એ જ તેનું સ્વરૂપ હોવાથી તે હંમેશાં જ્ઞાનમય જ હોય છે. તે મળવા માટે ખીન્ન કોઈની અપેક્ષા છે એમ કહીએ તો ફરી તેને ખીન્નની અપેક્ષા છે એમ થશે. એટલે તે માર્ગથી તેનો અંત નહિ આવતાં અનવસ્થિતિરોપ ઉત્પન્ન થશે. અને પછી કોઈનો પણ પ્રકાશ નહિ થતો હોવાથી બધું જ અધારું થઈ જશે. અમર પરશુરામ ! ખીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરી જો. કોઈ એક પદાર્થ ભાસમાન થતી વખતે 'તું' પોતે ભાસમાન થતો નથી એવું કદી બને છે ખરું કે ? કારણ 'તું' જો ભાસમાન થતો ન હોય તો 'તું નથી' એમ થાય છે. તો પછી 'તારો' એ પ્રશ્ન જ ક્યાંથી ઉદ્ભવી શકે ? અરે ! 'તું' સ્વતઃ (પોતે) જ જો આકાશને આવનાર દૂધની માફક અભાવરૂપ હોય, તો પછી 'તું' 'તારા' સ્વદિનની અર્થાત્ મોક્ષની ઇચ્છા તે જ્ઞાની હરે છે ? અને એવો તારો અભાવરૂપ આત્મા તો વળી હું તને કેવી રીતે અનુભવમાં લાવી આપું, તે કહે.

સામાન્ય કે વિશેષ રૂપ ?

હવે 'સામાન્ય રીતે ભાસમાન થનારો 'તું' વિશેષે કરીને પોતાનું સ્વરૂપ જાણતો નથી' એમ જો તું કહેતો હોય, તો પરશુ-રામ ! આમ સામાન્ય રીતે ભાસમાન થવું એ જ તારું સામાન્ય સ્વરૂપ છે. તારામાં વિશેષ ભાવનો તો હેય પણ નથી, એ તારી નજરમાં કેમ આવતું નથી ? અરે ! તું જાણવા છતાં પણ ફરીથી નકામો ભ્રમમાં કેમ પડે છે ? તને શું કહીએ ! પદાર્થોને ભાસ-માન કરનારું જ્ઞાન તે તે વિશેષ આકારનું જ હોય છે. પણ 'તું' પોતે તો સામાન્યરૂપ જ છે અને તે સર્વ તારા વડે જ ભાસમાન થાય છે. હવે 'તું' સરોવાર વડે ભાસમાન થતો હોય એમ

ઠહીએ તોપણ હું ઠહું છું તે સાંભળ. જે દેહાદિકથી 'તું' ભાસ-
માન થાય છે તે દેહાદિકનો સંકલ્પ પ્રથમતઃ ચિત્તમાં ન્યારે
ઉદ્ભૂત થાય છે ત્યારે જ થાય છે. પરંતુ તેવો સંકલ્પ ન્યારે હોતો
નથી ત્યારે 'તું' દેહાદિકથી કોઈ પણ વખત ભાસમાન થાય છે ખરો
કે ? સુક્રમ વિચારથી 'તું' જ તારો અનુભવ લે. તે તે સંકલ્પનો
ખીન્ને કોઈ વિષય હશે અને તે દેખાય છે એમ જો ઠહીએ તો
પછી તે પણ તારો દેહ જ છે એમ યશે. અને પછી તો જે જે
સંકલ્પો થાય તે તે સર્વ તારું સ્વરૂપ જ છે એવો અર્થ નીકળે છે.

પ્રમુખ વિવેચનનું તાત્પર્ય એ છે કે સુવર્ણ એ સામાન્ય
ભાવ હોઈ કણકુંડલાદિ નામરૂપ એ વિશેષ ભાવ સમજો. તેમાં
સામાન્ય ભાવ જે સુવર્ણ એ સત્ય હોય કણ, કુંડલ નામરૂપ. એ
વિશેષ ભાવો મિથ્યા હશે છે. કારણ કે તેમાંથી જો સુવર્ણ કાઢી
લેવામાં આવે તો કણકુંડલાદિ આકાર તથા તેનાં નામરૂપાદિ
નિરર્થક (મિથ્યા) હોય છે. તેથી સુવર્ણ કે જે સામાન્ય ભાવ છે;
એ જ સર્વ વિશેષ ભાવોનું મૂળ સ્વરૂપ કહેવાય છે. તેમ જામ
૧ ના વૃક્ષ જ (પાનું ૪૩)માં બનાવેલો ક્રમાંક ૧ 'તત્' એ જ સર્વ
વિશેષ ભાવોનું મૂળ સ્વરૂપ હોય, તે જ સામાન્ય રૂપ છે. તે ઉપર
ક્રમાંક ૨ સાક્ષી, ક્રમ ૩ : 'તું' તથા ક્રમાંક ૪ થી ૧૬ પર્વતનાં
સર્વ વિશેષ રૂપે વિવર્તમાને જામ છે તે વિરૂપાક્ષમાંથી સામાન્ય
ભાવ ક્રમાંક ૧ જો કાઢી લેવામાં આવે તો ક્રમ ૩ ન થાય. ૧ પર્વ-
તના મર્થે ભાવો બનાવાને જ નહિ કહી શકાય છે. એ ૧
નું અર્થ સ્વરૂપ 'તત્' ૫૬ છે એવું તાર થાય. એ ૧
જો 'તું' વિરૂપાક્ષે બાબતે નહિ થાય. એ ૧
અનુભવે નથી એમ કહેવામાં આવે તે. એ ૧
વિરૂપાક્ષમાંથી જામ કરો. જો ક્રમાંક ૧ ના 'તત્' નાં
વિરૂપાક્ષને ક્રમાંક ૫૬ નથી. ૫૬ ના નામ વિરૂપાક્ષ
તત્ (૬) જે જો જોવામાં આવે તે એમ અનુભવ.

ખીજી શંકા એ છે કે, તે તે સંકલ્પનો કોઈ ખીજે વિષય હશે અને તે વડે તે દેખાય છે, તો તેની સાથે મારા સામાન્ય સ્વરૂપનો શો સંબંધ છે ? અર્થાત્ સુવર્ણરૂપ સામાન્ય ભાવમાંથી ઢાંકુંડલાદિ વિશેષ ભાવો પ્રગટયા છે ખરા, પણ આ વિશેષ ભાવો જે ઢાંકુંડળ એ પોતાના સામાન્ય ભાવ સુવર્ણને ઓળખતા નથી પરંતુ વિશેષભાવો જ વિશેષભાવને પરસ્પર ઓળખે છે; એટલે કહાં જ કુંડળને પરસ્પર ઓળખે છે એમ સમજો અને તેને ઓળખવાને માટે કોઈ ધતર સાધન પણ વિશેષ ભાવરૂપનું જ હશે એમ સમજો. આમ હોય તો વિશેષ ભાવોની સાથે સામાન્ય ભાવનો શો સંબંધ છે ? તેવી શંકાના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, કહાંકુંડલાદિ વિશેષ ભાવો એ તો સુવર્ણના જ બિન બિન અવયવો કહેવાય છે. તેમ જોને હું, તું મારું પ્રત્યાદિ કહેવામાં આવે છે તે સર્વ વિશેષ ભાવો 'તત્' પદરૂપ સામાન્ય ભાવોના જ અવયવો કહેવાશે; આ રીતે તે વિશેષભાવ અને તેના જે કોઈ વિષય હશે તે સર્વ તારા ('હું ના') અવયવો જ ગણાશે. આથી તો તમામ વિશેષ ભાવો એ સર્વ તારું સ્વરૂપ જ ગણાશે. કારણ કે તું જો એકલા દેહરૂપ વિશેષ ભાવને જ પોતાનું સ્વરૂપ સમજતો હોય તો તેને તો મારો દેહ એમ કહે છે. આ મુજબ પણ જોને મારું, મારું કહેવામાં આવે છે તે સર્વ જ તારું સ્વરૂપ ગણાશે, નહિ કે એકસો દેહ જ.

આ પ્રમાણે પણ 'તું' તો સર્વાત્મક જ થયો. ત્યારે કેવળ એક દેહ માત્ર જ તું કેવી રીતે કહેવાય ? હવે સર્વ વિશેષભાવોનો વિષય હરીને જોઈએ તો કોઈ પણ દ્રવ્ય આકાર એ, તેને ગણનાર એવા તારું સ્વરૂપ ન હોય, એમ જ સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે એ સર્વ આકારો દરેક સંકલ્પ સાથે પ્રગટાતા હોય છે, અર્થાત્ સંકલ્પવશાત્ જુદા જુદા થતા રહે છે, તેથી તું તો કેવળ દ્વિમાત્રરૂપ જ છે.

તે જ આત્મા

આ સ્વસ્વરૂપજૂત કહેવના કદાપિ દ્રવ્યરૂપ થતી નથી. તે

અનુભવ થવો એનું નામ બાધ. એવો બાધ જેનો થાય છે તે અસત્ય અને થતો નથી તે સત્ય છે. આ સ્વખાદિક દર્શનોનો તો તે પદાર્થો નાશ પામીને એટલે જાગૃતિમાં આવ્યા બાદ અર્થાત્ તે સ્વપ્રમાના દ્રશ્ય પદાર્થોનો જાગૃતિમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ નહિ આવતાં બાધનો જ માત્ર અનુભવ આવે છે; આથી તેનો બાધ થયો એમ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી તે પરમતત્ત્વ સ્વપ્ના જેવી ભાવાભાસાત્મક વસ્તુ છે એમ કહેવું તે પણ તદ્દન અસત્ય છે, એમ સહેજે સિદ્ધ થાય છે. દારીને સર્પ સમજવું એ ભાવ તથા તે સર્પ નથી પરંતુ દારી છે એમ જાણવું તે અભાવ, એમ સમજો. હવે દારીને સાપ કહો કે દારી કહો, તેથી તેમાં કિંચિત્ માત્ર કોષ્ટ પણ પ્રકારનો વિકાર સ્પર્શ કરી શકતો નથી. તેમ તે દારી જાણતી પણ નથી કે મને કોષ્ટએ સર્પ કહ્યો હતો અને હવે દારી કહે છે. એવા પ્રકારે સાક્ષીસદ્ ભાવ અને અભાવનો વિલય થતાં જે નિઃશય-પદ રહે, તે જ વૃક્ષાંક ૧ 'તત્' એવું તે ચિત્-તત્ત્વ અથવા આત્મચિતન્ય છે. તેથી કરીને જેને કોઈ પણ વખત અમર કોઈ પણ ઠેકાણે અભાવનો તત્ત્વ માત્ર પણ સ્પર્શ થતો નથી એવી જાતનું એક ચિત્-તત્ત્વ જ માત્ર હંમેશા સત્ય છે, તેથી તે સ્વરૂપથી ભિન્ન એવો બીજો કોઈ મોક્ષ હોય તો તે કોષ્ટ પણ હિસાબે સત્ય નથી. તે પૂર્ણ સ્વરૂપનું જે દેવજ શુરુથી તેને જ મોક્ષ કહેવામાં આવે છે.

ચૈતન્યને કોણ મર્ષાદિત કરી શકે ?

ચૈત્ય પદાર્થને દૂર ખસેડનાં જ અવરોધ રહેનારું જે ચૈતન્ય તે પોતે તો પરિપૂર્ણ જ છે. ચૈત્યનો આભાસ એ જ ચિત્તિનું સંકોચન અથવા મર્ષાદિતપણું કહેવાય છે. તેના અભાવે ચિત્તસ્વરૂપ સર્વ પરિગ્રહેદ યત્ન અને પરિપૂર્ણ છે. હવે તેને કાલાદિકની મર્ષાદા હોય એવું નું કદાચ કહે તો તે મર્ષાદા ચૈતન દશે અથર જડ દશે તે કહે વારુ ! જડપદ્ધ તો સેવાય જ નહિ. કારણ કે જે જાને જ જડ હોય તે ચિત્તિને મર્ષાદામાં કેવી રીતે લઇ શકે !

અને ચેનન પણ લાઇએ તો એ ચિત્તવશ જ સર્વત્ર ફેલાયું છે; તેના વિના બીજું કંઈ પણ નથી. વ્યવહારમાં જે કોઈ ભાવ કાલાદિકથી પરિચ્છેદ હોય છે તે ભાવ અને તે કાલાદિનો પરિચ્છેદ એ બન્ને જ્યારે આ ચૈતન્યથી જ વ્યાપી જાય છે ત્યારે જ તે આ ચિત્તવશની રિશ્તિને પામે છે. તેના ઉપર જે ચૈતન્યની વ્યાપ્તિ થયેલી ન હોય તો તે પરિચ્છેદ છે એમ પણ સિદ્ધ કેવી રીતે કરી શકાય? કારણ કે તે ચૈતન્ય વિના બીજો કોઈ જાણી શકે! ચૈતન્યથી અસંગ જે કંઈ ચેત્ય સંભવતું હોય તો તેનાથી કદાચ ચૈતન્યનો પરિચ્છેદ થઈ શકે છે. પરંતુ ચૈતન્યથી અસંગ ચેત્ય સિદ્ધ થયું એ મર્વંથા અસંગ જ છે.

ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાન. પછી જે જ્ઞાનની બહારનું હોય અર્થાત્ જેનો સંબંધ જાણપણા સાથે એટલે જ્ઞાનની સાથે આવતો નહિ હોય, તેનું અસ્તિત્વ પણ કેવી રીતે મનાય? હવે જે આ કાલાદિકનો ચિદ્રૂપ માથે પૂર્ણપણે સંબંધ ન હોય પણ ફક્ત એકાંશિ જ થયો હોય અને અન્ય અંશથી તે અર્થાદિન થશે એમ માનીએ તો તે પણ સંભવતું નથી. કારણ, ચૈતન્ય વિના તે જામખાન જ કેવી રીતે થાય? તેથી જાણ પદાર્થો મુખ્ય આ ચિત્તવશમાં જ સમાવેલા છે. એ મુજબ તમામ ચેત્ય જ્ઞાન, ચૈતન્યના એટલે જ્ઞાન કે જાણવાના અંતરમાં જ છે. તો પછી તે તેનો પોતાનો જ પરિચ્છેદ કેવી રીતે બને? મારે પરગુરામ, ચૈત્યનું સ્વરૂપ મિથ્યા છે એ જ્ઞાન માગમારે પિયાર વડે કાળમાં લાવ. જે જે ચૈતન્યની અંદર જામખાન થનાર હોય છે તે તે મર્વં પ્રતિબિંબ સ્વરૂપનું જ હોયું જોઈએ. કાંજ કે એક પદાર્થની અંદર બીજો પદાર્થ હોય શકે છે જ નથી, એ બધા દારમાં પણ રસ્ટ હોવાય છે. નહિ તે. પછી એકાંશિની અંદર મર્વં પદાર્થનું અસ્તિત્વ થાય તે પછી જામખાન હોય એવું જ્ઞાન પામે જાય છે. એવું જ્ઞાન! એટલે મર્વં અંકવંદિત હોવાય શકે. પદાર્થના અ. જા. જા. એ મર્વં અવગત છે એમ જ્ઞાનને

પ્રથમ જ કહી ગયો છું; તેથી ચૈતન્યના આશ્રય વડે ભાસમાન થતા એ જુદા જુદા પરતંત્ર ભાવો પોતે પોતાની મેળે જ સત્ય કેમ કરી થાય, તે કહે વારુ. અરે, આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા અને શક્તિ વડે તે તે પદાર્થોના આકારે ભાસે છે, એ વિના બીજું કંઈ પણ નથી.

સર્વત્ર ચૈતન્ય જ બ્યાંપેલું છે

તાત્પર્ય એ છે કે, મૂળ મહાકાશનાં જ ઘટાકાશ અને મહાકાશ વગેરે નામો છે. આ ઘટ અથવા મહં વડે જ તેમાંના આકાશને ઘટાકાશ અને મહાકાશ એ પ્રમાણે પરિચ્છેદ કે મર્ખોદા પ્રાપ્ત થયેલી છે. પરંતુ આ ઘટ અથવા મહંનું અસ્તિત્વ તો મહાકાશના આધાર વડે તેની જ સત્તાથી મહાકાશની અંદર છે, તેથી તે કંઈ મહાકાશને મર્ખોદિત કરી શકતું નથી. જ્યારે મહં તથા ઘટનો નાશ થાય ત્યારે તેમાંના ઘટાકાશ યા મહાકાશનો વિલય પણ મહાકાશમાં અનાયાસે જ થઈ જાય છે. તેમજ કાળ અને દેશ દત્ત્યાદિ પણ ચિદાકાશ કે ચૈતન્યાકાશના આધાર વડે અને તેની જ સત્તાથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જેમ ઘટાકાશ-મહાકાશનું અસ્તિત્વ મહાકાશમાં મહાકાશની સત્તા વડે જ હોય છે, તેમ દેશ-કાળાદિનું અસ્તિત્વ પણ ચિદાકાશની સત્તા વડે જ હોય છે. આથી, જેમ ઘટ તથા મહંનો નાશ થતાં તેમાંના ઘટાકાશ તથા મહાકાશનો મહાકાશમાં અનાયાસે જ વિલય થઈ જાય છે, તેમ કાળ તથા દેશરૂપ મર્ખોદા કે પરિચ્છેદનો નાશ થતાં જ તે ચિદાકાશ સર્વ પરિચ્છેદ (મર્ખોદા) રાહત અને પરિપૂર્ણ જ છે. હવે ઘટ તથા મહંની હિત્પત્તિ પણ મહાકાશમાંથી જ વાપુ, વક્ત્રિ, જલ, પૃથ્વી ઇત્યાદિ ચિત્તરૂપે થયેલી હોય છે. તેથી તે પણ મહાકાશથી જિન નથી. તેમ કાળ તથા દેશાદિ મર્ખોદા પણ ચૈતન્ય કે ચિદાકાશના આધાર વડે જ ભાસમાન થતી હોવાથી તે પણ વદનોજ ન્યાયાનુસાર ચિદાકાશથી જરા પણ જિન નથી. આ પ્રમાણે

થયો. તેમણે કહ્યું: ‘પરશુરામ, આ સંબંધમાં અગાઉ ઘણું ખરું કહેવામાં આવ્યું છે જ. છતાં તે ફરી પ્રશ્ન કર્યો તે પથ હીક કયું. કારણ ત્યાં સુધી મનનું સમાધાન થયું ન હોય ત્યાં સુધી વારંવાર પ્રશ્ન કરવો એ યોગ્ય છે. પ્રશ્ન કરવામાં ન આવે તો ગુરુ થયા છતાં પણ સામાના મનની ભાંજગડ એટલે શંકાઓ કેમ કરી જાણી શકે? કારણ જીવોની બુદ્ધિ અલગ અલગ હોવાને લીધે દરેકના તર્ક (વિચારો) જુદા જુદા હોય છે. તેથી પોતાના મનનો અભિપ્રાય કહી સંભળાવ્યા વગર સંશયમાંથી કોઈ પણ મુક્ત થાય નહિ. પ્રશ્ન પૂછનારને જ હક જ્ઞાન થાય છે.’ પ્રશ્ન એ જ નિષ્પત્તિનું બીજ છે. જે પોતાની શંકાઓ પૂછતો નથી, તેને વિદ્યા આવડતી નથી. તેથી ગુરુને દરેક પ્રશ્ન પૂછી તેનું પૂર્ણ રહસ્ય સમજી લેવું જોઈએ. હીક, હવે તારા પ્રશ્નોના જવાબ હું ક્રમશઃ કરું છું, તે સાંભળ.

પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર

ચૈતન્ય એ કેવળ અદ્વય જ છે

(૧) એક જ તકતો અનેક પ્રતિબિમ્બોઃ વડે જેમ અનેક રૂપો ધારણ કરે છે, તેમ એક જ શુદ્ધ ચૈતન્ય અનેક વિચિત્ર રૂપે દેખાય છે. જુઓ કે સ્વપ્નાદિ વિકલ્પોમાં મન (સ્વપ્ન ચૈતન્ય) ફક્ત એક જ હોવા છતાં દ્રષ્ટા, દ્રશ્ય, દર્શન ઇત્યાદિ વિચિત્ર રીતે અનુભવમાં આવતાં નથી કે? તેવી જ રીતે તે શુદ્ધ ચૈતન્ય પોતે

* ચૈતન્યને તકતાની ઉપમા આપીને શાસ્ત્રમાં ત્યાં પ્રતિબિંબનાં દર્શનોથી સમજાવવામાં આવ્યું છે, ત્યાં ત્યાં તે દર્શનોનો વિચાર કરતી વખતે બિંબને ઊઠી રહી કેવળ તકતો અને તેની અંદર દેખાતાં પ્રતિબિંબો એટલા જાગે જ તે લાગુ પડે છે, જેમ સમજવું. કારણ એવો નિયમ છે કે દર્શનો સર્વાંશી હોય પણ લાગુ પડી શક્યા નથી. આ પ્રતિબિંબના દર્શનોને દરેક તો ફક્ત એટલો જ સમજવો કે આસપાસમાં જે પ્રતિબિંબો દેખાય છે તે પ્રતિબિંબો વચ્ચે દેખાતું અંતર, નીચાઈ, પડોગાઈ, ઊંચાઈ, સ્થાન, કાળ, દેશ તથા તે પ્રતિબિંબોમાં થતી ક્રિયા ઇત્યાદિ જે જે

કારણ કે રૂપ તો પ્રકાશ વિના કેવળ સ્મૃતિ વડે પણ ભાસમાન થાય છે. મનોરાજ્ય ચાલતું હોય ત્યારે મનરૂપી પદ્ધતિ ઉપર રૂપનાં ચિત્રો રચાઈ રીતે દેખાય છે. આવી રીતે પ્રકાશ વિના પણ રૂપની ભાવનાનો અનુભવ થઈ શકે છે, તે પણ સ્પષ્ટ જ છે. તેથી એ વ્યવહારના પ્રકાશ અને પ્રકાશની ભિન્નતાનું દર્શાવતું ચૈતન્ય સાથે જોઈએ તેવું બંધનું નથી. કારણ ચૈતન્યનો પ્રકાશ વ્યવહાર બીજા પ્રકાશની માફક એકમાર્ગી નથી. ક્રમકે ચૈતન્યના વિના કોઈ પણ ઠેકાણે કોઈ પણ ભાસમાન થતું જ નથી. જેવી રીતે તકતા વિના પ્રતિબિંબ કદી પણ દેખાતું નથી અને તેથી જ પ્રતિબિંબ તકતાથી જુદું હોવું સંભવનીય નથી, તેમ ચૈતન્ય વિના ભિન્ન એવું કોઈ જ નથી. તેથી જ ચૈત્ય પદાર્થો ચૈતન્યથી પૃથક્ દરતા નથી. આથી એક અદ્વિતીય ચૈતન્ય જ છે અને દૈત બિલકુલ નથી એમ જ સિદ્ધ થાય છે. તારા આ પ્રશ્નના સંબંધમાં પૂર્વે પણ પ્રસંગોપાત્ત ઘટાકાશ તથા મહાકાશદિના દર્શાવ સાથે સમજાવેલું છે, તે તથા તત્પૂર્વે પણ વખતોવખત સમજાવવામાં આવેલું છે તે જ્ઞાનમાં લાવ એટલે તારા સંશય નષ્ટ થશે.

બીજો પ્રશ્ન

પ્રથમ પ્રશ્નનું સમાધાન થયા પછી પરશુરામે બીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, ‘જનકે પણ પદેશાં દહ્યું છે કે સંકલ્પ કયો પછી મન નિર્વિકલ્પ થાય છે અને તેવા નિર્વિકલ્પ યાન વડે જ સંસારનો નાશ થાય છે, એ જ આત્મરક્ષણ કહેવાય! એમ કહેવામાં આવ્યું છે ખરું! પણ તે કેમ બને! આત્માને મન હોય છે, એટલું જ જડના કરતા આત્મામાં વિશેષણ છે, એમ કહેવામાં આવે તો શી દરકન છે! તેમજ ભગવદ્! આત્માને મન વડે જ બંધન થાય છે તથા મનના લગ્ન વડે જ મોક્ષ મળે છે, એ પણ સ્પષ્ટ છે. તો પછી મન એ જ આત્મા છે એમ કેવી રીતે શક્ય છે! ૧૮ એ તો સાધન છે. તેથી જ નિર્વિકલ્પ અવસ્થાની સિદ્ધિ થાય

તોપણ તેવા નિર્વિકલ્પ મનં વડે દૈત તો પ્રાહુ' શેષ રહેશે જ!

બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર

જેમ ક્રિયા અસત્ તેમ તેનું સાધન પણ અસત્
શ્રીદત્તાત્રેય બોલ્યા:— આનો ઉત્તર કહું છું, તે સાંભળ.'

(૨) તારો આ બીજો પ્રશ્ન મનની બાબતમાં છે. હે
પરશુરામ! આ મન પણ ચિતિથી જુદું નથી. જેમ સ્વપ્નની અંદર
મન સ્વપ્નાભાસથી જુદું હોયું નથી, તેમ જાગૃતિમાં પણ મન કોઈ
જુદો પદાર્થ નથી. કાર્યસિદ્ધિને મારે વ્યવહારમાં મનને એક
સાધનરૂપે માનેલું છે એટલું જ. પરંતુ વાસ્તવ: તે તેનું નથી. પણ
ચૈતન્યરૂપ જ છે. સ્વપ્નની અંદરના ઝાડ કાપવા મારે લીધેલી
કુદાડી જેમ સ્વપ્નમાંની જ કલ્પિત છે, તેમ આ મન પણ ટેવગ
ચૈતન્યમાં ચૈતન્યરૂપથી જ કલ્પિત માત્ર છે. સ્વપ્નની કુદાડીથી
ઝાડ કાપવાની જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે, તે ક્રિયા તથા તેનું સાધન
અને કનાં એ મરં અમત્ છે; તેમ આ જાગૃતિમાંની ક્રિયા પણ
અસત્ છે અને તેનું સાધન તથા કનાં પણ અમત્ છે. પ્રથમ
તો તે કાર્યો જ કયાં સત્ છે? અને અમત્ એવા નરજાગૃતિ
એટલે મનુષ્યનાં સિંગડાથી કદી કોળને મારી નાખવામાં આવ્યો
છે ખરો કે? તેથી હે પરશુરામ! મુગમા ચેત્ય એવા કાર્યો જ
જો નથી, તે પછી તેમનું સાધન જે મન તે કદી મીને મંભાતી
મશે! સ્વપ્નમાં જે પ્રયત્ને ચાતકિયાનું કામ્ય એટલે રક્ષકભિન્ન
ને જ મન કહેવામાં આવે છે તે પ્રયત્ને જાગૃતિમાં પણ તે જ
મન રાત છે. રક્ષકભિન્ને અર્થેનું ચૈતન્યને છે તો અમત્ એવું
ક્રિયા કરનારું અને કાર્ય તેનું જ નથી એ વિચાર કરો.
પણ રક્ષક-અર્થ-ચિન્તન જેવો વડે મન નથી એવું કહી શકાય.
સ્વપ્નમાં રક્ષક-અર્થ-ચિન્તન વિષયકે સ્વપ્નમાં જ રક્ષક-અર્થ-ચિન્તન
જેવું જાગૃતિમાં તે રક્ષક-અર્થ-ચિન્તન અમત્ છે. જાગૃતિમાં
પરશુરામ! એ જાગૃતિમાં જાગૃતિમાં જાગૃતિમાં જાગૃતિમાં

ચૈતન્યધર્મ વડે જ તે પોતાની સ્વતંત્ર સત્તાથી પોતામાં જ ચૈતન્ય-
રૂપે સ્વપ્રકાશમાન થયેલું છે. -તેથી કરીને જ જડ એવા આ
વ્યવહાર્ય આકાશ સાથે તેની તુલના કરી શકાય નહિ. આકાશની
માફક જ આ આત્મતત્ત્વ પણ પૂર્ણ છે, સૂક્ષ્મ છે, મેલ વિનાનું
છે, અજ છે અને અનંત છે; તેમ જ તે નિરાકાર, સર્વાધાર અને
સંગરહિત હોઇ સર્વ ચરાચરની અંદર અને બહાર રહેલું છે.
એક ચૈતન્ય તત્ત્વ એ જ ફક્ત તેમાં (આત્મામાં) વધારેનું 'હોઈ
તેટલું' જ માત્ર આ વ્યવહારમાંના જડ આકાશમાં નથી. ખરી
રીતે જોતાં ચૈતન્યપૂર્ણ આકાશને જ આત્મા કહેવામાં આવે છે.
તે સિવાય આત્મા અને આકાશમાં તલ માત્ર પણ ફરક નથી.
એ કારણને લીધે, ધ્રુવડ જેમ પોતાના જ નેત્રદોષને લીધે સૂર્ય-
પ્રકાશને અંધારું સમજે છે, તેમ જ્ઞાતાઓ માત્ર આ આત્મચૈતન્ય
આકાશ જેવું જ છે એવો એ વાક્યનો ખરો અભિપ્રાય સમજે છે.

પોતે જ પોતામાં

એ પરમેશ્વરનું પરમ ચૈતન્ય પોતાની અમર્યાદ એવી સ્વાતંત્ર્ય-
સત્તાશક્તિથી અનેક રીતે પોતે પોતાને જ અર્થોદિત કરી બતાવે
છે. સ્વપ્ન વખતે મનશ્ષી સ્વપ્ન ચૈતન્ય જેમ જુદા જુદા આકારમાં
અર્થોદિતરૂપે દેખાય છે પરંતુ ખરી રીતે તો તે અમર્યાદિત છે,
તેમ ચૈતન્યરૂપ આ માણસો પણ તેમાં અને તેની અર્થોદિત
દષ્ટિ વડે જ અર્થોદારપને પામેલા હોય છે, પરંતુ ચૈતન્યની દષ્ટિથી
તો તે પરિપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ જ છે. જેમ કેાઇ મદારી પોતાના
મનુ વડે અનેક પ્રકારના ખેતો જોનારાઓ સમક્ષ ભાસમાન કરે
છે, તોપણ મદારીને તો તે એક જ રૂપે અનુભવમાં આવે છે,
તેમ આ પરમ શુદ્ધ સંપિત્ પોતે એક જ દોષ તેનું સ્વરૂપ અખંડ
એકરસ જ છે. પણ માયા વડે તે પોતે સ્વરૂપનો સંકેત કરીને
અનેક અર્થોદિત દષ્ટિથી ભાસમાન થાય છે. કારણ જનુનરનો
જનુ પણ બીજાની દષ્ટિથી જ જણાય છે, પણ જનુ કરનારને

પોતાને તો તે સ્વ-રૂપ છે. આમ તેની આ માયા વડે જ ચૈતન્ય-
માં અધટિત ગળા ઝાલેલું છે. વ્યવહારમાં પણ યોગી અમર મંત્ર
જાણનારો પુરુષ પોતાના સમર્પાદ ગળા વડે અધટિત બાળનો દરી
બનાવે છે, એ આપણે પ્રસન્ન જોઈએ છીએ. તો પછી તે ચૈતન્યમય
આત્માને શું અશક્ય છે ?

સ્વાત્મવિમાંતિરૂપ અદ્ભુત

‘મર્ધારિત પદાર્થોમાં “દુ” (ટક્કાક ડ) એવું અભિમાન રાખવું
એ જ ચૈતન્યનો પરિચય છે. તે બાળના પૂર્ણપણું નદી દોળાથી
જેને જ મળી અવિદ્યા એવું નામ આપવામાં આવે છે. સારાંસ ૬,
દે પાનના નાં ચૈતન્ય સ્વમામર્શથી પોને જ અનેક રૂપે બારો છે,
એ દુ તને તારા ૭૬૦ છું તે છું જુવોશ મા અને નામી છંકા
પણ કરીશ નહિ. અરે ? એ જ બાળમાં પણ તારાંક વિદ્યાનો
(તર્કશાસ્ત્રીઓ) પણ મુદ બને છે અને બદિર્મખપણને લીધે
અવરૂપ તરક પ જા દરી નિમકુષ જોના પણ નથી, એ સંજો
જન તને અનેક વખત ચૈતન્ય છે. કારણ મહામુએ કહેવી તાન
“ અમર ન દી દોષ, તો તે પણ ત્યાં સુધી અંતર્મુખ રૂપને તેની

“ અમર ન દી દોષ, તો તે પણ ત્યાં સુધી અંતર્મુખ રૂપને તેની

“ અમર ન દી દોષ, તો તે પણ ત્યાં સુધી અંતર્મુખ રૂપને તેની

“ અમર ન દી દોષ, તો તે પણ ત્યાં સુધી અંતર્મુખ રૂપને તેની

“ અમર ન દી દોષ, તો તે પણ ત્યાં સુધી અંતર્મુખ રૂપને તેની

“ અમર ન દી દોષ, તો તે પણ ત્યાં સુધી અંતર્મુખ રૂપને તેની

“ અમર ન દી દોષ, તો તે પણ ત્યાં સુધી અંતર્મુખ રૂપને તેની

“ અમર ન દી દોષ, તો તે પણ ત્યાં સુધી અંતર્મુખ રૂપને તેની

“ અમર ન દી દોષ, તો તે પણ ત્યાં સુધી અંતર્મુખ રૂપને તેની

“ અમર ન દી દોષ, તો તે પણ ત્યાં સુધી અંતર્મુખ રૂપને તેની

“ અમર ન દી દોષ, તો તે પણ ત્યાં સુધી અંતર્મુખ રૂપને તેની

“ અમર ન દી દોષ, તો તે પણ ત્યાં સુધી અંતર્મુખ રૂપને તેની

આત્મપદ પોતે જ ચિત્શક્તિરૂપે એટલે વૃક્ષાંક ૨ શુદ્ધ અહમરૂપે વિવર્તભાવથી બની તે વૃક્ષાંક ૨ શુદ્ધ 'અહમ' ના પ્રતિબિમ્બરૂપ 'અહમ' (૫. ૩)રૂપ એવા વિવર્તને પામે છે. ત્યારે આ ચિત્શક્તિ દ્વારા આ શુદ્ધ અહમ (વૃક્ષાંક ૨)ને વૃક્ષાંક ૩ને અહમ કહે છે કે, હે શુદ્ધ અહમ ('હું') દોણ ? એવા પ્રશ્ન ઉપરથી શુદ્ધ 'અહમ' કહે છે કે હે 'અહમ' ! તું જે પોતાને અહમ (હું) કહે છે તે 'હું' (અહમ) તે (તત્ત્વ વૃક્ષાંક ૧) છે. આ પ્રમાણે સ્ફુરણ પામવું કે જાણવું તે જ આત્મવિશ્રાંતિ કહેવાય છે. આ મુજબ 'અહમ' ('હું' ૫. ૩) રૂપ સ્ફુરણ જ ન થાય તો પછી આત્મા ચૈતન્યરૂપ છે એવી સિદ્ધતા પણ ન થઈ શકેત. પરંતુ આ સર્વ જડ પદાર્થો વસ્તુતઃ કર્માંક ૩ ના 'અહમ' એવા ચૈતન્યને લીધે જ ભાસમાન થાય છે, પોતે સ્વતંત્ર રીતે ભાસમાન થતા નથી; તેથી તેમનામાં ઉપર જણાવેલી સ્વરૂપવિશ્રાંતિ-રૂપ 'અહમ' એ રૂપિતિ હોતી નથી, પરંતુ તે વૃક્ષાંક ૩ 'હું' જ્યારે સ્વરૂપવિશ્રાંતિરૂપ 'અહમ' ભાવને હોડીને 'હું' નથી' એવા ભાવને પામે છે, ત્યારે તે જડપર્મા એવા અઅચ્ચક્ત (વૃક્ષાંક ૪ ના) ભાવને વિવર્તથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ચૈતન્યમાં ભેદ કે મર્યાદિતપણું ક્યાં રહે ?

ચૈતન્ય કેવળ પોતે જ પોતામાં સ્વતંત્ર સત્તા અને સ્વાતંત્ર્યથી બીજાની મદદ વગર દરેકમાં ભાસનારું છે, તેથી તેનામાં સ્વાત્મ-વિશ્રાંતિરૂપ (વૃક્ષાંક ૨) અહંતા (શુદ્ધ અહમ) હોય એ વાળખી છે. એનામાં ભેદનો સ્પર્શ નહિ હોવાથી અને તેને કાંઈ પણ પરિગ્રેહ નહિ હોવાથી, આદર્શમાંના નગરની માફક સર્વ દ્રશ્ય એના સ્વરૂપ ઉપર જ વિવર્તરૂપે અવલંબીને રહેલું છે. તો પછી તેવા ચૈતન્યમાં ભેદભાવના અથવા મર્યાદિતપણું કેમ કરી શક્ય છે ? તેને મર્યાદિત કરનાર તેના સિવાય બીજું કાંઈ યોગ્ય નિમિત્ત જ સંભવતું નથી. તેથી પૂર્ણસ્વરૂપ (વૃક્ષાંક ૧) આ ચૈતન્યમાં સાક્ષી-

ભાવ સદા જે પૂર્ણપણાનું રકુરણ છે એ જ આત્મવિશ્વાસિ અને તે જ પૂર્ણ અદંતા (વૃક્ષાંક ૩) છે.

અમિમા પ્રકાશ અને ઉષ્ણતા

એ રીતે હું પરશુરામ આ સર્વ ખરેખર અખંડેકસ મિ-માત્ર જ છે નિરૂપણ વખતે જે અનેક નામથી ભામમાન થાય છે, તે એનું જ ખમ હોઈ તે બધા પણ નરૂપ જ છે, તેનાથી છુટું એવું કાંઈ જ નથી. એક જ અમિમા પ્રકાશ અને ગરમી એ બન્ને બાજતો રહેતી છે. તે પ્રભ છે સ્વાતંત્ર્યનું બધા અને અદંતાનું રકુરણ એમ બન્ને બંધાયેલા હોય તે બિનિ એક રસાત્મક જ રહે છે. અમરિત નામો રાજા અને નામની જે શક્તિ છે, તેનું સ્વરૂપ એ જ છે કે જેને આપણે જાણીએ છીએ અનેક વિચિત્ર ભાસાથી ભાસમાન થવું અને તેમ થવા હતા પણ બિનિ સ્વચ્ચરપથી કદી પણ ગણાયમાન થઈ શકે નહીં. આમ જ એક કદાચ અનેક કાગીનારપે તથા તે નામો અને નામો આકારો અને નામરૂપો પારખી શકાય છે; પણ નહીં કદી પણ છોડવું નથી, તેમ જ ન મરડાઈ બેસે ભામમાન થવા નહીં તે કદી પણ છોડવું નથી.

આભાસ

અર્થ, એ જ જગત

અર્થનાભાવ,

અર્થના એ જ

(૩: ૩) ૪

૫૬) એ જ

૫૭) એ જ

૫૮) એ જ

૫૯) એ જ

એ ભાવ છોડી દધને રોગ જે આત્મપ્રદેશ તેને જ અવ્યક્ત અથવા મહદ્ આકાશ એમ કહે છે (વૃક્ષાંક ૪). એ જ જન્મતનું મૂળ છે. અમ્હારી સોકોને અનુભવમાં આવનાર જે બેદલાસ તે આ જ છે. પરશુરામ ! તું સુદૃઢ દૃષ્ટિથી પ્રથમ એમ તપાસી જો કે જે આ મહદ્ આકાશ તારા જોવામાં આવે છે, એ જ તેમાંના તમામ જીવનો આત્મા છે. ખીજાનાં શરીર (હૃદય)માં જે આકાશ (ચિદાકાશ) તને દેખાય છે, અર્થાત્ જ્યાંથી ‘અહમ્’ ‘અહમ્’ એવું રકુરણ થાય છે, એ જ તેમનો ચિદાનંદધન આત્મા અને એ જ તારો પશુ આત્મા છે.

મહામન

એ મુજબ પોતે જ કહેલા ‘અહમ્’રૂપી આકાશ વડે જે ચિત્ત-અવ્યાસ અથવા મર્યાદિત થાય છે, તે જ ‘મહામન’ કહેવાય છે (વૃક્ષાંક ૩). એટલે તે આત્મા જ છે, ખીજું કંઈ પશુ નથી. પૂર્ણઆત્મસ્વરૂપમાં આવરણ કરનાર જડ તત્ત્વની દૃષ્ટિથી તેને અવ્યક્ત અથવા મન (વૃક્ષાંક ૪) કહે છે અને આવૃત્ત થયેલા ચિદંશની દૃષ્ટિથી પ્રમાણ જીવ (વૃક્ષાંક ૫) કહેવાય છે. એ મુજબ ચિત્ત-અવ્યાસ આકાશરૂપ તત્ત્વથી આવૃત્ત થયા બાદ ફરી તે આકાશમાં તેના ક્રોધ, વિરહ, મૃદુ અને નિર્ભંગ ભાવ ઉપર પોતે કંઈ, જાડી, ઘટ અને મસિન અવસ્થાની રૂપના કરી લે છે. તેથી કરીને એક આકાશ અને આ ચાર ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલા જીવ ચાર એમ પાંચ મહાજીવો પ્રગટ થાય છે અને ચિદંશ (જીવ) પોતે તેના વડે બનેલા દેહની સંમતિ કરીને દેહાત્મા થાય છે. (વૃક્ષાંક ૬ થી ૧૬ જીએ.) બાદ કલ્પની અંદર રાખેલા દીપ જે રીતે તેનો સર્વ અંતર્ભાગ વ્યાપીને પ્રકાશમાન કરે છે, તે જ રીતે આ દેહાનર્મન ચિદંશ દેહને અંદરથી પ્રકાશમાન કરે છે અને પોતે તેની અંદર ગુપ્ત દીપની માફક રહે છે. પછી દીપનો પ્રકાશ જેમ કલ્પનાં છિન્નોમાંથી બહાર પડે છે, તેમ આ ચિદંશનો પ્રકાશ હન્દિસો દ્વારા બહાર પડે છે.

હટાવે છે અર્થાત્ વિલય કરે છે, ત્યારે આત્મરૂપ કહેવાય છે.

આ વિવેચન ઉપરથી જાણી શકાશે કે, ચિત્સક્રિયનું વ્યક્તિ-કાશને સીધે વિવર્તલાવે આવૃત્ત બનવું એ મન કે સંકલ્પ કહેવાય તથા તે ચિત્સક્રિય જ્યારે આરામાં આવરણ નથી એમ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને સમજે છે, ત્યારે તેને પ્રથમ જો 'છે' એવો સંકલ્પ થયો હતો તે હવે 'નથી' એવો લક્ષ્યાર્થ કે સંકલ્પવિરૂદ્ધ થાય છે. આમ, તેને પોતાના સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું દેખાયું તે વિરૂદ્ધ કે જ્ઞાન શક્તિ કહેવાય છે. આથી, આવૃત્ત બનેલી ચિત્સક્રિય અર્થાત્ મનનું કાર્ય આવરણને દૂર હટાવવાનું જ દેખાયું. સંકલ્પ-વિરૂદ્ધાત્મક ક્રિયારૂપે ભાસમાન થતો હોવાથી તે અવ્યક્ત કહેવાય. અને સંકલ્પ-વિરૂદ્ધની નિવૃત્તિ થતાં તે નિશ્ચય ચિત્સક્રિય આત્મરૂપ બને છે. આથી જ અવ્યક્ત ચિત્તિ એટલે મન નહીં જિજ્ઞાસિતિ એટલે આત્મા એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (મુ. ૩/૧/૧૦ મારે પ્રકરણ ૧૬ પૃષ્ઠ '૬' જુઓ).

આવરણ જ ક્યાં છે ?

પરશુરામ ! હવે 'વિદ્યેષોનું નિરસન ક્યાં થાય છે' એવો પ્રશ્ન દોષ દરીથી રહેવાનો જ' એવી શંકા રાખવાનું કારણ મૂળમાં આવરણ જ ક્યાં છે ? આવરણ એ તે દેહ, દેહના હોવાને સીધે ખરું જોતાં તો તે મિલકુદ જ વસ્તુઓ વામાં આવે તે વખતે જેમ કેઈ સુખ અનુભવે તે, જેમ કે મારે, તો તે મારનું વગેરે તમામ સંકલ્પ જોવામાં જ નાશ પામે છે; પછી તે પૈકીનું કંઈ જોવામાં નથી તે મુજબ જ આ આવરણ આવરણનું જોવામાં નથી. પરંતુ: અનાદિ કાળથી વાતનરૂપે જોવામાં નથી. જ્યાં ક્યાં છે તે બધાર વારં વાર જોવામાં નથી. ૧૬ બારના થી એ જ મદનને કે. ૧૬ મદનને રાના હાડની મારે એ જ મદન છે. ૧૬ મદન

જાતિ નથી પામી નથી, ત્યાં સુધી કેાઈ જુદામાન મનુષ્ય પણ મને
 નેહતા અથામ પ્રવર્તેા કરવા હજી સંસારમાંથી મુક્ત થાવ નહિ.
 આ અંધ કુવેરે ! અને તે આ કાશ જેવા નિર્માણ ચિત્તાત્માને યાથી
 થાય છે એ સ્વભાવ આત્માનેની આંદર દેખાતા પ્રતિબિંબા-
 ના સ્વભાવને આંદર (તરુના) રૂપ આત્માને
 નથી જાણે. - આંખના પડેપડે અમિત પ્રતિબિંબ એકાદ
 નથી જાણે. પણ આંખ એવું એ કહી ન શકાય !

મન હજી ક્યાં ?

ઉપરાંત જે વસ્તુ બિલકુલ નથી જ તેનો વ્યવહાર ચાલેલો પણ આજ સુધી કદી કોઈના જોવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ જંગતમાં તો આ સર્વ પદાર્થોના સ્થિર હોઈ તે પ્રત્યક્ષ કાર્ય કરે છે, એમ જોઈ શકાય છે. તો પછી તે અસત્ય કેવી રીતે હોય, તે સમજાવો. ત્યાર પછી જ આપ કહો છો તે અદ્વૈતપદ સિદ્ધ થશે. અરે ! આ તમામ જે બ્રાંતિમય જ છે, તો પછી બ્રાંતિ અને અબ્રાંતિ એ બેદ પણ વળી કેવી રીતે કોણ જોઈ શકે ? ઉપરાંત દરેકને એકસરખી બ્રાંતિ પણ કેવી રીતે થાય ?

સ્વપ્ન મિથ્યા તો જાગૃતિ પણ મિથ્યા !

દત્તાત્રેય બોલ્યા : આ તારા ત્રીજા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહું છું તે સાંભળ. (૩) આ વિષય સમજવાને માટે પ્રથમ તો રજજી-સર્પનું વ્યાવહારિક ઉદાહરણ લો. તે બ્રાંતિમાં સર્પનો દોરડી ઉપર બાસ થવા છતાં દોરડીનો કાંઈ બાધ થતો નથી, તેથી કરીને બ્રાંતિ તો સત્ય છે એમ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આમ છે :—ધાર કે એ જ પ્રકાર સ્વપ્નામાં બન્યો હોય, તો તેમાંની દોરડી તો સ્વપ્નોત્તર કાળમાં અન્ય તમામ પદાર્થોની માફક બાધિત થનારી છે. તેથી સ્વપ્નગત રજજી જેમ મિથ્યા છે, તેમ સ્વપ્નગત બ્રાંતિ પણ મિથ્યા છે; કારણ કે તે પછી બ્રાંતિનું જ્ઞાન પણ કોના આશ્રય ઉપર રહેવાનું જ તેવી જ રીતે દૃશ્યનું પરિભ્રમન (નિવારણ) થયા પછી તેનું જ્ઞાન એ પણ કેવળ સ્વસ્વરૂપ હોવાથી ચિત્તસ્વરૂપી જુદું હોવું નથી. પછી તેના વડે દેવ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? હવે પ્રત્યક્ષ રચ્ય વ્યવહારની બાબતમાં શું કહેવું હોય, તો તે વ્યવહાર સ્વપ્નસ્થિતિમાં પણ જેવો ને તેવો જ દેખાય છે. તેવી જ રીતે તે સ્વપ્નાવસ્થા વ્યવહારઅવસ્થા જેટલી જ સ્થિર દોષ છે, એ

■ આ વિષયની સ્પષ્ટતાને માટે આ પ્રશ્નજી ૧૮ ના પાન ૨૭૨ માં 'આમાં બાધ, બાધાત્મક દોરડી ?' એ વિષયની નીચેના પૃષ્ઠમાં દોરી અને સર્પનું ઉદાહરણ આપેલું છે તે જોડો.

એ પ્રમાણે જોતાં ચૈતન્યનું અભાન કદાપિ થતું નથી. પરંતુ નગતના તમામ પદાર્થો એવા છે કે જ્યારે તેમાંનો એક ભાસમાન થાય છે, ત્યારે બીજો ભાસમાન થતો બંધ થાય છે. ઉદાહરણ્યે દિવસ હોય તો રાત્રિ અને રાત્રિ હોય તો દિવસનો અભાવ હોય છે, અર્થાત્ સુષુપ્તિમાં જાગૃતિનું અભાન અથવા ભૂતમાં વર્તમાન અને વર્તમાનમાં ભવિષ્યનું અભાન હોય છે. તેમજ મન એક વસ્તુ ઉપર રિયત હોય, ત્યારે તે વખતે તેને બીજી વસ્તુઓનું અભાન જ હોય છે. પરંતુ તેવી રીતે આ ચિત્તિનું અભાન ક્યારે અને ક્યાં થાય છે તે તું કહે વારુ? 'જ્યારે' તે ચિદ્રૂપ ભાસતું નથી એમ જો કહેવામાં આવે તો પછી તેના આધારે જ ભાસમાન થાય છે એવું જે 'ત્યારે' એ પણ કેમ કરી ભાસમાન થઈ શકે, એ કહે. અને 'ભાસશે નહિ' એ ક્યન પણ ચૈતન્ય વગર કેવી રીતે અનુભવમાં આવવાનું? પરંતુ 'તે કાળ વખત' અર્થાત્ 'સમય'નું અને 'ભાસશે નહિ એ તેની અવસ્થાનું'—એ જાણેનું અભાન થવા છતાં પણ ચૈતન્ય તો જોમનું તેમ જ બ્રોજીત રહે છે. તેથી માત્ર એક ચિદ્રૂપ જ સત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

સત્ય અને અસત્ય

પરશુરામ! તને હવે સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેનો તફાવત ઘોડામાં જ કહું છું તે તું સાંભળ. જે અન્ય કોઈની પણ સહાય વિના કેવળ પોતે જ ભાસમાન થાય છે તે સત્ય, અને જે તેમ થતું નથી તે અસત્ય. આ વ્યાખ્યા નિર્દોષ છે. એ સિવાય બીજી એટલે કે જોના બાધ થાય નહિ તે સત્ય અને થાય તે અસત્ય, એવી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી. કારણ તેને અપવાદ માન્ય પડે છે અને તેથી તે સત્ય છે. જુઓ, રત્નજુગાં બાસેલા સર્પને જાણિત કરનારું યાન જો કોઈ વખતે ઉત્પન્ન થાય નહિ તો તે રત્નજુગાં બાસમાન થવાર સર્પને પણ તારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે સત્ય જ મળેલા પડશે. એટલે જેમ પ.૫૫૧ તો પોતે

લાગે તે ગમે તેવો મહાન સાઅકાર દોષ તો યે શું થયું ? અને
 પોતે ભાસમાન થતો નથી એવી પોતાના અસ્તિત્વ માટે જ જોને
 શંકા છે, તે ગમે તેવો ઉત્તમ તર્કવાદી હોય તોપણ તે શિક્ષા વૃથા જ
 છે; કારણ કે જો તે એમ કહે કે, હું યુક્તિઓ વડે ખીખના
 મોઢનો નાશ કરીશ; તો પછી યિદ્વા પણ એ કામ કરી શકે, એમ જ
 કહેવું પડશે. તેથી ખરા જેવી લાગતી ક્રિયાઓ ભાસમાન થાય
 તેટલાથી કાંઈ તેમને ખરાપણું આવડું નથી. એટલે આવા તમામ
 જાણવાના પ્રકારો ભ્રાંતિરૂપ જ છે એમાં બિલકુલ સંદેહ નથી.

ભ્રાંતિ અને મહાભ્રાંતિ

વળી આવી ભ્રાંતિને સત્ય સમજવી એ એક ખીજી મહાભ્રાંતિ
 કહેવાય. અને પરશુરામ, હું તને એ જ ભ્રાંતિને માટે વારંવાર
 આ બોધ આપી રહ્યો છું. આ જગતમાં ભાસતા દશ્ય પદાર્થોની
 અસલતા નહીં થતાં સુધી આવી ભ્રાંતિ તો નિલપ્રતિ થયા જ
 કરે છે. આ સર્વ દશ્યનો ભાસ હાલ તો ખરા જેવો લાગે છે
 ખરા, પરંતુ રૂપાનો ભાસ હીપનું જ્ઞાન થયા પછી જેમ બમાત્મક
 જણાય છે, તેમ ચૈતન્યાત્માનું જ્ઞાન થતાંની સાથે જ આ સર્વ
 દશ્યાભાસનું જ્ઞાન કેવળ ભ્રમરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ રીતે અનુભવાય
 છે. જેમ આકાશની જગાએ આકાશી રંગનો ભ્રમ દરેકને એક-
 સરખો જ થયેલો જોવામાં આવે છે, તેમ દરેકને પોતાના અજ્ઞાન-
 રૂપી દોષ વડે આ જગદ્ભ્રમ પણ એકસરખો જ માલૂમ પડે છે.
 અર્થાત્ સર્વને પોતાના દોષસામ્ય વડે જ આ જગદ્ભ્રમ એકસરખો
 ભાસે છે. તેમાં અસંભાવ્ય એવું શું છે ? ચિદાત્મારૂપે રહેનારું
 શુદ્ધ વિજ્ઞાન એ જ હકન અભ્રાંતિ અથવા સત્ય રિયલિટી છે.

મુક્ત થયા બાદ વ્યવહાર કેવી રીતે થાય ?

પરશુરામ, તે જે પૂછ્યું તે આ પ્રમાણે સંયુક્તિથી તને
 અત્યાર સુધી રહ્યું હવે તું તમામ સંદેહનો ત્યાગ કરીને ઉપર
 કદા મુખ્ય પદ્યું નિબળ કર. હવે મુક્ત થયા બાદ વ્યવહાર કેમ

પડે છે ? તો પછી જ્ઞાનનાં સાધનમાં બેઠ હો કે કેમ ? એ સમજાવો. '

જ્ઞાન એ કદી સાધ્ય હોય ખરું કે ?

• ત્યારે દયાળુ દત્તાત્રેયે તત્કાળ એ જ બાબત વધારે વિસ્તારથી કહેવા આરંભ કર્યો. તેમણે કહ્યું: 'પરશુરામ ! સાંભળ, હું તે બધું રહસ્ય તને કહું છું. જોઈના જ સાધનમાં ફરક નથી, તેમ એ બાબતમાં જુદાં જુદાં સાધનો પણ નથી. પરંતુ સાધનના ઓછા-વધુપણાને લીધે ફલપ્રાપ્તિમાં ફરક પડે છે; નહિ કે જુદાપણાને લીધે. સાધન પૂર્ણવસ્થાએ પહોંચ્યું એટલે જ્ઞાન અનાપાસે જ પરિપક્વ થાય છે. પણ તે જ્યારે અપૂર્ણવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તે જેટલા પ્રમાણમાં અપૂર્ણ હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં પૂર્ણતાને માટે તેને મહેનત પણ વધારે કરવી પડે છે. ખરું જોતાં તો જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બાબતમાં સાધનનો કંઈ જ ઉપયોગ નથી. જ્ઞાન એ કદાપિ સાધ્ય હોય જ નથી. તે તો સ્વભાવસિદ્ધ જ છે. ચૈતન્ય એટલે જ જ્ઞાન અને તે તો સ્વપ્રકાશ જ છે. તો પછી જેનું નિત્ય જ્ઞાન થાય છે, તેને માટે ઉપાય તો વળી શો કરવાનો રહ્યો ? પરંતુ હજારો વાસનારૂપી કાદવમાં દટાયેલું હોવાથી તે પાસે હોવા છતાં પણ જોઈનાથી એકદમ ઓગળી શકતું નથી. આથી મનના નિરોધરૂપી જલ વડે આ વાસનારૂપી મેલ ધોઈ નાખવાને માટે જ માત્ર સાધન કરવું પડે છે. અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિ એ જ સાધનનો ઉદ્દેશ છે. ચિત્તરૂપી તકતો વધ્યા દિવસથી દાઝી રાખવામાં આવ્યો છે. તેથી પ્રયત્ન અને વિચારરૂપી તીવ્ર યત્ન વડે તે ધણી જ કાગજ-થી ઉપાડવો પડે છે. તે ઉપાડ્યા બાદ નિત્ય બાસમાન થનારું ચૈતન્ય જ દાખડામાં મૂક્યા રત્નની માફક પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી, હે પરશુરામ ! ચિત્તમાં ફેલાયેલી વાસનાનું નિરસન કરવાને અર્થાત્ ચિત્તશુદ્ધિને માટે જ સાધન રાખેલું છે.

વાસનાના મુખ્ય પ્રકાર

વાસનાના ઓછાવધુપણાને લીધે જુદીની શુદ્ધતા પણ

કર્તવ્ય બાજી છે. ધૃત્યાદિ દરમાવના દોની તે તેની શાખા-
ઓ પણ ધણી છે. ઉપરાંત તેનો વિસ્તાર પણ અનંત છે. પરશુ-
રામ ! સમુદ્રના મોઝાની ગળતરી થઈ શકે ખરી કે ? અથવા તે
પૃથ્વીમાંના પરમાણુઓ અગર આકાશમાંના તારાઓની ગળતરી
કોઈનાથી થઈ શકે ખરી કે ? તે મુજબ જ વ્યવહારમાં તુભાઓ-
વાળા મનુષ્યોનાં કામ્યં કર્મોની સંખ્યા નક્કી કરવી અશક્ય જ છે.
તેથી પરશુરામ ! તને જે કહી તે આ ત્રીજી કામ્યવાસના કહેવાય.
એ આકાશ કરતાં પણ વિસ્તીર્ણ (વિશાળ) અને પવંતો કરતા
પણ દૃઢ છે. એ કામ્યવાસનાને આશાપિશાચિકા પણ કહે છે. તેના
વડે જ આ તમામ લોક ગાંડા જેવા થયેલા છે અને દુઃખામિત્રી
બળ્યાઝળ્યા 'હાય હાય' કરી ખૂંચે પાડે છે. કાર્ષિક થોડા મહાત્મા-
ઓ જ માત્ર એક મહામંત્ર વડે-વૈરાગ્યળળ વડે-આ આશાશ્વ
પિશાચિકા પાસેથી છૂટીને સર્વોગસીતળ થયેલા જેવામાં આવે છે.

વાસનાનિવૃત્તિના ઉપાય

પરશુરામ ! આ ત્રણ પ્રકારની વાસનાઓથી મન બરાબ
મયેષ્ટું હોવાથી જ આ ચિત્-તત્ત્વ બાસમાન થઈ નથી, તેથી
વાસનાનો નાશ એ જ તમામ સાધનોનું ફળ છે. તેમાં (૧) મંદગાં
અપરાધવાસના વિચારપૂર્વક નિમ્મ્ય કરવાથી નિવૃત્ત મામ જી,
(૨) બીજી કર્મવાસના એક જન્મમાં અગર કદાચ આંતરિક જન્મી
પણી, ત્યારે પરમેશ્વરની કૃપા થાય છે ત્યારે નિવૃત્ત મામ જી, ત્રી
માટે બીજા સંકેટો ઉપાયો નકામા છે. (૩) ત્રીજી કામ્યવાસના
વૈરાગ્યાદિ સાધનોથી નિવૃત્ત થાય છે. એ વૈરાગ્ય વિષયમાં કોઈકદિ
રાખ્યા વિના પ્રાપ્ત થતો નથી. એ કામ્યવાસનામાં વંદ્યોનો વખાર
ઓછી દરી તેટલો દોષદષ્ટિ ઓછીવત્તી રાખવી પડે છે. પણ આ બધાનું
મુખ્ય કારણ એટલે મુમુક્ષુતા. તેના વિના અવજમનન કરીને ખરો
શાવરો કદી થતો નથી પણ માત્ર બાજબી કરવાની કલા જ આવડે છે.
પરંતુ કેવળ ની કરવાની કલાથી પરમપદ પ્રાપ્ત થઈ નથી.

કારણોમાંથી મુખ્ય કયું ? અને તે પ્રાપ્ત કેવી રીતે થાય ? એની મેળે જ કાંઈ પણ ચલાવું નથી એ તો નિશ્ચિત છે. તેથી તે સવિસ્તર કહેા.

મોક્ષનું મુખ્ય સાધન ?

દયાળુ શ્રીગુરુ દત્તાત્રેય બોલ્યાઃ પરશુરામ ! મોક્ષનું મુખ્ય સાધન કહું છું તે અવણુ કર. જે પરમ ચિદ્દેવતા પોતાનાં સામર્થ્ય વડે પોતાના જ સ્વરૂપમાં જગદ્રૂપ ચિત્ર બાસમાન કરે છે, એ જ પરા દેવીએ હિરણ્યગર્ભનામક દેહ ધારણ કરીને, અનાદિ અવિદ્યાથી ભસિન થયેલા જીવોના કલ્યાણને માટે, સર્વ મનોરથની પૂર્ણતા કરનારો વેદરૂપ જ્ઞાનનો મહાસાગર પ્રગટ કર્યો. જીવને સ્વભાવતઃ વિચિત્ર ધૃત્તાઓ (વાસનાઓ) હોય છે. તેમનું હિત શા ઉપાયથી થશે એવો વિચાર કરીને તેણે જીર્ણા જીર્ણા રૂળ આપનાર કામ્ય કર્મો નિર્માણ કરેલાં છે. એ પ્રમાણે દરેક જીવ સારાં અથવા નહારાં કાંઈ ને કાંઈ પણ કર્મો સ્વભાવથી જ કર્યા કરે છે. તે પૈકી કેટલાક કર્મોના રૂળ ન્યારે આગળ ઉપર પાકે છે ત્યારે અનેક યોનિમાં ફરતાં ફરતાં તેને મનુષ્યજન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. પછી વાસનાને વશ થઈને તે કામ્ય કર્મો કરવા તરફ જ દોરાય છે. બાદ તે કામના પૂર્ણ રીતે સફળ થવાની ધૃત્તાએ તે ઈશ્વર બાબતનાં ચાઓનું અવલોકન કરે છે અને કામ્ય કર્મોનાં રૂળ સાંભળીને તે તે કર્મો કરવા તરફ પ્રવૃત્ત થાય છે. તેમાં ન્યારે કવચિત્ એકાદ સૂક્ષ્મ દોષને લીધે તે રૂળ-પ્રાપ્તિને ખૂએ છે, ત્યારે તેને સખત આધાત થાય છે. એવો આધાત થયા પછી શું કરવું એ સમજવાને માટે તે કાંઈ પણ સત્પુરુષનો સમાગમ કરે છે. તે વખતે સમયાનુસાર પરમેશ્વરનું આદાત્મ સાંભળ્યાથી પૂર્વપુણ્ય ઉદય પામી તેને પરમેશ્વરનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય છે. બાદ મોક્ષ મેળવવા તરફ તેની પ્રવૃત્તિ થાય છે. સારાંદ્ર કે, પૂર્વપુણ્યના જગ વડે સત્સંગિ પ્રાપ્ત કરી લેવાથી પુરુષ મોક્ષમાર્ગની અનિ દુર્લભ સોપાનવંદિત સંપાદન કરે છે. તેથી મોક્ષ-પ્રાપ્તિને માટે સત્સંગ એ જ મુખ્ય છે એમ નિદ્ધ થાય છે. કવચિત્

છે. પહેલા દુર્વાસા રાતદહાડો કોંધી, તો બીજા ચંદ્ર રાતદહાડો વિલાસમાં ચક્રચૂર અને ત્રીજો હું તમામ સંગનો ત્યાગી. બીજો દાખલો જો. વસિષ્ઠ તદ્દન કર્મનિષ્ઠ, સનકાદિક સંન્યાસી, અને નારદ ભક્તિપ્રેમમાં મગગૂલ. વળી શુક્રાચાર્ય કવિ અને દૈત્યોનું સંરક્ષણ કરનારા છે, ગુરુ બૃહસ્પતિ દેવપક્ષના છે. વ્યાસ વાદમાં કુશળ અને આખો દિવસ શાસ્ત્રો કરવામાં જ તન્મય રહે છે. જનક રાજ્ય કરે છે અને જહમરત તો લગોટી લગાવી પડી રહે છે. એવા બીજા કેટલાક યાત્રીપુરુષો સ્વભાવ વડે જુદીજુદી સ્થિતિમાં રહે છે. હવે આ સર્વનું શ્રુત રહસ્ય તને કહું છું તે સાંભળ.

બહુ માનસ

પ્રથમ જે અપરાધ, કર્મ અને કામ્ય એમ ત્રણ પ્રકારની વાસનાઓ કહી, તેમાંની બીજી જે કર્મવાસના-જેનું બુદ્ધિમાં ઘ એ લક્ષણ છે-તે આ ત્રણમાં વધુ બળવાન છે, તેનો જેમને લેશ પણ સ્પર્શ થયેલો નથી તે જ ખરા બુદ્ધિશાળી છે. તેમની અપરાધ-વાસના પણ પછી સહેજમાં નાશ પામે છે. આવાની કામ્યવાસના અભ્યાસ વડે નષ્ટ થઈ ન હોય, છતાં હે પરશુરામ ! તે તેમના યાનને પ્રતિબંધ કરતી નથી. તેથી તેમને વૈરાગ્ય વગેરનો બહુ ઉપયોગ હોતો નથી. તેથી જ રીતે તેમને મનન, ધ્યાન અગર સમાધિની પણ પાછું કરીને આવશ્યકતા હોતી નથી. તેમણે એકવાર તત્ત્વનું શ્રવણ કયું એટલે તરત જ તેનું મનન, નિદિધ્યાસન થઈને તે પદ તેમને યાત્રા ન્યાનાં તેમની તમામ શંકાઓ દૂર થાય છે. પછી તેઓ જનકરાજની માફક શરન્મુક્ત થઈને રહે છે. તેમની બુદ્ધિ સુદૃઢ અને નિર્ભંજ હોવાથી તેમને કામ્યાદિ વાસનાઓનો નાશ કરવાને મટે અભ્યાસ કરવો પડતો નથી. તે વાસનાઓ તેમના યાનને પ્રતિબંધ કરનારી નહિ હોવાથી, તેમને તે પૂર્ણ રીતે નિવૃત્ત કરવાના અભ્યાસની જરૂર હોતી નથી. તેથી કરીને તેમનામાં પરમ પદ બળવા પછી પણ પોતાની પહેલાની રહેલી તે વાસનાઓ

ધોને તે મનોભૂમિ નહિ હોવાથી કુસળના* ખીજની માફક તેમના પ્રારબ્ધની તમામ શક્તિ નાશ પામે છે. હવે બહુમાનસ રહ્યા.

બહુ માનસ જીવન્મુક્તોનો વ્યવહાર

કોઈ પ્રુદ્ધિયાળી માણસ એકીવખતે પાંચદશ કામ કોઈ પણ જાતની અસ્યણુ વિના કરે છે, અને આવા કર્મકુશળ માણસો વ્યવહારમાં પણ વારંવાર જોવામાં આવે છે. તેવો જ પ્રકાર આ યાત્રીનો પણ છે. સાધારણ માણસ પણ રસ્તે ચાલતો જાય છે, વાતો કરતો જાય છે અને હાથ વડે ક્રિયા પણ કરે છે, એવું તો હંમેશા જોવામાં આવે છે. મન એક જ હોવા છતાં જેમ આ ત્રણ ક્રિયાઓ સાથે યાય છે, તેમજ આ ઉત્તમ યાત્રીઓ સ્વરૂપાનુસંધાનથી ચલિત નહિ યતાં વ્યવહારમાં નિર્ભયતાથી વર્તે છે. ધણા વિદ્યાર્થીઓ એકીસાથે અધ્યયન કરતા હોય છે, ત્યારે તેમાંથી કયો અશુદ્ધ ખોસે છે, કયો ઉચ્ચાર જ કરતો નથી અને કયાનું ખોસવું બરાબર છે, એ તમામ એક જ શિક્ષક એકીવખતે જુએ છે. એ તો દરેકના અનુભવમાં છે. અમર હે પરશુરામ ! તેં મારી નાંખેલો તારો હજાર હાથરાજો શત્રુ સહસ્રાલ્લુંન એટલા બધા હાથ વડે અનેક આકુષો પકડીને જરા પણ બૂલ નહિ કરતાં તારી સાથે કેવી રીતે લડ્યો તે તેં નજરે જ જોયું છે. જેમ વ્યવહારી પુરોગામું મન બહુવિધ યદને ક્રમેક્રમે આવનાર અનેક કાર્યો કરે છે, તેમ જ ઉત્તમ યાત્રીઓની રિયનિ હોય છે. તેમનું આત્માકાર ચયેષ્ટું મન બાહ્ય વિચરના આકાર વડે વ્યવહારમાં પરિણામ પામતું જોવામાં આવે છે. છતાં તેમની સ્વરિયનિને કોઈ પણ વિરોધ આવતો નથી. તેથી તેઓ 'બહુમાનસ' કહેવાય છે. તેમનું પ્રારબ્ધ તેમની મનોભૂમિ

* કાંચર ખાંડના બાદ તેમાંથી નીકળતી બારીક કુસળ કે જેમાં અત્યંત ઝીણા ઝીણા કણોની આકૃતિ હોય છે તેવી કુસળને કુસળ (સરોદમાં કુસળ) કહે છે.

એટલે કે તે વ્યવહાર વડે પણ ખંડિત ન થાય એને જ ખરી (સદજ) સમાધિ કહે છે. કારણ કે મૂળ જે નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ છે તે તમામનો આધાર છે. તેથી તે જ સર્વમાં નિરંતર રહુ છે, તેના સિવાય જીવું એવું કંઈ જ નથી. પહેલા (૧૭ મા પ્રકરણમાં) કહેલી વ્યવહારમાંની કેટલીક અવસ્થાઓમાં તેનો નિર્વિકલ્પતાથી અનુભવ પણ થાય છે. પણ તેટલા વડે જ એ દરેકની સમાધિ મોક્ષદાયક થતી નથી. પરંતુ જેમને સ્વરૂપનું અનુસંધાન અખંડ સિદ્ધ હોય છે, તેમની જ સમાધિ ખરી કહેવાય છે. વ્યવહારકાર્યમાં પણ શુદ્ધ ચિદ્રૂપ એ વેદ પદાર્થોથી વિવર્ણિત જ છે. તેમનો તેને સ્પર્શ નથી, એવો જ અનુભવ ઉત્તમ યાત્રીઓને નિરંતર થાય છે. આકાશનો નીલવર્ણ એ વસ્તુતઃ તેમાં નથી, એવું યાત્રી થયા પછી પણ આંખોથી તો તે તેવો ને તેવો જ દેખાય છે, પણ તેનું અસત્યપણું જાણ્યા પછી હૃદયમાંનો અનુભવ માત્ર બદલાય છે. તેથી જ રીતે તત્ત્વ ઓળખ્યા પહેલાં થતો ભ્રાસ અને ઓળખ્યા પછીનો ભ્રાસ એમાં માત્ર અંતરંગ વિના બીજો કંઈ પણ ભેદ નથી. તેથી કરીને તમામ વેદમત અસત્ય છે એમ નહીં થયા પછી તેનો સંવિત સાથે-શુદ્ધચિદ્રૂપ સાથે-સંબંધ ક્યાંથી થાય ? તેથી ઉત્તમ યાત્રી પુરુષની સંવિત અર્થાત્ ચિત્કલા વ્યવહાર વખતે પણ વેદના સંબંધ વિનાની હોય છે. જે નજીબાનસ કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓ હંમેશાં હિન્મની અવસ્થામાં જ રહે છે. મન નિઃસંકલ્પ રહેવું એનું નામ જ હિન્મની અવસ્થા. વેદ પદાર્થોનું સત્ય સ્વરૂપે ગ્રહણ કરવું એ જ મનનું ચલન અથવા સંકલ્પ કહેવાય. ઉત્તમ યાત્રીને આ જાતે અવસ્થાઓ ઓછી વખતે જ હોય છે. એટલે તેઓ બહાર તો સમાધિમાં ન હોય તેવો જ વ્યવહાર કરે છે અને અંતરમાં તો તેઓ સદાય સમાધિમાં મગ્ન રહે છે. તેથી કરીને તેમની સંવિત નિરંતર જાગ્રત જ હોય છે.

આ પ્રમાણે લાપણ સાંભળીને આ સર્વ ઋષિમંડળ સાથે તેઓ મહાદેવની પાસે ગયા. શ્રીવિષ્ણુ પણ ત્યાં જ આવેલા હતા. બ્રહ્મદેવે તે ઋષિઓનો પ્રથમ ઘીસંકરને પૂછ્યો. પ્રથમ સાંભળીને અને બ્રહ્મદેવનો આશય જાણીને તેમને પણ એમ જણાયું કે આ ઋષિઓનો હેતુ પરાપકારાર્થે લોકોમાં મતમતાંતરોના ઝગડાઓથી રહિત એવું નિર્વેઘ જ્ઞાન પ્રગટ કરવાનો છે. તેથી તેમને હું જે જે કહીશ તે સર્વ નકામું છે. કારણ તે ઉપરથી 'ઋષિઓની પેઠે આ એક શંકરનો મત છે,' એટલું જ ફક્ત લોકોને લાગશે. એમ સ્વતઃ વિચારી મહાદેવે કહ્યું: 'હે મુનિઓ! મને પણ તેની જોડેએ તેવી માહિતી નથી, માટે ભગવતી ધી વિદ્યાદેવીનું આપણે ધ્યાન કરીએ, એટલે તેની કૃપાથી આપણને તે મૂઠ અર્થ સમજાશે.'

પરમાત્મસ્વરૂપ નિર્ણય સંબંધે વિદ્યાદેવીને પ્રશ્નો

એ મુજબ શંકરનું લાપણ સાંભળીને સર્વ ઋષિઓએ તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ વગેરે દેવોએ માહેશ્વરી ચિચ્છકિન વિદ્યાદેવીનું ધ્યાન કરવા મોકલ્યું. આ પ્રમાણે તેઓ સર્વ ધ્યાનમગ્ન હતા તે વખતે ગગનમંડળમાં મેઘમર્જના જેવો મોટો અવાજ થયો અને તે ચિદ્રેવના આકાશમાં સ્વરૂપ વડે પ્રગટ થયાં. 'હે મુનિઓ, તમેએ મારું ધ્યાન શા કારણે કર્યું છે? તે તમારો મતોરથ મને કહો. મારા ભક્તોમાંથી કોઈની પણ હજી કોઈ પણ વખત નકામી જતી નથી.' એ મુજબ આકાશચાર્ણી થયેલી સાંભળીને તમામ દેવ અને મુનિમંડળે તે વિદ્યાદેવીને નમસ્કાર કર્યો. જાદ ત્રણે દેવોએ જુદીજુદી રીતે તેમની સ્તુતિ કરીને તેમને પ્રસન્ન કર્યો. આટલું થતા પછી ઋષિઓએ બોલવાનું શરૂ કર્યું. તેમણે કહ્યું: 'હે દેવી!

* ચિદ્રૂપે ૧૫માં ૨, સાક્ષી કે ૮૯૮ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર મહર્ષિ ૧૨૧ ક્રમાંક ૪ થી ૧૬ સુધીનો વિસ્તાર સમાવેલો. (૧૫ થી ૧૬ સુધી.)

+ આ વિપુલરહસ્યમાં સદૃશ દગ્ગરેયે પગામગી

તે શી વિષે ! તું ત્રિપુરશરીને અમાગ સાદામ નમસ્કાર દાને. સર્વને ઉત્પન્ન કરનારી, આશ્રય આપનારી અને સંદાર કરનારી એવી નને અમારા નમસ્કાર દાને. નને જન્મ નદિ દોવાથી તું દંમેયાં પુનનન છે અને નને રૂદ્ર.વન્ધા નદિ દોવાથી તું દંમેયાં પુનન જ છે. તું સર્વ છે. સર્વના સાર છે, સર્વજ છે અને સર્વો-

ઉપદેશ કરેલો છે. પરંતુ રામે ચિનમુદ્રિને માટે પ્રથમનઃ ત્રિપુરાદેવી (ગાયત્રી)ની ઉપાસના કરેલી હતી. (આને વિદ્યારેવી પણ કહે છે.) તે આગ ૨, પ્રકાશ ૧ માં જણાવેલું જ છે.

શાસ્ત્રનો સામાન્યતઃ એવો નિયમ છે કે ઉપાસક જેની ઉપાસના કરતો હોય તે દેવતાને જ ઉપનિષદમાં જણાવેલા 'તત્, સત્, આત્મા, બ્રહ્મ (વૃક્ષાંક ૧ જુઓ)ની જગાએ મૂકી તેણે વર્ણન કરવામાં આવે છે અને તે સંબંધનો જ પૂર્વેતિહાસપ્રસંગ ઉપાસકની હૃદયને માટે કહેવામાં આવે છે. અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞ હોવાથી જ્ઞાન યાત્રા ત્યાં સુધી તેને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. આગ યજુર્વેદમાં ઉપાસકની હૃદય વ્યાપક થઈ તે તદ્દન સેદાતીત બની જાય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તે પૂર્ણ તદ્દપ થયો નહિ હોય ત્યાં સુધી તેની હૃદય યજુર્વેદ માટે તત્, યુક્તિ, ન્યાય, સિદ્ધાંતો, ઇત્યાદિ અનેક સાધનોદ્વારા તેના ઉપાસ્ય દેવતાઓનાં જ હૃદયો તેને કહેવામાં આવે છે. તેના ઉદ્દેશ એ છે કે આ ઉપદેશ અમી કાંઈ અમારા મનમાં આવે તેવો કહે તેમ (ચક્રોત્ક્રમ) કહેતા નથી. પરંતુ તમારા હૃદયને જે પૂર્વે કહી ગયા તે જ છે. આ રીતે આધાર સાથે સમજાવવાની શાસ્ત્રપદ્ધતિ છે.

વ્યવહારમાં પણ સામાન્યતઃ એવો નિયમ લેવામાં આવે છે કે કોઈ અપરિચિત કે અજ્ઞાનીને તેના પોતાના ખાસ હિતની વાત કહેવી હોય તોપણ તેને બ્રહ્મ બેસાડવાને માટે તેને પૂજ્ય માનતો હોય, તેમના દ્વારા તેની ખાતરી કરાવી આપવી પડે છે. તેની ખાતરી જ્યાં સુધી થતી નથી, ત્યાં સુધી તે વાત એકે તેના પોતાના હિતની હોય તોપણ તેને તેમાં કદી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેમ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે પણ ઉપાસકની ખાતરી તો તેના ઉપાસ્યદેવતા જ કરાવી રાખે છે. તેથી જ સદ્ગુરુ જેનેનો ઉપાસક હોય તે તે દેવને જ અધીકૃત એવા વેદાદિમાં જનાવેલા 'તત્ત્વમસિ, અહં બ્રહ્માસ્મિ' ઇત્યાદિ મહાવાક્યોમાં બતાવેલા તત્, આ બ્રહ્મ ઇત્યાદિના સ્થાને ગણી શિષ્યને ઉપદેશ આપે છે. ;

નંદરૂપ છે. અને વળી તું સર્વશૂન્ય, કોઈ પણ જગાએ નથી એવી, સાર વિનાની, કોઈ પણ નહિ જાણનારી અને સર્વ આનંદ વિનાની છે. અને આ બન્ને દૈત્યો પર એવી પણ છે. હે દેવી ! તને વારંવાર નમસ્કાર હજો. આગળ, પાછળ, નીચે, ઉપર, બાજુએ અર્થાત્ તમામ જગામાં તને અમારા નમસ્કાર હજો. હે દેવી ! હવે તારું

ન્યાયાનુસાર અગ્રે વિદ્યાદેવી (માયત્રી)નું મહત્વ વર્ણવેલું છે. જો આ ઉપદેશ શિવ, વિષ્ણુ, દેવી, સૂર્ય, શમ, કૃષ્ણ, કલ્યાદિના ઉપાસકોને આપવામાં આવ્યો હોત તો તે તે દેવતાઓનું જ એકત્વ પ્રતિષ્ઠાન કરવામાં આવત. આ પ્રમાણેનો શાસ્ત્રઉદેશ લક્ષમાં રાખી કોઈ પણ મૂળ ધૌરાણિક કથનનો વિચાર કરવામાં આવશે તો તેમાં કિંચિત્માત્ર પણ પંચાભિમાનનો હેતુ હોતો નથી તે સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે. હવે આધુનિક પંથ અથવા સાંપ્રદાયના (અપૌરુષેય વેદાદિક પરંપરા તે સંપ્રદાય કહેવાય છે અને તેમાંથી પાછળથી નીકળનાર અનેક પ્રતિષ્ઠાઓ અથવા ક્ષાંઠાઓને સાંપ્રદાય કહે છે.) પ્રચારકો દ્વારા અજ્ઞાની લોકોમાં ઝેરસમજ પેદા કરવાને માટે અવૈદિક કથનોને પણ પંથ યા સાંપ્રદાયિક કહે તે જનવા-જેન છે. પણ સુખાન્તઃકરણથી વિચાર કરતાં તેમાં તો લલ્લઈ પ્રચારકોની અજ્ઞાનતા જ જણાઈ આવશે. કારણ કે વિચારશીલ પુરુષોની દષ્ટિએ તો તેમાં પ્રસ્તુત સમયે પ્રસરેલા પંથો યા સાંપ્રદાયો અર્થાત્ સંકુચિત તત્ત્વો નાબૂદ કરવાનો ઉદ્દેશ જ વરી આવે છે.

આ કથાનકમાં સર્વ મહર્ષિઓ પરમાત્મવત્ત્વના નિર્ણયને માટે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશાદિ દેવો પાસે ગયા એવું વિવેચન આવે છે. સામાન્ય માનવીઓની દષ્ટિએ તો આ ત્રણે દેવતાઓ મહાદેવો છે. પરંતુ મહર્ષિની દષ્ટિએ તો તે કલ્પતિ, રિષતિ અને સંદારણુ કાવં કરનારા બ્રહ્મના મહાન ભિલાં રમૂવ સ્વરૂપો છે. [વપુ માટે કૌટુંબીઆત્મજ વાસ્તુધા પ્રદાશન જ, તિરમુંસા ડા, પાલ રાજ બુનો] વગેરે આ ત્રણે મહાદેવો તથા મહર્ષિ-ત્રણે તો પોતે ચૈતન્ય કે બ્રહ્મરૂપ જ છે. રમૂજ યા સૂરમાદિ કોઈ પણ અવસ્થામાં તેઓ પોતાની મરણ અથવા દગ્ગા પ્રમાણે વિદ્યાર હરી શકે અથવા રડી શકે એવા સત્ત્વ સંકલ્પવન્દા દોષ છે. તેઓ સર્વ નિવપ્રતિ બ્રહ્મવિંદનમાં ભોજરૂપ બનેલા એવા સર્વ સમર્થ પુરુષો છે. તેઓ જ્ઞાતા, જ્ઞાન, દેવ, કર્તા, કર્મ, કાવં, દ્રશ, દર્શન, દરવ કલ્પદિ ત્રિપુટી તથા તે સર્વના અધિપતિ "બ્રહ્મ" (હું) (દશાક ૩) અને તેના પણ

- (૧) પર અને (૨) અપર રૂપ કૃત્તે તેમજ તારું
 (૩) એકવચન, (૪) તાન જ્ઞાન, (૫) તેનું રૂપ અને (૬) તે
 જગ્યાવાનુ માધ્યમ કૃત્તે તે કહે, અને (૭) મુખ્ય સાધક કોણ !
 (૮) નિર્મિતિનું પદોચ્ચાર કઈ ? (૯) સિદ્ધ પુરોષમાં શ્રેષ્ઠ કોણ !

સમય પર તે નામ (જ્ઞાન ૨) જ્યારથી પર ન કેવળ તત્ત્વથી ન બન્યો
 તે નામ નામ જ્ઞાન આત્મસ્વરૂપ (જ્ઞાન ૧) હોય છે. તેમને કાંઈ આત્મ-
 રૂપ નથી જ્યારે નુ બની રહ્યું ન હોય. પરંતુ વ્યવહારમાં અજ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિએ
 તેમના નામ જ્ઞાન વર્ણનો જુદા પ્રકારનાં નેવામાં આવે છે. તેમની
 સંસ્કારોના અર્થ ન આપા પ્રસંગોનાં વર્ણનો સાક્ષમાં રહેલે રહેલે
 વર્ણનો નામ ન નેવામાં આવે છે.

જ્ઞાન ને વાતના લઈને ન મદધિગતો તથા દેવતાઓ જતાવી
 આ નામ ને તેમને અન્નપર પરમાર્થ શૂદ્ધતત્ત્વ જલ્પવાની ઇચ્છા હોય
 તેવાનાના ખોટી રીકાઓ અથવા મિથ્યા વિતંડાવાદો ન કરતાં પ્રથમનાં
 નિષ્કામ નેમોંકા વિનયશુદ્ધિ કરી લઈ સત્ય સંકલ્પનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી
 લેવું તેમના માટે જિજ્ઞાસુએ પોતાના મતમતાંતરોને બાજુએ મૂકી ને
 જોનો કારણકે જે વ ને દેવતાની અંકનિષ્ઠા વડે નિષ્કામ એટલે કોઈ પણ
 વ્યવહાર અર્થની હેતુ નહિ સખ્યાં ઉપાસના કરીને પ્રથમતા
 સત્ય મહારૂપ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવું એટલે (સત્ય સંકલ્પનું
 સામર્થ્ય કરી રાત્રે નામ કરવું તે સખંબમાં આ પુસ્તાકના ભાગ ૨, પ્રકરણ
 ૧૪ માં વિવેચન હ ને જુઓ) તેવું સામર્થ્ય જ્યારે પ્રાપ્ત થાય
 ત્યારે તેની નામ નામ વડે રહુનિ કરવાથી તે પ્રત્યક્ષ પ્રગટ થાય
 અથવા આકાશવાની રૂપે પ્રતીત થાય છે. આને ન અપોરૂપેય કહેવામાં
 આવે છે તેવી અપોરૂપેય નિર્મિતિ વાળીદ્વારા પરમાત્મતત્ત્વનો નિર્ણય
 કરાવી લઈને જ્ઞાન જ્ઞાની ઇશ્વાની દુઃખનિવૃત્તિ અર્થે જગતમાં પ્રસૂત
 થા પ્રગટ કરવામાં આવે ને જ્ઞાના અપોરૂપેય નિર્ણય ન ભેદભાવ વગર-
 નો તથા સર્વને માન્ય હોઈ ને.

હવે જોને જગતના આરંભકાળમાં પ્રથમથી ન પ્રગટ થયેલા અપો-
 રૂપેય એવા વેદાદિમા નિઃસ્વરૂપે કહ્યા હોય તેને કપર જતાવ્યા પ્રમાણે
 સાધનની ખાસ અપેક્ષા હોય છે એમ નથી. કારણ કે વેદાદિ તેવા પ્રકારના
 અર્થાત્ અપોરૂપેય નામ (ભાગ ૨, પ્રકરણ ૭ જુઓ) તેવાઓને માટે
 ઉપાસનાદિના સાધનોની વધુ આવશ્યકતા હોતી નથી તેઓ તે સદૃશ

એ સર્વ હે દેવી ! અમને અનુક્રમે કહે. તને અમારા વારંવાર નમ-
સ્કાર હજો. '

એ મુગ્ધ પ્રશ્ન કર્યા બાદ તે દેવીને ઋષિમંડળને માટે પ્રેમ
હૃત્પત્ર થતાં તેણે પોતાનાં સ્પષ્ટ, ઉત્તમ અને મધુર બાપથનો
આરંભ કર્યો. તેણે કહ્યું: ' હે ઋષિઓ ! સાંભળો. તમારા બંધાય
પ્રશ્નના જવાબ તમને અનુક્રમે કહું છું. આજ હું તમેને વેદ-
સાગરનું મંથન કરીને અમૃત જ કાઢી આપું છું.

મારું પર ૩૫

(૧) પ્રથમ મારું પર ૩૫ કહું છું જેમાં આ અપિષ્ઠ
જગત દર્પણમાંના પ્રતિબિંબની જેમ હૃત્પત્ર થાય છે, રહે છે અને
લય પામે છે, એવું સર્વને હમેશાં જાસમાન થાય છે કે જણાય છે;

પાસે જઈ એકદમ આત્મવિચારના ઉપદેશમાં જ તન્મય બની કૃતકૃત્ય થાય
છે. પરંતુ આ પ્રકારના જિજ્ઞાસુઓ કવચિત્ જ હોય છે. તેથી સર્વ-
સામાન્ય રીતે ઉપર જણાવેલા ઉપાસનામાર્ગનો ક્રમ જ બ્યવહારમાં
પ્રચલિત અને વધુ ઉપયોગી હોવાથી સર્વ શાસ્ત્રોમાં બતાવવામાં આવેલો છે.

ઉપરોક્ત વિવેચન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાસકે (૧) પ્રથમતઃ
તેા ઉપાસના વડે પોતાના હૃદયને સત્ય સંકલ્પદ્વારા મનઠ કરી સકાય
તેવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી લેવું જોઈએ અને (૨) તેવું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયા
પછી તેની અપીકષેય મૂર્તિ કે વાણી વડે થયેલા નિર્મુલ્યને માન્ય કરી
પરમાત્મતત્ત્વનો નિમિષ કરી લેવો જોઈએ; આવાં પૌરાણિક કથાનકોનો
મૂળ ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે જિજ્ઞાસુઓને સાચા માર્ગ બતાવવાનો જ હોય છે,
એમ આ ઉપરથી નિમિષપૂર્વક બાળી શકાયો.

કેવળ વાચ્યાર્થ, લક્ષ્યાર્થ, કે કૃતકો કરી વિવંટાવાદો કરવા એ અનુ-
વિત છે. એવું સુચરણનો આ કથાનકોનો મૂળ હેતુ છે. આ બ્યવહારિક
(સિધાધના) બન્ધ કાઢી પશુ માર્ગો નિર્ણય જ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રકારનાં મૂળ પુરાણાદિ શાસ્ત્રમાં જે વર્ણનો
આવેલા હોય, તેનો ઉદ્દેશ વૈદિક સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એકલા
પ્રસ્થાપિત કરવાનો એટલે પરમાત્મતત્ત્વનો નિઃકલ્પ એવો સાચો નિર્મુલ્ય
નિર્મુલ્યને બતાવવો એ જ એક દોષ છે એમ વિચારને અતિ જણાયો.

આત્માજ્ઞાન ન દોષ તેમને જે જમનના આકારમાં જાણમાન થાય છે; યોગીજ્ઞાને જે આત્મનું જ્ઞાન અને ચંચીર સાગરની ખાંચ નદન નિમગ્ન જામે છે અને કેવળ નિર્વિકલ્પરૂપે જ અનુભવમાં આવે છે; એકનિષ્ઠ ભક્તો પ્રેમ વડે અને કૌર્મ્યપણ પ્રકારની કામના નહિ રાખતા જેનું નિત્ય સેવન કરે છે, તેમજ અદ્વૈતપદનું જ્ઞાન થતા છતાં આત્મનું તત્ત્વજ્ઞાનથી ભગવાન અને ભક્ત એવો ભેદભાવ તેઓ જેની અંદર કરે છે; અને સાત્ત્વ વડે જે લક્ષ્યાર્થથી સામાન્ય રીતે જાણી શકાય છે; તે એટલે તત્ત્વપદ એ જ મારી શ્રેષ્ઠ મૂર્તિ અર્થાત્ પર ૨૫ છે. અને મને જ બ્રહ્મવાદીઓ પરબ્રહ્મ કહે છે. (૪૬ાંક ૧)

મારું અપર ૩૫

(૨) સમગ્ર બ્રહ્માંડની પાર આવેલા અમૃતસમુદ્રમાં જે રત્નોના દીપ છે, તેમાંના એક કદંબના ઉપવનમાં ચિંતામણિએ બનાવેલું એક સુમનોદર મંદિર છે. તેમાં બ્રહ્મદેવ, વિષ્ણુ, રુદ્ર અને ઈશ્વર એ ચાર પત્નો અને સદાશિવાત્મક પૃથ્વીમાત્રાજો જે મંથ છે તે ઉપર બિરાજેલી અનાદિ જે ત્રિપુરમુંદરીની મૂર્તિ છે તે મારું અપર ૩૫ છે. x તેવી જ રીતે હે, ઋષિઓ! સદાશિવ, ઈશાન, બ્રહ્મદેવ, વિષ્ણુ, શંકર, મહાપતિ, વડાનન, ઇન્દ્રાદિ દિગ્પાલ, લક્ષ્મી વગેરે શક્તિ, વસુદેવદાદિ મણી, રાક્ષસ, દેવ, નાગ, વક્ષ, કિંપુરુષ ઇત્યાદિ જે જે કદીએ તે તે તમામ મારા અપર ૩૫ જ છે. (૪૬ાંક ૨ થી ૧૬ સુધી) એ મુજબ હું સર્વ હોવા છતાં, મારી માયા વડે મોહિત થયેલા પુરુષો મને જોગખતા નથી. પણ તેઓ મારી (૪૬ાંક ૧ ની) જ સેવા કરે છે અને તેમને તેમનું કલ્યાણ કરનાર મારાથી જુદું બીજું કોઈ પણ પૂજનીય નથી. તેમ કલ્પદાયી પણ નથી. જે જેની રીતે મારું સેવન કરે છે તેને તે

x આ વિદ્યાદેવી એ જ માયત્રીદેવી છે. વિદ્યાદેવી, ત્રિપુરાદેવી ઇત્યાદિ તેનાં જ નામો છે. ત્રિપુરચામળી અધિષ્ઠાત્રીદેવી તે જ ત્રિપુરાદેવી છે. તેને જ સુમત્રા, મુંદરી, અંબિકા વગેરે નામો આસ્ત્રવકમાં આવેલાં છે.

મુજબ મારી પાસેથી ફળ મળે છે.

મારું ઐશ્વર્ય

(૩) મારું ઐશ્વર્ય અમર્યાદ છે. કોઈની પણ સહાય લીધા વિના, એકાકી અને ચિત્તસ્વરૂપ હોવા છતાં હું અનંત જગતના આકાર વડે ભાસમાન થાઉં છું. એ પ્રમાણે ભાસમાન થતી વેળાએ પણ હું મારા સ્વરૂપથી જરા પણ અઘાયમાન થતી નથી. એવી દુર્ધટ ઘટના બનાવવાની શક્તિ એ જ મારું મહદૈશ્વર્ય છે. હે ઋષિઓ ! વળી મારું વિશેષ ઐશ્વર્ય તમને કહું છું તે તમે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિહાળજો. હું સર્વને આશ્રય આપનાર હોવા છતાં અને સર્વના અંતરમાં હોવા છતાં કેવળ સંગરહિત છું. હું નિત્ય-મુક્ત હોવા છતાં પુનઃ પુનઃ મુક્ત થાઉં છું. આત્મસ્વરૂપને બૂલી જઈને ઘણા કાળ સુધી હું સંસારમાં ગૂંથાઈ રહું છું, અને પુનઃ હું જ સદ્ગુરુ પાસે જઈ તેમના સિધ્ધિપણાનો અંગીકાર કરીને આત્મસ્વરૂપને જાણું છું. અને આવડું મોટું જગત કોઈ પણ જાતના સાધન વિના હું જ નિર્માણ કરું છું. એવું મારું નાના પ્રકારનું ઐશ્વર્ય છે. તેની સદસ્યમુખથી પણ મણતરી થઈ શકે તેમ નથી. મારે છેવટે દ્વંદ્વામાં કહું છું કે મારા ઐશ્વર્યના એક અંશ વડે જ આ અદ્ભુત જગદ્વાત્રા સર્વત્ર દેશાધ રહેલી છે.†

મારું જ્ઞાન

(૪) મારું જ્ઞાન દૈત, અદૈત, વગેરે અનેક પ્રકારે છે. તેની જ રીતે તેનું ફળ પણ એક, કનિષ્ઠ બેદ વડે જુદું-જુદું છે; દૈત જ્ઞાન પણ અનેક પ્રકારનું છે. કારણ તે જુદીજુદી ઉપાસ્ય મૂર્તિ ઉપર આધાર રાખે છે. તેને ખ્યાન અથવા ઉપાસના એમ વ્યવહારમાં કહેવામાં આવે છે. પરંતુ તે સ્વમાની માફક અથવા મનોરાજ્યની માફક

† વર્ણાંક ૧ માં વસ્તુતઃ 'હું' એવો બીજ નહિ દોષા છતાં ૨ થી ૧૧ સુધીનો અિયદા મદદ વિસ્તાર જાણવો એ જ મારું (કર્માંક ૧) નું મદદ અને વિશેષ ઐશ્વર્ય છે, એમ કહેવાનો આશય છે એમ સમજવું.

શબ્દો અનુભવમાં આવનાર છે, છતાં પણ તે તેના પ્રમુખમાં માગ રહ્યા છે. એવી નિવૃત્તિની યોજના છે. એના અનેક પ્રકારમાં ઉપર દયા મુજબ મારી અપર મૃતિનું ખાન એ મુખ્ય છે, અને તે જ કમે કમે મુખ્ય રૂપ એટલે મોટા આપવામાં કારણ બને છે. અદ્વૈતજ્ઞાનનું જ મુખ્યત્વે કરીને જ્ઞાન એ નામ છે. મારી (દૃષ્ટાંક ૧) (પરમખી વિદ્યારેવીની) આરામના ક્યાં વિના આ અદ્વૈત-સંગતે મહાવિદ્યા સી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? જે કેવળ પરમ ચૈતન્ય એ જ અદ્વૈત વિજ્ઞાન. તે શુદ્ધ અવરથાનું જ્ઞાન થાય તો દ્વૈતભાવ-નાની નિવૃત્તિ અનાયાસે જ થઈ, ચિત્ત કેવળ આત્માભિમુખ બને છે, ત્યારે જ તે અદ્વૈત વિજ્ઞાન અનુભવમાં આવે છે. હે ઋષિઓ! વેદવાક્યોના આધારે પ્રતિપાદિત સંયુક્તિક વિચાર વડે આત્મ-સાક્ષાત્કાર થઈને 'દેહ જ હું છું' એવી ભાવનાનો નાશ થવો એ જ જ્ઞાન કહેવાય છે.

જે જ્ઞાન વડે આ ભાસમાન દશ્ય કોઈ પણ જગાએ કિંચિત્-માત્ર પણ રકુરિત થતું નથી, જે જ્ઞાન વડે કોઈ પણ જગાએ કોઈ પણ જાણવાનું રહેતું જ નથી, જેના અનુભવ વડે સર્વ જાતના વિષયો આત્મરૂપ થઈ જાય છે, તે જ ખરું અદ્વૈતજ્ઞાન કહેવાય છે. જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા બાદ ચિરકાલ પુષ્ટ થયેલો સંયમ વાયુથી ભય પામનાર વાદળની જેમ નહિ થાય છે અને જ્યાં કામાદિ વાસનાઓ દાંત પાડી નાખેલા સાપની માફક વ્યર્થ થાય છે, તે જ હે ઋષિઓ! મારું પરમ વિજ્ઞાન છે. (ભાગ ૧ જીઓ)

મારું વિજ્ઞાન

(૫) સર્વ દુઃખોનો નાશ થવો એ જ વિજ્ઞાનનું કાર્ય છે. અત્યંત નિર્ભય અવરથા પ્રાપ્ત થવી એ જ ખરું ફળ છે. 'આ બીજે જ કોઈ છે' એ ભાવનાથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ અદ્વૈત તત્ત્વ પૂર્ણપણે જાણ્યા બાદ, સૂર્યોદય થતાં અંધકાર જેમ નાશ પામે છે, તેમ આ દ્વૈતભાવના ક્યાં આવી જાય છે અર્થાત્

નાશ પામે છે તે સમજાવું પણ નથી. માટે હે ઋષિઓ! દૈત સંકલ્પનો નાશ થયા બાદ કોઈ પણ સ્થળે ભય નથી. સ્વસ્વ-
રૂપથી અતિરિક્ત (જુદું) ફળ જે વડે પ્રાપ્ત થાય છે તે હંમેશ
ભયકારક જ હોવાનું; કારણ કે સ્વાત્મસ્વરૂપ સિવાય બીજું સર્વ
નાશવંત છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. નાશવંત વસ્તુને ભય છે તેથી
તેને વિષે નિર્ભયતા ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? સંયોગને અંતે વિયોગ
તો હોય છે જ એવો સર્વત્ર અનુભવ છે. તો તેથી ફળનો યોગ
પણ નષ્ટ થવાનો એ પણ નિશ્ચિત છે. તેટલા માટે ત્યાં સુધી ફળ
આત્મરૂપ ન હોય પણ અન્યરૂપ હોય ત્યાં સુધી ભય તો હોય જ
છે. માટે જે આપણા આત્મસ્વરૂપથી જુદું ન હોય તે જ નિર્ભય
એવું ફળ છે અને તે જ મોક્ષ કહેવાય છે. ત્યારે યાતા, જેવ
અને જ્ઞાન એ સર્વ એકરૂપ થાય છે, ત્યારે જ તમામ ભય વિનાનું
મોક્ષ નામક સર્વોત્તમ ફળ મળે છે. સંકલ્પવિકલ્પશૂન્ય અને મૂઢ-
પણાથી રહિત એવું જે યાતાનું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ તે જ જ્ઞાન.
તે સ્વરૂપ પહેલાં પહેલાં ઓળખવામાં આવતું નથી. શુરુ અને શાસ્ત્ર
એની ઓળખાર્થ કરાવી આપે છે. જેને વિશેષ તત્ત્વ કહેવામાં
આવે છે, તે એ જ છે. યાતા, જેવ અને જ્ઞાન એ ત્યાં સુધી
જુદાંજુદાં અનુભવમાં આવે છે ત્યાં સુધી તે સર્વ નકામું છે.
પરંતુ તે ત્રિપુટીમાંના પરસ્પર બેદ નષ્ટ થાય છે, એટલે તે જ
યાતા, તે જ જેવ, અને તે જ જ્ઞાન બને છે. ત્રિપુટીઓની અભિન્ન
એકરૂપતા એ જ જ્ઞાનનું ફળ છે. વસ્તુનઃ તો યાતા, જેવ અને
જ્ઞાન અને આ ફળ એમાં કોઈ પણ બેદ જ નથી. વ્યવહારની
સિદ્ધિ થવા માટે તેમાં આ બેદ દેખવામાં આવેલો છે. તેથી ત્યાં
એના સિવાય નવું એવું કોઈ જ ફળ મળવાનું નથી. આ આત્મા
માથા વડે યાતા, જ્ઞાન, જેવ અને તેનું ફળ કલ્યાણિ રૂપથી ત્યાં
સુધી બાસમાન થાય છે, ત્યાં સુધી આ સંસાર એ પરંતની માફક
ધન નષ્ટાય છે. પરંતુ બ્યારે કોઈ પણ કારણથી પ્રસંગવશાત્ બેદ-

તકોનો નિશ્ચય કરતા રહેવું. એમ કરવાથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે અને અનાશ્વાસ નષ્ટ થાય છે.

બુદ્ધિ ઉપર કામાદિ વાસનાઓનાં જે પડળ હોય છે તે શ્રવણને આડે આવે છે. કામાદિકથી વ્યાપેલી બુદ્ધિ પ્રાયઃ જ્ઞાન તરફ પ્રવૃત્ત થતી નથી. વ્યવહારમાં પણ કામી પુરુષ પોતાના પ્રિય વિષયના ચિંતનમાં તદ્દન તન્મય બની ગયેલો હોય છે ત્યારે તેને બીજું કંઈ પણ સૂઝતું નથી, અગર તેને કંઈ સંબળાતું પણ નથી. તે અવસ્થામાં થયેલું શ્રવણ, નહિ ક્યો જરાબર જ થાય છે. તેથી આ કામ્યવાસનાઓ વૈરાગ્યબળથી કબજે કરી લેવી જોઈએ. એ કામ્યવાસનાઓ કામ, ક્રોધ, લોભ, દંભ, વગેરે હજારો પ્રકારની છે. તે સર્વનું મૂળ કામ છે. તે નષ્ટ થયા પછી બીજું કંઈ રહેતું નથી. એ કામ વૈરાગ્યથી નાશ પામે છે. 'અમુક મારે જોઈએ' એવા પ્રકારની જે આશા એ જ કામ. તે પ્રાપ્ત્ય પદાર્થના સંબંધમાં રમૂસ થયેલી હોય છે અને જે પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તે બાજનને માટે સૂક્ષ્મ હોય છે. દૃઢ વૈરાગ્ય વડે તે તમામને કાઢી નાખવી જોઈએ. વૈરાગ્યનું મૂળ કહીએ તો તે કામ્ય વિષયોના દોષોનો વિચાર કરવો અને તે વિષયોનો સંબંધ ત્યજવો એ જ છે. એમ કરવાથી વાસના નષ્ટ થાય છે.

બુદ્ધિનો ત્રીજો દોષ જે જાણ્ય, તે તો અભ્યાસ કરવાથી પણ છૂતવો શક્ય છે. જે આ દોષ હોય, તો માણસ ધણી જ કાગળથી શ્રવણ કરવાનું આશુ રાખે તોપણ બુદ્ધિમાં લિનરણ નથી. આ તો પુરુષાર્થનો નાશ કરનાર મોટામાં મોટો દોષ છે. તે માટે તો પરમેશ્વરની સેવા વિના બીજો કંઈ પણ ઉપાય જ નથી. તે સેવાના પ્રમાણમાં હું તેની 'બુદ્ધિનું' જાણ્ય દરજ્જું કરું છું. આ જાણ્યના ઓછાવડા પ્રમાણ અનુસાર દમણના અથવા બીજા જન્મમાં તેને તે જગતી પ્રાપ્તિ દેવા છે. દે 'કાપિઓ' તમામ સાધનસાધનો મારી રૂપા વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પુરુષ નિષ્કામ બુદ્ધિ વડે અને બહિન-

મર્યાદ છે. આત્મજ્ઞાનના સાધનમાં અણિમાદિ ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેઓ તો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન કરનારી છે. મદારીની રમતની માફક એ સિદ્ધિઓથી સ્વચ્છિત કેમ કરી સાધી શકાય? જેને આત્મજ્ઞાન થવાથી પ્રત્યક્ષ ધ્વજોદેવનો અધિકારનું સ્થાન પણ તણખલા બરાબર લાગે છે તેને આ સિદ્ધિઓ તો એક બાળકની રમત જેવી લાગે છે. તેથી માત્ર એક આત્મજ્ઞાન વિના બીજાને સિદ્ધિઓ જ કહી શકાય નહિ. જે વડે દુઃખનો કાયમનો નાશ થાય અને પરિપૂર્ણ આનંદમાં નિમગ્ન થઈ જવાય, તેમ મૃત્યુના મુખમાંથી પણ છુટકારો થઈ જાય, એ જ ખરી સિદ્ધિ કહેવાય.

આ જ્ઞાનસિદ્ધિ અનેક પ્રકારના અભ્યાસબેદ વડે, બુદ્ધિના ઓછાવત્તા નિર્મળપણાથી અને જ્ઞાનની પરિપક્વતાથી ભિન્નતા સારાસાર વિવેકને લીધે વિવિધ પ્રકારની થાય છે. પરંતુ (૧) ઉત્તમ, (૨) મધ્યમ, (૩) કનિષ્ઠ એવા તેના ત્રણ બેદ કરી શકાય છે. બ્રાહ્મણોનો વેદપાઠ પણ એવો જ ત્રિવિધ છે. તીવ્ર બુદ્ધિને લીધે અને પુષ્કળ અભ્યાસ થવાથી બીજા ઉદ્યોગ કરવા છતાં પણ જેમાંના અક્ષરો સ્પષ્ટ બહુી શકાય છે તે વેદપાઠ ઉત્તમ કહેવાય છે. જેમાં બીજા કાર્ય તરફ અને પાઠ તરફ એમ બંને તરફ ચિત્તને રાખવામાં આવે તો જ બરાબર બહુી શકાય એવા પાઠને મધ્યમ પ્રકારનો કહેવાય. અને જેમાં કેવળ પાઠ તરફ જ મન લગાડવામાં આવે એટલે બીજા ઉદ્યોગ તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવે તો જ બૂલ વિના બહુી શકાય એવો પાઠ કનિષ્ઠ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાનસિદ્ધિ પણ ત્રણ પ્રકારની છે. જેમાં વ્યવહાર કરતી વખતે તરવાનું સંધાન રાખવાની જરૂર પડતી નથી, પરંતુ તે સ્વાભાવિક જ રહે છે તે-ઉત્તમ; જેમાં તરવાનું સંધાન રાખવું પડે છે તે મધ્યમ; અને જેમાં વ્યવહાર નિષ્કૃષ્ટ જ થઈ શકતો નથી પરંતુ નિત્ય તરવાનું સંધાન જ રાખવું પડે છે તે જ્ઞાનસિદ્ધિ કનિષ્ઠ છે. જે કે ત્રણેમાં સ્પષ્ટ બેદ નથી; છતાં પણ જે ઉત્તમ

ફરીથી કાઢને પણ મોઢ યશે નહિ.'

એટલું કહ્યા બાદ એ વિદ્યાદેવીએ પોતાનું બાપણ પૂરું કર્યું. તે સાંભળીને સર્વ ઋષિઓએ પોતાનો સંશય છોડી ઈર્ષ વિદ્યાદેવીનું નિરૂપણ માન્ય કર્યું. સારગાદ શિરાદિ લોકપાલોને નમસ્કાર કરીને, તેઓ પોતપોતાના સ્થાનમાં ચાલ્યા ગયા.

હે પરશુરામ ! આ વિદ્યાગીતા મેં તને કહી સંભળાવી. એનું શ્રવણ કરવામાં આવે તો તે પાપનો સંચય નષ્ટ કરે છે, અને તેનો સારી રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો તેને સ્વાનંદસામ્રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે સાક્ષાત્ વિદ્યાદેવીએ જ કહેલી હોવાથી ધણી જ ઉચ્ચ કોટિની છે. તેનું નિત્યપાઠન કરનાર ઉપર તે પોતે જ સંવૃષ્ટ રહીને તેને સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરી આપે છે. હે પરશુરામ ! સંસાર-સાગરમાં ડૂબતાઓને માટે આ એક ઉત્તમ નૌકા છે.'

પ્રકરણ ૨૧ મું

ભ્રાન્તિમાંથી પરશુરામની મુક્તિ

મુનિ દત્તાત્રેયે અત્યાર સુધી કરેલો બોધ સાંભળીને પરશુરામ અવિદ્યાની ભ્રાન્તિગ્રસમાંથી ધણીખરો મુક્ત થયો. પછી ફરીથી ભક્તિ વડે દત્તાત્રેયને નમસ્કાર કરીને તેણે કહ્યું : 'ભગવન ! જ્ઞાનનું અત્યંત નિશ્ચિન અને સુલભ સાધન કયું, એનો મને સાર કાઢીને કહો. એટલે તે વડે મને તેનો સાક્ષાત્કાર થાય. તેવી જ રીતે મને જ્ઞાની ભોક્ષા ઓગળ્યા શકાય એવા કાંઈક લક્ષણો કહો. એટલે જ્ઞાનીઓ દેહભાનમાં હોય તે વખતે અને દેહનું જ્ઞાન ન હોય તે વખતે કેવી રિચ્છિમાં હોય છે અને વ્યવહાર કરવા છતાં પણ તેમનું મન અનાસક્ત કેવી રીતે રહે છે, એ સર્વ આપ મને કૃપા કરીને સમજ પાડીને કહો.'

જ્ઞાનનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન

એનો પ્રથમ સાંભળીને દયાળુ દત્તાત્રેયને સંતોષ થયો.

ખોભ્યા: 'પરશુરામ! તને કેવળ સાર માત્ર જ કહું છું' તે સાંભળ. પરમેશ્વરની કૃપા એ જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન છે. જે અનન્ય ભાવથી પરમેશ્વરને ચરણે જાય છે, તેને ઘણી જ સુવર્ણ રીતે અને નિશ્ચય-પૂર્વક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ સાધન સર્વોત્તમ છે. એને બીજા કશાની જરૂર હોતી નથી. ઉપરાંત એ ફળ આપવાને પોતે જ પૂર્ણ સમર્થ છે, તે છોડી બીજું સાધન કરવાથી સમ્યક્ ફળ આપી શકવું નથી અને તેમ થવું એ તદ્દન સ્વાભાવિક જ છે. જુઓ, પદાર્થને ભાસમાન કરનારી જે કેવળ જ્ઞાનરૂપ ચિત્તિ તેની ઉપર અવિદ્યા નામનું એક કલ્પિત આવરણ આવેલું છે. તે આવરણ જ્યારે વિચાર વડે નષ્ટ થાય છે ત્યારે જ તેના સ્વરૂપની ઓળખાણ થવાની. તે ઓળખાણ અન્ય એટલે બાહ્ય પદાર્થો ઉપર આસક્ત રહેનાર માણસને માટે અતિશય દુર્લભ છે. પરંતુ ઇશ્વર-ભક્તોની બાહ્ય વસ્તુ ઉપર આસક્તિ હોતી નથી અને તેઓ રાત-દિવસ મનન કરવામાં જ તત્પર હોવાથી તેમને તેનાં સ્વરૂપની ઓળખાણ સહેજ માત્રમાં અને -વગરવિશ્રાંતે થાય છે, એ વાત નિશ્ચિત છે. ઇશ્વરભક્તિમાં વિદ્વીન રહેનાર માણસ બીજા કોઈ વધુ સાધનો નહિ હોવા છતાં પણ સ્વસ્વરૂપનું સાધારણ જ્ઞાન મેળવીને પ્રથમ બીજા ભક્તોમાં તેનું નિરૂપણ કરવા લાગે છે અને નિરૂપણ ચાલુ હોય છે તે દરમિયાન તેનું ચિત્ત તદ્દાકાર થવા માંડે છે. એવી નમ્રમયતા જ્યારે ઉપરાઉપરી થનાર નિરૂપણો વડે દૃઢ થાય છે, ત્યારે તેનું ચિત્ત અખંડ ઉપાસના આકારનું બની જાય છે. તેને હર્ષશોક થતા નથી. જેમની જેમની સાથે તેનો ને તેમને તેમને તે ઉપાસક પોતાના ઉપાસ્યની ભક્તિ જ નેતી કે છે આ ક્રમ વડે તેની ચિત્તશુદ્ધિ થાય તેને ઉગમ વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ તે જીવ-મુક્તિદશાએ આ ઉગમની ઉગમ ભક્તિ વડે અંતઃકરણપૂર્વક ભક્તિ ઇશ્વરસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા એ જ

પૂર્વક પરમેશ્વરનાં આહ્વાનનું વર્ણન કરવા સમાન ખીજું કાંઈ ઉત્કૃષ્ટ સાધન જ નથી.*

જ્ઞાનીઓનાં લક્ષણ

હવે હે પરશુરામ ! જ્ઞાનીઓનાં લક્ષણો તને કહેવાનાં છે. પરંતુ તે લક્ષણો ઓળખવાં એ તો ઘણું જ કઠણ છે. કારણ જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ તો તદ્દન અંતર કે સર્વથી પર એવું હોય છે. તે નેત્ર, વાણી વગેરે ચિહ્નો ઉપરથી જાણી શકાતું નથી, તેથી ખીજાને કહેવું અથવા પોતે ઓળખી કાઢવું એ જ્ઞાનીઓ સિવાય ખીજાને માટે શક્ય નથી. કાંઈએ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરેલું હોય તો તેને જેમ ખીજાઓ તેનાં શરીર, અવયવ અથવા વસ્ત્રાલંકાર ઉપરથી નિશ્ચિત રીતે પારખી શકતા નથી, તેમ આ પણ પારખી શકાતું નથી. આખેલા રસનો સ્વાદ જેમ ચાખનાર જ જાણે તેમ જ્ઞાન એ સ્વસંવેદ્ય હોવાથી પોતે જ જાણી શકે છે. છતાં પણ અતુર અને વિદ્વાન પુરુષો, જેમ કીડીનો માર્ગ કીડીઓ જ જાણી શકે છે, તેમ તેમના ભાવણ વગેરે ઉપરથી પારખી શકે છે. તેમનાં સ્પૃશ્ય લક્ષણો તો પુષ્કળ છે; તેથી જ રીતે સૂક્ષ્મ લક્ષણો પણ કેટલાંક છે. પણ તે ખીજાઓને માટે પારખવાં અધર્મ છે; કારણ નિરપણ, બ્રાહ્મચાર્ય અને સાધનોનો દેખાવ કરવો એ તો જ્ઞાની પુરુષની માફક ખીજાઓને પણ શક્ય છે. છતાં પણ તેમનાં કેટલાંક ચિહ્નો તને કહું છું તે ઘું સાંભળ. આરંભમાં જેમનું અંતઃકરણ નિર્મળ હોતું નથી તેઓ જ્ઞાનને માટે કેટલાંક સાધનોનો અભ્યાસ ચાલુ કરે છે. પરંતુ બાદ તેમનું તે સાધન જ્ઞાનોત્તર અભ્યાસના

* નિરપણનો હરેશ અંતરમાં પોતાના જ્ઞાનની પરિપક્વતા યાપવેરો દોષો બેઠાં, નહિ કે લોચમાં જ્ઞાની કહેવડાવવાનો કે દ્રવ્યની અંદરખાને લાલસા શખવાનો. અંતરમાં લોકેષણ, પુરેષણ અથવા વિશેષણ શખાને જે નિરપણ કરવામાં આવે તેને નિરપણ નહિ પણ કંઈ કહેવામાં આવે છે.

પ્રાગમ્ય વડે વગર પ્રયત્ને પણ ચાલુ રહે એવું કાર્ધ કાર્ધ વ
રિયર બને છે. એવાઓનું કાર્ધક લક્ષણ કહી શકાય છે.

ઉત્તમ જ્ઞાની

માન અને અપમાન, લાભ અને હાનિ, જય અને પરાજય
એ જેનાં સ્વરૂપમાં જરા પણ ફેરફાર કરવા યત્નિમાન થતાં નથી
તે જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ જ્ઞાની ગણાયો. આત્માનુભવના સંબંધમાં
ગમે તેવો મૂઠ પ્રશ્ન કરવામાં આવે તોપણ તેનો તત્કાળ અ
અસંદિગ્ધ ઉત્તર આપી શકે તેને ઉત્તમ જ્ઞાની ગણાયો. જ્ઞાન વિ
ચર્યા કરવાનો જેને મલો ઉત્સાહ હોય છે અને નિરપેક્ષ કરવામાં
જે આગળ પડે છે તેને ખરો જ્ઞાની સમજવો. જેને સ્વભાવથી જ
વ્યવહાર પ્રત્યે કંટાળો છે, સંતોષવૃત્તિ છે, જે ખુલ્લા દિલનો છે
અને મહાન સંકટ સમયે પણ જે જ્ઞાન રહે છે, તે જ્ઞાનીમાં ઉત્તમ
ગણાયો. આ જ્ઞાનીજનોનાં લક્ષણો સાધકને પોતે પોતાની પરીક્ષા
કરી શકાય એટલા માટે કહેવામાં આવ્યાં છે. સાધકે હમેશાં
આત્મપરીક્ષણ જ કરતા રહેવું જોઈએ. પારકાનાં દોષ જોવામાં
માથુસ જેટલો નિપુણ હોય છે તેટલી જ નિપુણતા વડે પોતાને જ
તપાસતા રહેવાથી જ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત ન થાય? જો બીજાની પરીક્ષા
કરવાનું છોડી દેવામાં આવે અને માથુસ પોતે પોતાના જ ગુણ-
દોષોનો વિચાર કરવા માટે તો તેને સર્વ સાધનો પ્રાપ્ત થઈ તે
સિદ્ધ પુરુષ બને છે. માટે હે પરશુરામ! આ કહેતા જ્ઞાનીનાં
લક્ષણો પોતાની પરીક્ષામાં જ ઉપયોગનાં છે, બીજાને માટે નથી.
અને બીજાની પરીક્ષાને માટે તે જોઈએ તેટલાં નિમિષાત્મક
હોતાં નથી. કારણ જે પુરુષની જુદી જન્મથી જ અત્યંત મુદ્દ
હોય છે તેને સાધનના આરંભમાં જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે,
એટલે તેવાઓનો સાધનોનો અભ્યાસ લાંબા વખત સુધી થયેલો
હોતો નથી. તેઓ પૂર્વવાસનાનુરોધે કાર્યો કરતા જ રહે છે.
તેથી એવા સર્વસાધારણ વ્યવહાર કરનારા તે જ્ઞાનીને ઉપદેશ

લક્ષણો વડે તારાયો શી રીતે ઝાળખી ચકાવ ? તેમની પરીક્ષા તો જેમણે જ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો હોય એવા જ એટલે કે જ્ઞાનીઓ જ રત્નના પારેખની માફક તેમને નગરે જોતાની સાથે જ ફરી શકે છે.

મંદ જ્ઞાની

જે મંદ જ્ઞાની છે તેમની દેહની સ્થિતિ તો મૂઢના જેવી જ હોય છે. કારણ તેમને સદૃશ સમાધિ પ્રાપ્ત થયેલી હોતી નથી. તેઓ જ્યારે સ્વરૂપાનુસંધાન કરવા માટે છે ત્યારે પૂર્ણ થયેલા હોય છે; પરંતુ જ્યારે એ અનુસંધાન છૂટી જઈ તેઓ દેહમાન ઉપર આવે છે, ત્યારે સુખદુઃખાદિના પૂર્ણ અનુભવને લીધે તદ્દન પશુ જેવા બની જાય છે. તેઓ વચ્ચે વચ્ચે પૂર્ણ દશાને પ્રાપ્ત થઈને સ્વરૂપાનુસંધાન લેતા હોવાથી તેમની અનુસંધાનરહિત જે પશુદશા તે બાળી નાખેલી દોરીની માફક તેમને બંધનનું કારણ થતી નથી. લાક્ષારસના રંગથી વસ્ત્રના બને છેડા એક વખત રંગવામાં આવે એટલે જેમ આખું વસ્ત્ર રંગાઈ જાય છે અને મધ્યમામ પણ રંગાઈ જાય છે, તેમ મંદ જ્ઞાનીઓનો જે વ્યવહાર સ્વરૂપાનુસંધાનથી રહિત હોય છે તે પણ, પૂર્વોત્તરકાલમાં તેને સ્વરૂપાનુસંધાન પ્રાપ્ત થતું હોવાથી સ્વરૂપમૂત જ થઈને બંધનનું કારણ થતો નથી.

મધ્યમ જ્ઞાની

મધ્યમ જ્ઞાનીને પણ દેહનો સંબંધ હોતો નથી.—આ ઠેકાણે દેહ એ જ આત્મા એવું માનવું એ જ દેહનો સંબંધ એમ જણવું.—પણ અભ્યાસ અતિશય યવાથી તેમનું મન હમેશાં લીન રહે છે. તેથી ફરીને તેમને દેહમયોગ અનુભવમાં આવતો નથી. તેઓ હમેશાં સમાધિમાં જ રહે છે, તેથી તેમનો વ્યવહારમાં સંબંધ જ હોતો નથી. તેમની દેહવાત્રા પણ નિદ્રિતાવસ્થાની માફક જ આવે છે. કાંઈ માણસ બરજિંદામાં હોય છે ત્યારે કવચિત્ વાસનાને લીધે કંઈક બોલે છે અથવા ફરે છે, પણ તેનું તેને જ્ઞાન હોતું

નથી; અમર દોષ દાર પીધેલો માણસ કાંઈ બોલે છે અથવા કરે છે, પણ તેનું જેમ જ્ઞાન દોષનું નથી, તેમ આ મદાપોગી તમામ વ્યવહારમાંથી છૂટા થયેલો હોવાથી ગમે ત્યાં ગમે તે કરે છે, પણ તે તેની જાણનાદાર હોય છે. પ્રારબ્ધના બળે હિંમતનાર સંસ્કાર વડે જ તેની દેહયાત્રા ચાલતી હોય છે.

જ્ઞાનીઓમાં સેદનું પ્રયોજન

ઉત્તમ જ્ઞાનીને પણ દેહભાવ હોતો નથી, પણ તે રથના સારથિની માફક જ વ્યવહાર કરે છે. જેવી રીતે સારથિ રથ વડે સર્વ વ્યવહાર કરે છે, પણ તે પોતે જ કાંઈ રથરૂપ થતો નથી, તેવી જ રીતે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાની પણ દેહથી વ્યવહાર કરતો હોવા છતાં પણ પોતે જ દેહ, દેહી અમર કર્મકર્તા ન બનતાં શુદ્ધ સંવેદન સ્વરૂપ જ હોય છે. અંતરમાં અત્યંત નિર્મળ અને શાન્ત રહીને બહારથી તે સર્વ વ્યવહાર કર્થે જાય છે. નાટકમાંની નટી જેવી રીતે અંદરથી એક અને બહારથી બહુ એમ બે રૂપની બને છે, અમર જાણકોની સાથે રમનાર પ્રોઢ માણસ જેમ તે રમતમાંના સુખ-દુઃખાદિ દોષોથી યુક્ત દેખાય છે, પણ વસ્તુતઃ તેનાથી અસિંધ હોય છે, તેમ જ આ જગત્કોડા તત્પર ઉત્તમ જ્ઞાની પુરુષ પણ વ્યવહાર વખતે અત્યંત શુદ્ધ અને નિર્મળ હોય છે. મધ્યમ જ્ઞાની સમાધિના દૃઢ અભ્યાસ વડે સ્વસ્થ રહી તત્ત્વ વિચારનાં બળ વડે શાન્ત રહે છે. બુદ્ધિની પરિપક્વતા ઉપર જ આ ઉત્તમ અને મધ્યમ એવા બેદ યાય છે. હે પરશુરામ ! આ વિષય ઉપર પહેલાં એક વખત બે જ્ઞાનીઓનો એક ઉત્તમ સંવાદ થયેલો, તે સાંભળ.

બ્રહ્મરાક્ષસનો મેળાપ

પૂર્વે પાર્વતદેવનો રત્નાંગદ નામનો રાજા હતો. તે વિપાદા નદીને કિનારે આવેલી અમૃતા નામની નગરીમાં રહેતો હતો. તેને મદાત્રુદિશાળી અને ઉદાર સ્વભાવના રત્નાંગદ અને દેમાંગદ નામે બે પુત્રો હતા તે તેને અત્યંત પ્રિય હતા. તેમાં રત્નાંગદ સર્વ

શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત હતો અને હેમાંગદ ઉત્તમ ગાની અને સ્વરૂપાનુ-
 ભવી હતો. તે બંને જણા એક વખતે સેના સાથે શિકાર કરવા
 નીકળ્યા. તેઓ વસંતારણ્યમાં એક ગીચ જાડીમાં ગયા. ત્યાં તેમણે
 અનેક શ્યાપદો, વાઘ, સસલાં, પાડા, હરણો વગેરેનો શિકાર કર્યો.
 બાદ બહુ જ થાકી જવાથી આરામને માટે તેઓ એક સરોવરને
 કિનારે આવીને બેઠા. તે સરોવરને પેચે પાર એક વડના જાડ ઉપર
 સર્વશાસ્ત્રવેત્તા એવો એક ધ્વજરાક્ષસ રહેતો હતો. તે પંડિતોની સાથે
 વાદ કરી તેમને જીત્યા બાદ તેમનું બક્ષણ કરતો. એમ પણ
 દિવસથી ચાલતું હતું. આ ખાતમી સેવકો પાસેથી રૂકમાંગદને મળ્યા.
 તેને વાદ કરવાનો બહુ જ શોખ હતો. તેથી તે પોતાના બાઈની
 સાથે તેની પાસે ગયો અને તેણે તેની સાથે વાદ કરવાનું શરૂ કર્યું.
 પરંતુ છેવટે ધ્વજરાક્ષસે તેને વાદમાં હરાવીને પકડી લીધા અને
 પોતાના મુખમાં મૂકવાની તૈયારી કરવા માંડી, એટલામાં આ વિચિત્ર
 પ્રકાર જોઈ હેમાંગદે આગળ આવીને તે ધ્વજરાક્ષસને કહ્યું: 'હે
 રાક્ષસ! જરા બોલો રહે. એને એકલાને જ ખાઈશ નહિ. હું તેનો
 બાઈ છું, તેથી પ્રથમ મને જીતી લે અને પછી અમને બંને જણાને
 ખાઈ જાજો.' ત્યારે તે ધ્વજરાક્ષસ બોલ્યો: 'મને આજે ધણે દિવસે
 આ ખોરાક મળ્યો છે અને જૂખ પણ બહુ લાગી છે, તેથી પહેલાં
 આને ખાઈને પારણું કરી લઉં અને પછી તારી સાથે વાદ કરું'.
 પછી તને પણ જીતીને તારું બક્ષણ કરી તૂટ થઈશ. આવો મારો
 વિચાર થયો છે. પણ દિવસો બાદ મહાત્મા વસિષ્ઠે મને ખાવાનું
 વરદાન આપેલું છે. તેમનો એક શિષ્ય દેવરાત નામે સદૃજ આ
 તરફ આવ્યો હતો તેનું મેં બક્ષણ કર્યું હતું. તેથી તેમણે મને શાપ
 દીધો કે, 'હવે પછી તું જો મનુષ્યબક્ષણ કરીશ તો તારું મુખ
 બગાડી જશે.' ત્યારે મેં મુનિનો બહુ જ વિનંતી કરી. તે ઉપરથી
 તેમણે મને કહ્યું કે, 'તારી પાસે આવનારને પ્રથમ વાદ કરી જીત્યા
 બાદ તેને ખાજો.' આ વરદાન મળ્યું ત્યારથી અત્યાર સુધી તે

પ્રમાણે કરું છું. આજે મને આ મોટો આદાર મળ્યો છે અને તે પણ પળા દિવસો વીચા બાદ પ્રાપ્ત થયેલો છે. તેથી આને હું પડેલાં ખર્ચ લઈ અને પછી તારી સાથે વાદ કરી તને પણ જીતી લઈશ.' એમ કહી તે રાક્ષસ તેને ખાવા તૈયાર થયો. ત્યારે હેમાંગદે હરીથી કહ્યું: 'હે બ્રહ્મરાક્ષસ ! મારું કહેવું કૃપા કરીને સાંભળ. આ મારા બાળના બદલામાં કાંઈક લઈને તેને છોડતો હોય તો તે કહે, એટલે તે તને આપીને મારા બાળને છોડાવું.' ત્યારે રાક્ષસે કહ્યું: 'રાજપુત્ર ! હું આને કોઈ પણ રીતે છોડવા હજીતો નથી. લાખે વખતે મળેલો મનમતો આદાર કોણ હાથમાંથી જવા દે ! પણ મારું એક પણ છે. મારા મનમાં ધણા પ્રશ્નો છે. તું તેનાં જવાબો આપે તો તારા બાળને હું છોડું.' ત્યારે હેમાંગદે કહ્યું: 'ભલે પૂછ. હું તેના જવાબો આપીશ.'

બ્રહ્મરાક્ષસના પ્રશ્નો

એ મુજબ હેમાંગદે કબજા કર્યા બાદ તે બ્રહ્મરાક્ષસે તેને ધણા ગૂઢ અર્થના પ્રશ્નો પૂછ્યા. પરશુરામ ! તને તે ક્યું છું તે તું સાંભળ.

પ્રશ્ન (૧) હે રાજપુત્ર ! આકાશથી વિસ્તૃત અને પરમાણુઓથી સૂક્ષ્મ તે કોણ ? તેનું સ્વરૂપ શું ? અને તે ક્યાં રહે છે ?

હે બ્રહ્મરાક્ષસ ! સાંભળ. ચિત્તિ (જક્ષાંક ૨ જુઓ-સાક્ષી) એ આકાશથી પણ વિસ્તૃત અને પરમાણુઓથી પણ સૂક્ષ્મ છે. 'અહ' રૂપે સ્ફુરણ પામવું (જક્ષાંક ૩ જુઓ-'હું') એ તેનું સ્વરૂપ છે અને આત્મા (ક્રમાંક ૧ જુઓ) એ જ તેનું સ્થાન છે.

પ્રશ્ન (૨) હે રાજપુત્ર ! એક જ ચિત્તિ અને વિસ્તૃત હોઈ તે જ પાછી અને સૂક્ષ્મ શી રીતે બને છે ? અને સ્ફુરણ પામવું એટલે શું ? અને આત્મા એટલે શું ? તે કહે.

હે બ્રહ્મરાક્ષસ ! સાંભળ. ચિત્તિ એ સર્વનું કારણ હોવાથી અને વિસ્તૃત છે અને જળજીવ મારે કહ્યું હોવાથી અને સૂક્ષ્મ છે. ચિત્તિ એટલે જ સ્ફુરણ પામવું, અને ચિત્તિ એટલે જ

આત્મા છે. [સાક્ષીભાવ 'અહં' (હું) ને તે (આત્મા) તું છે એવું સ્ફુરણ કરે છે ત્યારે અહં (હું)નો સાક્ષી સદૃશ ત્રિવિધ યત્ર જતાં સર્વ એક આત્મારૂપ જ બની જાય છે. વધુ માટે પ્રકરણ ૧૮ જુઓ.]

પ્રશ્ન (૩) હે રાજપુત્ર ! તેની પ્રાપ્તિ થવાનું સ્થાન કયું ? તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? અને તેની પ્રાપ્તિ વડે શો ફાયદો થાય છે ?

બુદ્ધિ એ જ તેની પ્રાપ્તિનું સ્થાન છે. તે એકાગ્રતા વડે પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેની પ્રાપ્તિ થવાથી ફરી જન્મનું પડતું નથી.

પ્રશ્ન (૪) રાજપુત્ર ! બુદ્ધિ કેને કહે છે ? તેની એકાગ્રતા એટલે શું ? અને જન્મ કેવી રીતે થાય છે ? તે કહેા.

હે બ્રહ્મરાક્ષસ ! સાંભળ. અવિદ્યા વડે આવૃત્ત થયેલી ચિત્તિને બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે. આત્મા તરફ અભિમુખ થવું એટલે એકાગ્રતા, અને દેહ એટલે જ આત્મા એવી ભાવના થવી એ જ જન્મ થવો.

પ્રશ્ન (૫) હે રાજપુત્ર ! એ ચિત્તિ શાથી ઉપસજ્જ થતી નથી ? અને તે કયા સાધન વડે પ્રાપ્ત થાય છે ? અને જન્મ શાથી થાય છે ? તે કહેા.

હે બ્રહ્મરાક્ષસ ! સાંભળ. અવિવેક વડે ચિત્તિ ઉપસજ્જ થતી નથી. તે પોતે જાને જ ઉપસજ્જ થાય છે. કર્તૃત્વનું અભિમાન થવાથી જ જન્મ થાય છે.

પ્રશ્ન (૬) હે રાજપુત્ર ! તું કહે છે તે અવિવેક કયો ? તેમજ આપણે એટલે કાણ ? અને કર્તૃત્વનું અભિમાન એટલે શું ? તે કહે.

હે બ્રહ્મરાક્ષસ ! દેહાદિકથી આત્મા જુદો છે, એમ ઝાળખી ન શકવું એ જ અવિવેક. આપણે કાણ એ તું તને પોતાને જ પૂછી જો. 'હું કર્તા' એવી જે ભાવના એટલે જ કર્તૃત્વનું અભિમાન.

પ્રશ્ન (૭) હે રાજપુત્ર ! અવિવેક કયા સાધનથી નષ્ટ થાય છે ? તેની જ રીતે તેનું મુજ શું ? અને તેને બીજું શું કારણ છે ? તે કહે.

હે બ્રહ્મરાક્ષસ ! સાંભળ. વિચાર વડે અવિવેક નષ્ટ થાય છે. વિચારનું મુજ વિરાગ્ય છે, અને વિરાગ્યને માટે દૈવદશિ જ કાર.

એવો કોણ ? દેહરહિત એવો કોણ ? નિષ્ક્રિયોની ક્રિયા કઈ ? તે કહે.

હે બ્રહ્મરાક્ષસ ! સાંભળ, જીવ-મુક્તનું લક્ષણ યદ્ય શક્યું નથી. એ જ દેહી હોવા છતાં દેહરહિત છે અને તેની ક્રિયા એ જ નિષ્ક્રિય પુરુષની ક્રિયા છે.

પ્રશ્ન (૧૪) હે રાજપુત્ર ! જયતમાં છે અને નથી એવું શું ? અને અસંત અસંભવ શાનો ? એટલું માત્ર હવે કહે, એટલે તારા ભાધને હું છોડી દઉં છું.

હે બ્રહ્મરાક્ષસ ! હું અને નથી એવી એકમાત્ર દશ્ય વસ્તુ જ છે. દશ્ય વ્યવહારનો અસંત અસંભવ છે. હવે મારા ભાધને છોડી દે. (દર્શકે ૨ થી ૧૬ સુધીનો સર્વભાગ દશ્ય કહેવાય છે.)

બ્રહ્મરાક્ષસ કોણ ?

આટલા ભૂત વગરના જવાગો સાંભળીને તે બ્રહ્મરાક્ષસને સંતોષ થયો અને છેતરે તેણે રુકમાંગદને છોડી દીધો. તે જ વખતે તે બ્રહ્મરાક્ષસ બ્રાહ્મણરૂપ થયો અને તેને તેજસ્વી ઋષિ જેવો સામે જોતો રહેતો. ભેદને રાજપુત્રોને આશ્ચર્ય થયું. તેમણે તેને 'આપ કોણ છો ?' એવો પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે તે એક બ્રાહ્મણે પોતાનું સર્વ વૃત્તાંત તેમને કહ્યું. હે પરશુરામ ! તેણે કહ્યું : 'પૂર્વે હું મગધ દેશમાં વસુભાન નામનો પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ હતો. દરેક શાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત તરીકે મારી ખ્યાતિ હતી. તે સમયે મેં મારી વિદ્યાના બજ વડે અનેક વખત દાનરો બ્રાહ્મણોને કરાવ્યા હતા. તેથી મને મોટું અભિમાન થયું. ત્યાર બાદ એક વખત હું મગધ દેશના રાગની સગામાં જઈ અદ્યક મુનિની સાથે આત્મવિદ્યા સંબંધી વાદ કરવા લાગ્યો. તે મુનિ આત્મસ્વરૂપને પૂર્ણ રીતે જાણનાર અને તદ્દન શાંત હતા. તથા હું તો કેવળ શુદ્ધ તર્કવાદ કરવામાં યત્નો જ નિપુણ હતો. તેથી કરીને મેં તેના વેદાર્થપરિપૂર્ણ અને મુંદર બાળને પળ મારા તર્કકોચલ વડે હથેલીને, તેમની ઉપર દાવ મૂકીને, તેમનો પિછાર કર્યો. છતાં પણ તે અદાત્મા તો સત્યામાં

ભાવથી દત્તાત્રેયને પૂછ્યું: 'ભગવન્, તે શાપમુકત થયેલા બ્રાહ્મણે પછી શું પૂછ્યું?' અને હેમાંગદે તેને શો જોધ કર્યો? એટલું મને કૃપા કરી કહો. આ પ્રસંગની મને બહુ જ નવાઈ લાગે છે.'

તે સાંભળી દત્તાત્રેય જોડ્યા: 'પરશુરામ! તેમના સંભાષણમાં મોટો મહત્ત્વ અર્થ સમાયેલો છે. તે તને કહું છું. સાંભળ.' વસુમાને હેમાંગદેને કહ્યું: 'રામપુત્ર! હું તને થોડુંક પૂછું છું, તે મને કહે. એ પરમપદને પહેલાં યોગીશ્વર અષ્ટકની પાસેથી મેં સાંભળી લીધું હતું અને તારા કહેવાથી તે મને ફરીથી સારી રીતે જાણવામાં આવ્યું છે. પણ એવી શંકા થાય છે કે તું ચોતે તત્ત્વચેત્તા હોવા છતાં પણ તારી સ્થિતિ આવી શાથી? આત્મતત્ત્વને જાણનારો તું વ્યવહાર કેવી રીતે કરે છે? પ્રકાશ અને અંધકાર એ બંનેનું એકત્ર રહેવું કેવી રીતે સંભવે? તેથી આ પ્રકાર જેવો ને તેવો મને સારી રીતે સમજાવ.'

જ્ઞાનીને શ્રમ થાય તો?

હેમાંગદે તેને કહ્યું: 'બ્રહ્મન્, હજી સુધી તારો શ્રમ સંપૂર્ણતઃ નષ્ટ થયો હોય એમ લાગતું નથી. અરે! આત્મસ્વરૂપથી રહેનારા જ્ઞાનીને વ્યવહારથી કાંઈ બાધ થાય છે કે શું? વ્યવહારથી જ્ઞાનીને કોઈ બાધ આવતો હોય તો જ્ઞાનીએ હંમેશા સમાધિમાં જ રહેવું જોઈએ, એમ જ કહેવું પડશે. પરંતુ સમાધિ જેવી સ્વપ્નતુલ્ય અર્થાત્ સમાધિ બિતર્કી બાદ વિનાશ પામનારી અવસ્થા થકી પુરુષાર્થનો યી રીતે લાભ થવાનો? અરે! આ સર્વ વ્યવહાર તો કેવળ જ્ઞાનના આશ્રયથી જ ચાલે છે, તો તે જ્ઞાન તેને બાધ કરનાર યી રીતે બને? તે મને કહે વારુ. જે સ્વરૂપ ઉપર જગતાદિ દરમ બાસમાન થાય છે, તે જ જ્ઞાન. તે જ્ઞાન ઉપર સંકલ્પાનુસાર વ્યવહાર ભાસમાન થાય છે. નિઃસંકલ્પ અવસ્થામાં એક વખત તેના મૂળ નિર્વિકાર ની જુદીને એકબાજુ થઈ, એટલે પુરુષ જાણનિર્મુક્ત રહે છે, એ નમિત્ત છે. માટે દે વસુમાન! તારી આ શંકા

જગે નહિ.'

હોય, તો હે વસુમત્ ! જ્ઞાન વડે અજ્ઞાનજન્ય એવું જે હોય તેની જ માત્ર નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. પરંતુ એથી વ્યતિરિક્ત (જુદા) દોષ વડે જો કાંઈ ઉત્પન્ન થયું હોય તો જ્ઞાન થવાથી તેનો કેવી રીતે નાશ થાય ? જુઓ કે તિમિરરોગ થયેલા પુરુષને દેખાતા એ પદાર્થો ખરી રીતે જોતાં તો એક જ છે એમ સમજાય છે ખરું, પણ જોતી વખતે તો તેને તે જો જ દેખાય છે. કારણ એટલા એ પદાર્થો દેખાવા એ કાંઈ અજ્ઞાનનું પરિણામ નથી. તે તો એક માત્ર નેત્રદોષ જ છે. તો પછી જ્ઞાન થયા પછી તે કેવી રીતે દૂર થાય ? તેવી જ રીતે આ મિથ્યા જનદાબાસ જીવના કર્મરૂપ દોષને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો છે. તેથી કર્મનો નાશ થતાં સુધી વ્યવહાર બંધ થાય એ અશક્ય છે. કર્મનો લય થતાં એક જ અદ્ય ચૈતન્ય શેષ રહે છે. હે વસુમત્ ! વ્યવહાર વડે જ્ઞાનીને ખાતિ થવાનો બિંદુકલ સંભવ નથી.'

તે પછી બ્રાહ્મણે રાજપુત્રને પૂછ્યું : 'હે રાજપુત્ર ! એ કેવી રીતે ? જ્ઞાનીનું કર્મ જ બિંદુકલ સંભવતું નથી. જ્ઞાનાગ્નિનો સ્પર્શ થયા પછી કર્મરૂપ કપાસ રહે જ કેવી રીતે ?'

જ્ઞાનીનાં કર્મો

રાજપુત્ર હેમાંગદ બોલ્યો : 'હું કહું છું તે સાંભળ. તમામ જ્ઞાનીઓનું કર્મ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. એક અપકવ (કાચું), બીજું પકવ અને ત્રીજું દતોદિત. તેમાં જ્ઞાન વડે પકવ કર્મ વિનાનાં બીજા જન્મે કર્મો નષ્ટ થાય છે. કાચ કર્મોને પકવ કરનાર છે, એવી નિયતિની ગોઠવણ છે. કાચ વડે જે કર્મ પરિપાકને એટલે હસને યોગ્ય દેશને પ્રાપ્ત થયેલું છે તેને પકવ કર્મ કહે છે. જો પરિપાક થયો નથી એટલે જે હજી મગવા તૈયાર થયું નથી તે અપકવ કર્મ કહેવાય છે. અને જ્ઞાનોત્પત્તિ થયા પછી જે કર્મ કરવામાં આવે છે તેને દતોદિત કર્મ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તે કર્મનો ઉદય થતા જ જ્ઞાનાગ્નિથી દગ એટલે ન

થયેલું હોય છે. એમાં પકડ નામનું જે કર્મ છે તેને પ્રારબ્ધ કર્મ પણ કહે છે. x તે તો ધનુષમાંથી છૂટેલાં બાણની માફક તેનું ફળ—સુખદુઃખાદિક પરિણામરૂપે—આપવાને માટે એકદમ સિદ્ધ થયેલા હોય છે. આ સ્થૂલ જગદાભાસ તેવાં કર્મો વડે જ નિર્માણ થયેલા જોવામાં આવે છે, જે પ્રાન્તિરૂપ છે. જ્ઞાનીમાં તો સારાસાર વિવેક હોય છે, તેથી જ આ પ્રારબ્ધકર્મજન્ય—જગદાભાસ જ્ઞાનીને સુખદુઃખાત્મક જુદાં જુદાં ફળ આપતો હોય એમ દેખાતો છતાં પ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરતો નથી. હવે એ જુદાંજુદાં ફળો ક્યાં તે કહું છું, તે સાંભળ. મંદજ્ઞાનીઓને પ્રારબ્ધકર્મનું ફળ તરફાળ અનુભવમાં આવે છે. મધ્યમ જ્ઞાનીઓને તેના ફળનો સાધારણ ભાસ થાય છે અને ઉત્તમ જ્ઞાનીઓને તેનો સ્પષ્ટ આભાસ થાય છે તોપણ તે ફળ અર્થાત્ સુખદુઃખાદિ પરિણામ સસજ્જાનાં શિંગડાંની માફક અસત્ય છે, એવો તેમનો પૂર્ણ નિશ્ચય હોવાથી તેમના આભાસને સુખદુઃખનો અનુભવ એમ કહી શકાય જ નહિ. અજ્ઞાની માણસોની નજર સુખદુઃખાદિ કર્મફળો તરફ જ એક-સરખી લાગી રહેલી હોવાથી તેમનું કર્મફળ સ્પષ્ટ રીતે અનુભવમાં આવનારું એટલે પ્રુષ્ટ હોય છે. પણ જ્ઞાનીનું લક્ષ્ય હમેશા આત્માનાં અનુસંધાન તરફ જ લાગી રહેલું હોવાથી તેમનું મન બાહ્ય કર્મ-ફળ ઉપરથી ઊઠી ગયેલું હોય છે. તેથી કરીને મંદજ્ઞાનીનું કર્મફળ પણ અજ્ઞાનીઓની માફક વિશેષ પ્રુષ્ટ અર્થાત્ સ્પષ્ટ રીતે અનુભવ આપવાને સમર્થ હોતું નથી. મધ્યમ જ્ઞાનીને તો પ્રારબ્ધજન્ય કર્મફળ સાધારણ જોંધમાં હોય ત્યારે મરણાદિએ કરેલી પીડા પ્રમાણે ધણું જ સૂક્ષ્મ રીતે બામે છે. અને ઉત્તમ જ્ઞાની હોય છે

x પ્રારબ્ધ, સચિત અને ક્રિયમાણ કર્મના સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણનામજ્ઞ વાકમુખા પ્રકાશન ૪ (મદાકાલપુરુષવર્ણન)માં ક્રિયાનું ૩૧ તથા મકરણ ૭ જુએલ. અને જ્ઞાનીઓના આ ત્રણે કર્મો સંબંધી વિવેચન છે. અજ્ઞાનીનાં આ ત્રણે કર્મોને માટે કમરૂઢ પ્રારબ્ધ, સચિત અને ક્રિયમાણ એ પ્રમાણે નામો શાસ્ત્રોમાં દેવાં છે.

તેમને તો પોતાના આત્મજ્ઞાનના પ્રભાવ વડે બળેથી દોરીની માફક તે તદ્દન નિરુપયોગી જ બને છે. તેથી જ કુળને વખતે અને તે અગાઉ, એમ બન્ને વખતે તેમની સ્થિતિ એકમરખી જ રહે છે. રંગભૂમિ ઉપર ખીખનો પાક લાગવીને બતાવતી વખતે જેમ કાંઈ માણસ આનંદ કરે છે, ખેદ કરે છે, પરંતુ અંદરથી કાંઈ તેવો ચિત્કૃત થતો નથી, તેમ જ આ જ્ઞાની સુખદુઃખાદિ પ્રસંગ વખતે પૂર્ણ આમ હોવા છતાં પણ તેનો તેને સ્પર્શ પણ થતો નથી. તેથી તેને થનારું પ્રારબ્ધફળ સસલાનાં શિંગડાંની માફક નિષ્ફળ જ નીવડે છે.

મંદજ્ઞાનીની સ્થિતિ

અજ્ઞાની લોકોને આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણમાં નહિ હોવાથી તેઓ દેહને જ આત્મા કહે છે, અને તેમની સમજમાં તો દશ્ય એટલે જોટલું જોટલું જોવામાં આવે એટલું જ સત્ય હોય છે. મંદજ્ઞાનીને આત્મા શુદ્ધ ચિત્સ્વરૂપ છે, એમ વિદિત થયેલું હોય જગતની અસત્યતાને પણ તે જાણે છે, છતાં તેનો અભ્યાસ અપૂર્ણ હોવાથી, પૂર્વવાસના તેના જ્ઞાનનો અવરોધ કરે છે. તેથી કરીને કાંઈ કાંઈ વખત તેને દેહ ઉપર આત્મત્વ અને જગતની સત્યતા જણાય છે. પછી પોતે જ્ઞાનવિચાર વડે તે બ્રામક દષ્ટિને સ્વચ્છ કરે છે. આ પ્રમાણે સત્ય અને મિથ્યા એવી બન્ને ભાવના મંદજ્ઞાનીમાં એકત્ર રહેલી હોવાથી તેને તે કુળનો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. પરંતુ તેની એ બન્ને ભાવનાઓ સરખી યકિની હોતી નથી. તેની સત્ય પદાર્થની અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપની ભાવનાથી અસત્ય પદાર્થની એટલે જગતની ભાવના નહિ થાય છે. જ્ઞાન થયેલું હોવાથી તેને અસત્ જગદ્ભાવનાને લીધે કાંઈ પણ ધક્કો લાગતો નથી. અસત્ ભાવનાના સ્પર્શ વડે આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થતાં તરત જ 'તે વ્યર્થ બ્રમાત્મા છે' એવો વિચારથી નિષ્વ કરીને તે સત્ય ભાવનાનું અવગંબન કરે છે.

પ્રથમતઃ જ કહેલું છે.

એ મુજબ હેમાંગદત્ત કહેતું થયેલ ક્યાં પછી તે વયુમાન સાહસુના સર્વ સંદેહ દૂર થયા અને તેનું અંતઃકરણ ગાનતેજ વડે અત્યંત શુદ્ધ થઈ ગયું. ત્યારપછી રાજપુત્રે તેનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો. તેનો સ્વીકાર કરીને તે પોતાના સ્થાન પ્રત્યે ગયો. રાજપુત્ર રુકમાન્ગદ અને હેમાંગદ પણ ત્યારપછી પોતાના નગર તરફ પાછા ફર્યા.

શુદ્ધ 'હુ' કોણ ?

તે પછી પરશુરામને ફરીથી દતાત્રેયે કહ્યું: 'તને હવે છેવટે સર્વનો સાર સંક્ષિપ્તમાં કહું છું. જે પરમ સમર્થ અને પૂર્ણ અહંતા ધારણ કરનારી દેવી ચિત્તિ છે, તે જ પોતાની ઇચ્છા વડે, અથવા સ્વાતંત્ર્ય નામક આધારશક્તિ વડે અથવા અદ્ભુત ઘટના કરનારા વિસફલ પ્રભાવ વડે પોતાના સ્વરૂપ ઉપર આદર્શમાંના પ્રતિબિંબની માફક જગત બાસમાન કરે છે. પ્રથમ તો, તે પૂર્ણ પરમ ચિત્તિ પૂર્ણાહંતાને (વૃક્ષાંક ૨ જુઓ) લીધે મોટી વિશાળ હોય છે. તે પોતાની ઇચ્છા વડે અથવા સ્વાતંત્ર્ય વડે પોતે જ એ રૂપથી પ્રગટ થઈ. તેમાં એક અંશમાં ત્યારે અપૂર્ણ અહંભાવ (વૃક્ષાંક ૩) ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે તેનો પ્રતિયોગ નામનો બીજો ભાગ તે અહંભાવમાંથી બહાર પડીને એટલે અહંરૂપિતરહિત અચેતન ઘટ્ટને પહેલા અંશની દૃષ્ટિથી બાહ્ય અને અવ્યક્ત (વૃક્ષાંક ૪) એવો થયો. પરશુરામ ! આ અપૂર્ણ અહંભાવાત્મક પ્રથમ અંશનું જ 'સદાશિવ' (જુઓ વૃક્ષાંક ૩) એવું નામ છે. પછી આ અવ્યક્ત (વૃક્ષાંક ૪) અને સત્ (વૃક્ષાંક ૧) તરફ આપણાથી બિજા છે એવું (વૃક્ષાંક ૨) સાક્ષીએ બતાવ્યા છતાં પણ આ સદાશિવ એ જ હું એવો એકતાનો અધ્યાસ તે ઉપર તેણે કરવા માંડ્યો. તે સદાશિવને જ પછી ઇચ્છા ઘટ્ટને ષ્વકોદમ્ ઘટ્ટુ ક્યામ્ એ મુનિ અનુમાર વિરિધ જગત ઉત્પન્ન કરવાનું મન થયું ત્યારે તેણે આ અવ્યક્ત તરફ (૧. ૪) એટલે કે જે વાસ્તવમાં એનો દેહ

કહેવાય તેને દેહરૂપ નહિ ગણનાં તે ઉપર આ મારો દેહ નહિ પણ તે "હું" જ છું એમ સમજીને તેણે તેવો જ અધ્યાત્મ દેહ કયો. ત્યારે તે અનિર્વચનીય એવા (વૃક્ષાંક ૧) તત્ત્વને બદલે "હું નથી" એમ કહેવાથી નાહંભાવરૂપ અવ્યક્ત તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. તેમાંથી ભવિષ્યમાં ચરાચર એવા વ્યક્ત ભાવનો આરંભ થયો તે જ શિવ-તત્ત્વ. (વૃક્ષાંક ૪ જુઓ) એ નાહંભાવના વડે અવ્યક્ત તત્ત્વમાં સમાવિષ્ટ થયેલો ઈશ્વર (વૃક્ષાંક ૨) બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શંકર એવા ત્રણ પ્રકારનો થયો. પછી દસ્ય અને દ્રષ્ટારૂપ એવા મોટા સમુદાયાત્મક બ્રહ્માંડો ભાસમાન કરનારા ઘણા બ્રહ્મદેવો થયા. તે બ્રહ્માંડોની સંસ્થિતિ રાખનાર વિષ્ણુ પણ પુષ્કળ થયા, તેવી જ રીતે તેમનો સંહાર કરવા માટે અનેક રુદ્રો પણ નર્માણ થયા. એવી રીતે આ જગત આકારમાં આવ્યું. એટલે પરશુરામ ! આ જગત કેવળ આપનાનાં પ્રતિબિંબની માફક જ ભાસે છે. ખરી રીતે તો કાંઈ ઉત્પન્ન જ થયું નથી. એક પરમ ચિત્તિ (૧. ૧) પૂર્ણ અહંભાવ વડે સર્વદા સ્થિત હોઈને તે જ અનેક અપૂર્ણ અહંકાર વડે (૧. ૩) સ્વરૂપમાં વિકાસ પામેથી છે.

આનંદગુણ પરમ સ્થાન

પરશુરામ ! તું જેવી રીતે આખા દેહમાં અહંભાવથી વ્યાપક હોઈને પાછો નેત્રાદિ જુદા જુદા ભાગ ઉપર અહંકાર રાખીને તે તે ક્રિયાઓ કરે છે, તે પ્રમાણે જ એક પરમ સર્વિત્ત પૂર્ણ અહં-ભાવાત્મક દેવા છતાં તે એક બ્રહ્માથી માંડીને એકાદ સૂક્ષ્મ માફક સૂક્ષ્મ જગતમાં અપૂર્ણ અહંકાર વડે સ્થિત છે. આ જે તમામ ભાસમાન યાવ છે તે એક ચિત્તિ જ છે. આખા દેહ ઉપર અહં-ભાવ રાખનાર તું, રૂપરનાદિ મદનુ કરવાને માટે પોને શક્તિમાન નથી. તેથી તું જે રીતે હિન્દ્રિયો માથે એકરૂપ દર્શ તેને પ્રદબ્ધ કરે છે, તે જ રીતે એ મહાચિત્ત પોને નવે બેઠરદિન દેવા છતાં બ્રહ્મદેવથી માંડીને હેઠ મુઠ જગત સમગ્ર અવરાણિ માથે

તદાગર બનીને પોને જ જાણનાર અને કરનાર થાય છે. પરશુરામ ! જેવી રીતે તારું નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ સ્વરૂપ સર્વનો આશ્રય દોવા છતાં પોને કંઈ જાણતું પણ નથી અને કરતું જે નથી, તેવી રીતે આ પરમ સંવિત્ આખા જગતને આશ્રયરૂપ દોવા છતાં જગદ્ગ્રસ્થ બેદ જાણતી પણ નથી અને કરતી પણ નથી. આ સર્વ જગત દર્પણ-માંના પ્રતિબિંબની માફક તેના ઉપર તેની જ ઇચ્છાથી ભાસમાન થાય છે. તેથી કરીને જેમ પ્રતિબિંબ જોવું એટલે દર્પણમાં જ જોવું, તેમ જગતનો ભાસ એ તેનો જ ભાસ છે. અહીંયાં રહેલો 'તું' અથવા 'હું' કે બીજા બધા દ્રષ્ટા કેવળ દુઃખાત્ર જ હોયો. દૃશ્યસ્વભાવના અજ્ઞાતે ચિત્તિ શુદ્ધ છે. ધટાદિ પ્રતિબિંબથી યુક્ત એવું જે દર્પણ તે ધટનો સંબંધ ન રાખીએ તો જેમ સ્વયંશુદ્ધ અને કેવળ જ હોય છે-બેદ તો માત્ર પ્રતિબિંબનો જ છે, -તેમ વિકલ્પથી હિતપત્ર થયેલા દૃશ્યાભાસવું નિરસન થતાં જ બાકી રહેલો પરમ સંવિત્ કેવળ એકલી જ અર્થાત્ અદ્વય જ છે. તેનામાં દુઃખનો ભેદ પણ નહિ દોવાથી તે મહાન આનંદધન છે. તેથી જ સર્વને તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા છે સર્વ આનંદ એ તેનું જ સ્વરૂપ છે.

અજ્ઞાનીઓ બાહ્ય સુખને જ મહાસુખ સમજે છે

સુખ એ જ આત્માનું સ્વરૂપ છે. સર્વને સુખ જ જોઈતું હોવાથી દેહાદિકની આવશ્યકતા અર્થાત્ ઇચ્છા હિતપત્ર થાય છે. તે સુખ ઠાપને પણ ન જોઈતું હોય એમ હોતું જ નથી. વિવિધાનંદ પણ તેના જ ભેદ છે એમ કહે છે. તે જ આનંદ સુખાનંદમાં તેમજ ઠાપ સંકટ દૂર થયા પછી એમ બન્ને વખતે સર્વને અનુભવમાં આવે છે. કાંઈ પણ સુખ હિતપત્ર કરનારા સાધન વિના એટલે કેવળ નિર્નિમિત્ત એવો જે આનંદ અનુભવમાં આવે છે તે જ સ્વરૂપાનંદ. ચિત્ત એ જ તમામનું અભીષ્ટ દોવાથી તે જ આનંદ છે. એ સ્વાત્મસ્વરૂપમૂલ મહાસુખ મૂલ ભોલોથી ઓગળાતું નથી. એ સુખ બ્રહ્મ થવાને મારે જે અનેક બાહ્ય વિષયો દારબૂરપે થાય

છે, તે ઉપરથી તેઓ આ બાજુ સુખને જ મહાસુખ
 આ સર્વ શુદ્ધ અદ્વય સ્વસ્વરૂપ જ
 દર્પણમાં પડેલાં પ્રતિબિંબો દર્પણથી અલિપ્ત
 જવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે જુદા જુદા પદાર્થો
 છે. પણ પાછળથી જ્યારે તેનું આ પ્રતિગિબિંબ છે
 આવે છે, ત્યારે પડેલાંની માફક જ તે ભાસમાન હો
 દર્પણથી અલગ ભાસતી નથી, અને દર્પણ તો શુદ્ધ
 તેથી જ રીતે તસ્વગાની પુરવતી દષ્ટિએ જગત
 છતાં પણ તે સ્વસ્વરૂપ જ હોઈ તેનાથી બિલકુલ
 પ્રમાણે જ બાંધે છે. જેવી રીતે માટીની જગાએ
 મોનાની જગાએ અલંકાર અથવા પાપાણની જગાએ
 રીતે ગિર્ય આત્મા ઉપર આ જગત બાંધે છે. તો
 કહ જમ એ છે ? પણ એટલા ઉપરથી હે પર
 બિલકુલ નથી એવો સિદ્ધાંત પણ તું ન કર. જ
 નથી એ બંને બાવનાઓ અપૂર્ણ છે અને નથી એ
 સિદ્ધાંત પણ સિદ્ધ થતો નથી. કારણ આખા જગતને
 તોપણ ને જગત નિરાસ કરનારા આત્માને રૂપે પાછું
 'જગત છે કે બિલકુલ નથી' એવી જગતની કેવળ ઉ
 વડે જગતનો ક્ષય શી રીતે થયતો ? આદર્શમાંનું
 વસ્તુતઃ નથી, તોપણ આદર્શના સ્વરૂપમાં તો છે, તે
 જગદ્દરૂપે ન હોય તો પણ ચિદાત્મારૂપે છે, એ દેખીતું
 અજાનનાથી તે જગતરૂપે અને જ્ઞાન વડે તે જ
 એનું જ નામ પૂર્ણ જ્ઞાન. કારણ ભાસમાન થનારું
 'છે કે નથી' એવી બાવના રાખીને પણ જે સ્વરૂપનો
 જોઈએ તે તો કદી થતો નથી, તે જ પ્રમાણે સાધક નથી
 પણ નથી. અખંડ, અદ્વય, ચિદ્બક્તિ ત્રિપુરા જ એક
 છે. તે જ વિદ્યા અને તે જ અવિદ્યા. વેદ પણ તે જ,

પ્રાપ્ત થઈ અને તે શુભફલ જોની ગયા, તે પ્રાપ્ત તમેને કહી
સંબળાવ્યો. હવે આપ કૃતાર્થ થયેલા છો માટે હવે સ્વસ્થાને
જાવશું. એમ કહી તેમની વિદાય લીધી.

x x x x

આજે લોકોમાં આત્મદર્શન યા અનાસક્ત કર્મયોગ કોને
કહેવો તે સંબધમાં વિવિધ પ્રકારના તર્કો પ્રચલિત છે. તેમને
આત્મદર્શન અથવા અનાસક્ત કર્મયોગ કોને કહેવો તેનો સ્પષ્ટ
બોધ થતા માટે અને ખાસ કરીને ગુજરાતી ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાન
વિષયના ગ્રંથોની વધુ આવશ્યકતા છે એવા લોકોમધ્યે લીધે ધૃષ્ટીએ
પ્રચલિતનુસાર આ ઉપદેશ તૈયાર કર્યો છે. તે હંસ જેમ પાણીમાંથી
હૃદયનો અંશ કાઢી લઈ તેનું ગ્રહણ કરે અને પાણીનો ભાગ
કરે તેમ નીરક્ષીર ન્યાયાનુસાર જિજ્ઞાસુઓ આનો વિચાર કરી
કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત કરી લેશે એવી આશા રાખી ચાલાદપિ સુમા-
વિત્તમ્' એ દૃષ્ટિએ અસ્પૃશ્યનુસાર આ મારી બહુબહુ પરમ
દયાળુ પરમાત્માના ચરણે સાદર અર્પણ કરું છું.

इति श्रीकृष्णात्मजवाक्सुधायां पञ्चमप्रकाशने आत्मदर्शनं
किंवा अनानक्तकर्मयोगविवरणात्मकः दत्त-परशुराम-
नाम्ना त्रिपुरारहस्यज्ञानखण्डः सारांशः समाप्तः ।

ॐ तत्सत् ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णं પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાયશિષ્યતે ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ सर्वेऽपि सुगिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।

સર્વે મદ્રાણિ પદ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્ દુઃખમાગ્મયેત્ ॥ ૐ તત્સત્

